

ब्राह्मं दिव्यं तथा पैत्रं प्राजापत्यं गुरोस्तथा ।
सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव ॥ १३ ॥
भूतानामन्तकृत्(१) कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।
स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्त्तश्चामूर्त्तसंज्ञकः ॥ १४ ॥
मूर्त्तः प्राणादिकस्त्रुट्यादिकश्चामूर्त्तसंज्ञकः ।
दुरात्रटत्री तच्चक्रकला एवासवः स्मृताः ॥ १५ ॥
खेन्दुगुर्वक्षरोच्चारः श्वासकालो ह्यसुश्च तैः ।
पलं षड्भिः खषड्भिस्तैर्घटी तत्षष्टिसंख्यया ॥ १६ ॥
दिनं तत्त्रिंशता मासो वर्षं द्वादशभिश्च तैः ।
इत्थं नाक्षत्रमानं स्यात् प्रवक्ष्यामि लवक्रमात् ॥ १७ ॥
विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते ।
तत्त्रिंशता भवेद्राशिर्भगणो द्वादशैव ते ॥ १८ ॥
इत्थं भमण्डले चक्रे विभागास्त्विहोदिताः ।
र्व क्रमादजादीनां तथा भानां च दस्रभात् ॥ १९ ॥

भचक्रैकभोगाद्विधोः केचिदार्क्षं
वदन्त्यत्र मासं बुधाः संहितासु ।
यदुक्तं मतः सावनाख्यार्क्षमानं
सदा गोलसंख्यान(२)शास्त्रोपयुक्तम् ॥ २० ॥

विशेषशरणः ।
(१) एक द्वावे शेषः । (२) संख्यानं गणितम् ।

पश्चिमभ्रमणाढ्यानां ग्रहाणां प्राक् कुजे बुधैः ।
उदयादुदयं यावत् सावनाहः प्रकीर्त्तितः ॥ २१ ॥
भानां तच्चार्क्षसंज्ञं स्याद्ग्रहाणां सावनाह्वयम् ।
तत्र सूर्यस्य भूपूर्वो दिनसंज्ञोऽप्युदीरितः ॥ २२ ॥

अमान्तादमान्तं तु यावत् स चान्द्रो
भवेत् संक्रमात् सौरसंज्ञोऽत्र मासः ।
क्रमात् खाग्नितिथ्यात्मकः खाग्निभांशा-
त्मकस्तद्दिनाख्यस्य तज्ज्ञैः सदोक्तः ॥ २३ ॥

स्थिरर्क्षसावनाहस्तु भभ्रमश्चल(१)भान्न सः ।
उक्तार्क्षषष्टिघटिकात्मक एवोक्तभभ्रमः ॥ २४ ॥
अहोरात्रः पितॄणां तु चान्द्रो मासः पुरोदितः ।
रवेश्चक्रैकभोगोऽत्र रविवर्षं तदेव हि ॥ २५ ॥
देवानामसुराणां च द्युरात्रं तु विपर्ययात् ।
दिनरात्र्योस्तथा खाङ्गवह्नि३६०संख्यद्युरात्रकैः ॥
दिव्यमासुरसंज्ञं च वर्षं ज्ञेयं गुरोरथ ।
मध्यैकराशिभोगेन वर्षं संवत्सराभिधम् ॥ २७ ॥
अनाद्यनन्तसर्वेशे महाकाले भमण्डलम् ।
निरन्तरं भ्रमत्यत्र सग्रहं गगनस्थितम् ॥ २८ ॥

विशेषशरणः ।

(१) यस्य यस्य गतिरुपलभ्यते तत्तत्समं तस्मादिति ।

स्मिन्नप्यचलं काले वक्तुमर्हमिदं न हि ।
श्वत् तद्भ्रमणात् प्रत्यक् परावृत्ते भमण्डले ॥ २९ ॥

लङ्काधरात्रे चलिता ग्रहोच्च-
पातादयः स्युर्युगपच्च सर्वे ।
नाड्याह्वयेऽजादियुतास्तदैव
सृष्ट्याह्वयं कालमुदाहरन्ति ॥ ३० ॥

कालेन येनैति पुनः स योग-
स्तं सृष्टिकल्पं प्रवदन्ति सन्तः ।
(१)अतीन्द्रियज्ञैर्ग्रहपूर्वकाणां
सदोदिता ये भगणाः स्वशास्त्रे ॥ ३१ ॥

मानानि सौरैन्दवसावनार्क्ष-
पूर्वाणि तद्वा युगपच्च सर्वम् ।
संपूर्णमुक्तं परिपूर्तिमेति
कालेन येनेत्यु(२)दितस्वसृष्टेः ॥ ३२ ॥

विशेषशरणः ।

(१) अतीन्द्रियज्ञैः सूर्यादिभिः स्वशास्त्रे स्वस्मिन् स्वस्मिन् ग्रन्थे ग्रह-
पूर्वकाणां ग्रहशीघ्रमन्दोच्चपातानां ये भगणाः सदा सर्वदा उदिताः सर्वकालार्थं
स्थिरा मध्यमा भगणाः पठितास्ते तथा सौरैन्दवसावनार्क्षपूर्वाणि यानि
मानानि तानि च पृथक् पृथक् वा तदुक्तं सर्वं संपूर्णं निःशेषं यथा
स्यात् तथेति ।

(२) उदितस्वसृष्टेः सूर्यसिद्धान्ते या उदिता कथिता सृष्टिर्ग्रह-
सृष्टिरित्यनेन भास्करसृष्टिः प्रत्याख्याता ।

तं सृष्टिकल्पं ग्रहगोलविज्ञा
यदन्ति सूक्ष्मग्रहपूर्वसिद्धौ।
स सृष्टिकालः कमलोद्भवस्य
जनेः शतघ्नाब्धिनगाब्धिवर्षैः ४७४०० ॥ ३३ ॥
दिव्यैर्भवेदब्रह्मसमुद्गमात् तं
कल्पप्रमाणं समयं वदन्ति।
ब्राह्मं च कल्पं मुनयः स्वधर्मे
संकल्पकादौ नियमेन योग्यम् ॥ ३४ ॥

उक्तलक्षणकल्पाख्यः स कालस्तुल्य एव हि।
सृष्टिब्रह्मादिभेदेन भिन्नः स्वस्वफलाप्तये ॥ ३५ ॥
महायुगसहस्रेण कल्पस्तत् तु महायुगम्।
चतुर्युगमितं तानि चतुर्लघुयुगानि च ॥ ३६ ॥
कृताह्वयं तथा त्रेताह्वयं द्वापरसंज्ञकम्।
तथा कल्याह्वयं ज्ञेयं धर्माङ्घ्रिह्रासतः क्रमात् ॥ ३७।
एवं द्विगुङ्घ्रिधर्मोऽयमुदितोऽस्ति महायुगे।
खखाभ्रदन्तवेदैश्च४३२०००युगाग्निद्वीन्दुसंगुणैः ॥ ३८।
सूर्यवर्षैः क्रमेणैते स्युः कृताद्या युगाह्वयः।
(कृ० १७२८०००, त्रे० १२९६०००, द्वा० ८६४०००, क० ४३२०००।
एषां स्वांशांशतुल्यौ च सन्ध्यासन्ध्यांशकौ सदा ॥ ३९।
श्चाद्यन्तयोर्युतौ तेषामयुतघ्नरदाब्धयः ४३२०००० ।
महायुगं मनुस्तैश्च युगैः क्वद्रि-७१ मितैस्तथा ॥ ४० ॥

आदिमध्यावसानेषु कृताब्दैः सन्धयः स्मृताः ।
मनूनां तिथिसंख्याकास्तत्रावश्यं जलप्लवः ॥ ४१ ॥
धर्माब्धैरिन्द्रसंख्याकमनुभिर्ब्राह्म एव सः ।
कल्पः प्रोक्तः फलार्थं वै कालविद्भिर्मुनीश्वरैः ॥ ४२ ॥
ससन्धिमनुभिश्चैवं कोटिमास्तेरदाश्वयः ४३२००००००० ।
प्रवदन्ति दिनं ब्राह्ममहोरात्रं च तद्द्वयम् ॥ ४३ ॥
वर्षाहोरात्रसंख्या तु खाङ्गाग्निप्रमिता विधेः ।
परमायुः शतं तस्य तयाऽहोरात्रसंख्यया ॥ ४४ ॥
दैनंदिनसुसृष्ट्यर्थमनिरुद्धार्कजो विधिः ।
भूस्थितानां च जीवानां न स्थिराम्बरवासिनाम् ॥ ४५ ॥
(१)यनीदृशं जगदिदं न कदापीति वाग्वात् ।
प्रमाणात् तल्लयभ्रान्तिं त्यज मूढानिशं ध्रुवम् ॥ ४६ ॥
भूमेरेव विभागास्ते भूर्भुवः स्वः सदोदिताः ।
व्यवाधाख्ये तथा सौख्ये तथा मेरुरिति क्रमात् ॥ ४७ ॥
तद्गतब्रह्मसृष्टेः स्यादिलयस्तद्दिनात्ययः ।
सर्वदैव महाकाले महर्लोकादि खेऽस्ति हि ॥ ४८ ॥
मार्कण्डेयपुराणादौ सच्छ्रीभागवतेऽपि च ।
स्वीयप्रमाणवचनान्यपि स्पष्टानि सन्ति वै ॥ ४९ ॥

विशेषशरणः ।

(१) इदं जगत् भुवनम् । अनीदृशमीदृशं न सर्वदा नैकरूपमि-ति कदाऽपि न । वाग्बलात् प्रमाणात् स्वकपोलकल्पितप्रमाणमाश्रित्यैः ।

सौरे तु सृष्टिवर्णोक्तौ ग्रहर्क्षसृजनं कथम्।
उक्तं तेन स्थिरा सृष्टिः कथं युक्तेति चेच्छृणु ॥ ५० ॥
(१)जपपूजनहेतोस्ते निर्मिता दैवतांशकाः।
विधिना बिम्बरूपा ये तद्भिन्नास्त्वव्ययाः सदा ॥ ५१ ॥
ब्राह्ममानमिदं प्रोक्तं तादृशाः कमलोद्भवाः।
कालेऽस्मिन् बहवो जाता भविष्यन्ति सनातने ॥ ५२ ॥
आयुषोऽर्धं गतं तस्य वर्त्तमानस्य चाग्रिमात्।
कल्पादितः(२) प्रमाणार्कपूर्वशास्त्रानुसारतः ॥ ५३ ॥
आद्यपूरुषपरम्परया श्री-
शालिवाहनशकेन्द्रमुखे(३)ऽत्र।

विशेषशरणः।

(१) विधिना ब्रह्मणा निर्मिता ये सूर्यादिग्रहाः, येषां सृष्टिवर्णान्तरे सृष्टिः सूर्यसिद्धान्ते कथिता, ते जपपूजनहेतोर्जपे पूजने च मुखहस्ताद्यवयवविशिष्टस्य ध्येयत्वाद् दैवतांशकाः सन्ति। तद्भिन्नास्तद्व्यतिरिक्ता अपरिमिता एव ये च बिम्बरूपाः प्रभावन्तः प्रत्यक्षं दृश्यन्ते ते सदा सर्वदा महाकाले तिष्ठन्त्येव। मङ्गलश्लोके एव ग्रहादिसृष्टेः स्थिरत्वेऽन्यथाऽनुपपत्त्या श्रीकमलाकरभट्टेनेदृशं समाधानं दत्तमिति।

(२) प्रमाणरूपं यदर्कपूर्वं शास्त्रं सूर्यसिद्धान्तादीनि।

(३) सिद्धान्तशिरोमणौ "शकनृपस्यान्ते कलेर्वत्सराः", इह शकशब्दविषये परस्परविरोधपरिहार एवम्—'शको न कस्यचिद्राज्ञो नाम किन्तु देशजातिपरं 'शक'—पदम्। तस्मात् कस्यचिन्नृपस्य यदाऽन्तस्तदाऽन्यस्य राज्ञ एवादिरिति'।

वत्सरा विधिमुखाह्विदिता ये-
स्तान् क्रमादथ वदामि फलार्थम् ॥ ५४ ॥

स्वायंभुवो मनुः स्वारोचिषश्चोत्तमजस्तथा ।
तामसो रैवतस्तद्वच्चाक्षुषस्ते गतास्तु षट् ॥ ५५ ॥

वैवस्वतो मनुश्चायं सप्तमोऽस्त्यधुना किल ।
इत्थं का(१)द्येषु मनवः षड्व्यतीता युगानि वै ॥५६॥

अमितानि तथा चाङ्घ्रित्रयं तद्वत् कलेर्गताः ।
नन्दाद्रीन्दुगुणाः ३१७८ सौराश्चाब्दास्त्वित्थं शकानने ॥

ससन्धिसर्वयोगे स्युः सौराब्दा विधिवक्त्रतः ।
गोऽद्रोन्द्वग्न्यब्धिनन्दाचिशैलनन्देन्दु१९७२९४३१७८संमिताः॥

शालिवाहनशकेन युतास्ते
स्वार्कवर्षवदनेऽत्र गताः स्युः ।
खाभ्रखाब्धिरसखाद्रिशशाङ्कैः १७०६४००० ।
सृष्टिवक्त्रविधिसौरगताब्दैः ॥ ५८ ॥

हीनिता इह च तेऽब्दगणः स्यात्
सोऽथ सृष्टिवदनाद्ग्रहसिद्धौ ।
येन सर्वचलनोक्तयुतिर्हि
सृष्टिकाल इह नो विधिवक्त्रम् ॥ ६० ॥

विशेषशरणः ।

(१) ब्रह्मादीरीते ।

यच्छिरोमणिकृता निजतन्त्रे
ब्रह्मणो दिनमुखं ग्रहसृष्टेः ।
वक्तमुक्तमिदमार्षविरोधात्
तत् तु तुच्छतरमूह्यमतिज्ञैः ॥ ६१ ॥

चेद्विष्णुधर्मोत्तरमेव मूलं ब्राह्मं पुराणं वदसीह तत् तु ।
प्रतान्विकैर्नाशितमेव पूर्वं संदृश्यते सर्वजनप्रसिद्धम् ॥

अत्र तत्(१) त्रुटितफक्किकयेदं
सृष्टिवर्षवचनं तु विनैव ।
दृश्यतेऽथ च तदेव हि मूलं
संविधाय रचयन्ति हि शास्त्रम् ॥ ६३ ॥

सूर्यादिदेवैर्मुनिभिः स्वतन्त्रैः(२)
शाकल्यमुख्यैर्गदितं हि तस्य ।
(३)विरोधतः श्रीकमलोद्भवोक्ति-
र्न स्यात् कथंचिद्धि यतोऽर्कजः सः ॥ ६४ ॥

विशेषशरणः ।

(१) तदिदं भास्करस्वीकृतं ब्रह्मपुराणान्तर्गतं त्रुटितफक्किकया हेतुभूतया सृष्टिवर्षमन्तरा दृश्यत इति ।

(२) स्वतन्त्रैः स्वच्छन्दकर्तृभिरित्यनेन मुनिषु देवेषु च्यानर्गल्यदोषमतः स्वस्मिन् ग्रन्थे इत्यर्थतः 'स्वतन्त्रे' इति पाठः श्रेयानिति ।

(३) विरोधं कृत्वा कथंचिद् ब्रह्मोक्तिर्न भवेत् । यतोऽर्कपुत्र एव ब्रह्मा " सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च " इति श्रुतेः। अतः पितुरन्यथा कथनेऽसामञ्जस्यमिति ।

ब्रह्मा प्राह च नारदाय हिमगुर्वच्छौनकायामलं
मार्कण्डव्याय वशिष्ठसंज्ञकमुनिः सूर्यो मयायाह यत् ।
प्रत्यक्षागमयुक्तिशालि तदिदं शास्त्रं विहायान्यथा
यत् कुर्वन्ति नराधमास्तु तदसद्वेदोक्तिशून्या भृशम् ॥ ६५ ॥

किं चात्र सूर्योद्भव एव चोक्तो
ब्रह्मा न सूर्यादधिकः (१)कथंचित् ।
(२)भूकर्णिकामेरुगताल्पकाब्जी-
सूर्योऽतिदूरेऽधिक एव यस्मात् ॥ ६६ ॥

किं चाधमास्तद्धसंमतं तु
त्यक्त्वा ह्यथैकाल्पमतं गृहीत्वा ।
मूलं प्रमाणं कथयन्ति लोके
शास्त्रं स्वकीयं तु विचित्रमेतत् ॥ ६७ ॥

सृष्ट्यर्थं (३)कल्पभेदेन विधिसृष्ट्यादिकालयोः ।
ब्रह्मार्कमतभेदं ये मन्यन्ते ते कुबुद्धयः ॥ ६८ ॥

विशेषशरणः ।

(१) प्रचुरविषयाज्ञत्वान्न मान्य इति ।

(२) पुराणप्रसिद्धकर्णिकाकारभूमिष्ठमेरुगतादल्पान्तरे स्थिताद्ब्रह्मुदर्शिनो ब्रह्मणोऽतिदूरे विद्यमानो दूरदर्शी सूर्योऽधिको मान्य एवेति ।

(३) ग्रहादिसृष्ट्यर्थं कालोऽपेक्ष्यते तदर्थं ब्रह्मादिग्रहसृष्ट्यादिकालयोः कल्पप्रमितसमयभेदेन ब्रह्मार्कमते भेदो वस्तुतस्त्वभेद एवेति ये जानन्ति ते कुबुद्धय इति ।

(१)युगे युगे महर्षीणामित्याद्युक्त्याऽधुनातनः ।
कल्पः सोऽर्कोक्त एवास्ति ब्रह्मणो न हि किन्तु (२)सः ॥
अन्य एवास्ति तत्कालभेदाद्यस्मादतोऽधुना ।
ब्रह्मोक्तं च कुबुद्ध्युक्तं फलार्थं ग्रहसंभवम् ॥ ७० ॥
सिद्धान्तगणितज्ञानं दुष्टं स्यादन्यकालजम्(३) ।
अर्कोक्त एव कल्पश्चेद्विधेर्भेदः कथं (४)तयोः ॥ ७१ ॥
वस्तुतः कल्पभेदोऽपि स्थिरसृष्टौ न विद्यते ।
अकल्पयद्यथा पूर्वं धातेत्यादिश्रुतिः किल ॥ ७२ ॥
अस्ति यत्र प्रमाणं च कल्पजं भेदमप्यथ(५) ।
स्वीकुर्वन्त्यधमास्तत्र तत्प्रत्यक्षातिबाधतः ॥ ७३ ॥

विशेषशरणः ।

(१) "......................यदुक्तं ज्ञानमुत्तमम् ।
युगे युगे महर्षीणां स्वयमेव विवस्वता" ॥
इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेः ।

(२) स ब्रह्मोक्तः सृष्टिकल्पो यस्मात् कारणात् तत्कालभेदात् तत्कालयोः सूर्यब्रह्मोक्तसृष्टिकालयोर्भेदात् । सूर्यस्य लङ्काधोयाम्योत्तरस्थे सूर्ये सृष्टिर्ब्रह्मणश्च लङ्कासूर्योदये इत्यन्य एवास्ति ।

(३) अन्यकालजातं कुबुद्ध्युक्तं मन्दबुद्ध्युक्तं ब्रह्मोक्तम् । वस्तुतश्च ब्रह्मणा न तथा कथितं यथा मन्दबुद्धिभिः स्वस्वग्रन्थे प्रतिपादितं ब्रह्ममतमिति । सिद्धान्तगणितज्ञानं फलार्थं सदसत्फलार्थं दुष्टमनर्थकरं स्याद्भवेदिति ।

(४) सूर्यब्रह्मणोरिति ।

(५) तथापि ।

शास्त्रमाद्यं तदेवेदं यत् पूर्वं प्राह भास्करः ।
इति श्रीसूर्यवचनादपि भेदो न कल्पजः ॥ ७४ ॥
युगानां परिवर्त्तेन कालभेदोऽत्र केवलः ।
अस्यार्थस्त्विह यातैष्यकालजो भेद एव हि ॥ ७५ ॥
न हि तद्भगणादीनां(१) भेदार्थः सौरसत्कृतेः ।
तद्भेदकारणं त्वत्र ज्ञेयं सौरविदाऽन्यथा ॥ ७६ ॥
(२)स्वैककल्पीयभगणान्तरगानि युगानि वै ।
तत्तद्भेदाच्चक्रभेदः कथं संगच्छतेऽबुध ॥ ७७ ॥
चेदन्यथैव(३) ग्रहगोलसंस्था
येनोक्तभेदस्त्विह कल्पभेदात् ।

विशेषशरणः ।

(१) तद्भगणादीनां भेदार्थो भेदकारकोऽभिप्रायः सौरसत्कृतेः सूर्यसिद्धान्तसद्ग्रन्थस्य न हि, किन्त्वत्र सौरविदा तत् पूर्वोक्तयातैष्यत्वमेव भेदकारणं ज्ञेयम् । अन्यथेत्यस्याग्रे संबन्धः ।

(२) पूर्वश्लोकतः 'अन्यथा' यातैष्यकालजभेदापेतो भिन्नो 'युगानां परिवर्त्तेन बृहल्लघुमानाभ्यां कालभेदः समयभेदोऽत्र' अयं कल्पजभेदकारकोऽभिप्रायश्चेत् तदा भवत्स्वीकृते ब्रह्मादिमहत्सृष्ट्यादिकालप्रमिते कल्पे स्वैककल्पीयभगणान्तरगानि तत्स्वीकृतैककल्पे पूर्वमापमान कथिततद्भगणानामन्तर्गतानि युगानीति ।

(३) अन्या भिन्ना एव ग्रहगोलसंस्थितिः । यद्ग्रहगोलसंस्थायाः स्वीकृतैककल्पान्तर्युगसंख्यासु भगणसंख्यासु च भेदो न भवेत् तदा पुरोक्तदूषणस्य "सूर्याचन्द्रमसौ" इत्यादि श्रुतिविरोधापत्तेस्तादवस्थ्यादिति ।

भवन्मते सा न हि युक्तियुक्ता
पुरोक्ततद्दूषणतादवस्थ्यात् ॥ ७८ ॥
यन्नारदाय गदितं चतुराननेन
शाकल्यसंज्ञमुनिनाऽथ तदेव बद्धम् ।
अर्कोविरुद्धमिति तत् खलु ते विरुद्धं
यत् सौरमप्यसदपूर्णकथास्थितं तत् ॥ ७९ ॥
सिद्धैककाल-(१)सृष्ट्यादेर्द्वैविध्यस्यातिबाधतः ।
अर्कवद्ब्रह्मपक्षेऽपि कल्पोऽयमधुनातनः ॥ ८० ॥
यदि स्यात् तर्हि शाकल्यस्य मतादविरोधतः ।
युक्तं तत्पक्षसृष्ट्यस्त्रुटितग्रन्थकल्पनम् ॥ ८१ ॥
प्रत्यग्भ्रमेण प्रवहानिलस्य
भ्रमन्त्यपि द्राक् सखगे भचक्रे ।
तदल्पगत्यैन्द्रदिशं चरन्ति
स्वमार्गगास्ते खचराः सदैव ॥ ८२ ॥
(२)महद्गतौ स्वल्पगतेश्च भानं
न जायते सर्वजनैश्च तेन ।

विशेषवारणः ।

(१) सूर्यसिद्धान्ताद्ब्रह्मसिद्धान्तादन्यसिद्धान्तेभ्यो वा सृष्ट्यादेर्न गद्युत्पत्तिस्त्वेकस्मिन्नेव कालेऽतो द्वैविध्ये-
"सिद्धान्तगणितज्ञानं दुष्टं स्यादन्यकालजम्" ।
इत्यादिपूर्वोक्तदोषापत्तेः ।

(२) 'बृहद्गतौ' इति पाठः श्रेयान् ।

पूर्वोदयश्चास्तमयः प्रतीच्यां
संदृश्यतेऽत्र ग्रहतारकाणाम् ॥ ८३ ॥
पूर्वक्रमाङ्गानि गृहाणि तत्र
यथोत्तरं स्वाग्रिमराशिभानाम् ।
भोगं प्रकुर्वन्ति सदेन्दुपूर्वा-
स्त्यागतेश्चापि सतां प्रतीतिः ॥ ८४ ॥
लङ्कार्धरात्रे (१)यमकोटिनाते
सूर्योदये चा(२)थचलांशकादौ ।
मधोः सितादौ रविवासरादौ
खेटोच्चपातादि समस्तमुक्तम् ॥ ८५ ॥
चारक्रमात् कालवशाद्विभिन्न-
मपि क्रमेणाभिमुखे बभूव ।

विशेषवाक्यः ।

(१) 'ब्रह्मपक्षेण लङ्कासूर्योदये लङ्कायां सूर्यकिरणोद्गमने इति ।' अत्र सृष्ट्यादेः पूर्वं तमोवृते जगति लङ्कानिशीथादेव भास्कररश्मिप्रसारात् "दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव सम्भवम्" इति संहितामतं वर्णयतो भास्कराचार्यस्य कथनतोऽपि द्वयोः सामञ्जस्ये न काऽपि हानिः ।

(२) "त्रिंशत्कृत्वो युगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते" ।
इत्यादि-'सूर्यसिद्धान्तोक्तवचनप्रामाण्यात् क्रान्तिनाड्यां भूनसंपातस्य प्राक्चलनारम्भमेवाचलांशाः । क्रान्त्याचलनार्थं च इदानीं सायनग्रहः स इदानीं निरयनग्रह इति ।

सृष्ट्याद्यकाले युगपच्च पूर्व-

मेकत्र चेत्थं न विधेर्दिनादौ(१) ॥ ८६ ॥

(२)यच्चाग्रिमारम्भ इहान्त एव

पूर्वस्य सोऽस्मादिह विधिसृष्टिजादिः ।

ज्ञेयस्तदन्तोऽपि तथाऽन्तसंज्ञो-

ऽप्यादिश्च तेऽस्मिन् समये ह्यसंख्याः ॥ ८७ ॥

कः (३)खण्डकालात्मक एव

भूस्थतद्भूतसृष्टेर्दिनमामनन्ति ।

तस्याथ तद्रात्रिमिति तथा त-(४)

ल्लयादिति द्यु(५)र्ध्वमपि खसृष्टिः ॥ ८८ ॥

विशेषशरणः ।

(१) ग्रहसृष्ट्यादेः पूर्वं सृष्टिवर्षान्तरे ब्रह्मदिनप्रवृत्तेरिति ।

(२) इहास्मिन् जगति यः समयोऽग्रिमस्यानन्तरसंपद्यमानस्यारम्भ आदि स एव पूर्वस्य तत्पूर्वजायमानस्यान्तोऽवसानसमयो भवतीति यस्मादस्मात् कारणात् विधिसृष्टिआदिर्ब्रह्मकृतप्राणिसृष्ट्यादिसमयस्तदन्तोऽपि ज्ञेयः । तथा तद्वत् अन्त्यसंज्ञोऽपि आदिश्च । अन्त्य आदिरादिश्चान्त इत्येवम् । तेऽस्मिन् समये महाकालप्रवाहेऽसंख्या अनन्ता इति ब्रह्मदिनादिर्ग्रहसृष्ट्यादिस्तथा तदन्तोऽप्यखिलद्युचरैकस्थानप्रापकश्चेत्यस्याभिप्रायः ।

(३) को ब्रह्मा महाकालावयवैकदेशी व्याप्य इति ।

(४) भूस्थप्राणिलयादिति ।

(५) द्योर्दिनात् "क्षमामौर्व्योर्द्युर्दिने वह्नौ" इति 'हेमचन्द्रोक्तेः' ।

सूर्य्यादेः कदिनस्यान्तस्तावद्भ्रमिननस्थितिः ।
तिथ्यादिर्व्यवहारोऽपि तद्गतोऽन्यत्र नो भुवि ॥ ८९ ॥

ग्रहाद्युक्तसृष्टिस्तु लङ्कार्धरात्रे
यथार्थोऽस्ति देवर्षिवद्ब्रह्मागमोक्त्या ।
ततः सृष्टिकालान्तरे चास्य (१) वक्तुं
कथंचिन्न लङ्कोदयेऽर्कोऽर्कवारे ॥ ९० ॥

अहो विष्णुधर्मोत्तरं चापि सम्यङ्
न बुद्धं स्वमूलं म(२)हद्ग्रन्थकारैः ।
यतस्तत्र सृष्टिस्तु लङ्कार्धरात्रे
निरुक्ता कथं तन्मते तत् कवक्त्रम् ॥ ९१ ॥

तथा च तद्वाक्यम् ।

"तत्र सूर्यांशमाले: सममेव लङ्काधो दक्षिणोत्तररेखायां भास्ते सर्व एव कल्पादावर्कदिने मीनमेषसन्धिगा भवन्ति कल्पावसाने च"–इति ।

विशेषशरणः ।

ब्रह्मदिनान्तादिति यावत् । ऊर्ध्वं परतो रात्रावपीति । स्वस्यात्मनः सृष्टिग्रहादीनां संचालनकर्तृत्वम् । कल्पोक्तभगणपूर्त्तेरन्यथाऽनुपपत्तेः । अतो "दिनान्ते रव्यादीनुपसंहृत्य शेते" विधिरिति भास्कराचार्यकथनं परास्तम् ।

(१) कस्य ब्रह्मणः ।

(२) बृहद्ग्रन्थकारैरिति सुप्रयोगः ।

भानामष्टाब्धिवस्वद्रि-
त्रिद्विद्व्यष्टशरेन्दवः १५८२२३७८२८ ।
चान्द्राः खाष्टखखव्योम-
खाग्निखर्त्तनिशाकराः १६०३०००८० ॥ १०६ ॥
षड्वह्नित्रिहुताशाङ्कतिथय-१५९३३३६ श्चाधिमासकाः ।
तिथिक्षया यमार्थाश्विद्व्यष्टव्योमशराश्विनः२५०८२२५२ ॥
खचतुष्कसमुद्राष्टकुपञ्च-५१८४०००० रविमासकाः ।
भोदया भगणैः स्वैः स्वैरूनाः स्वस्वोदया युगे ॥ १०८ ॥
भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम् ।
रविमासोनितास्ते तु शेषाः स्युरधिमकाः ॥ १०९ ॥
सावनाहानि चान्द्रेभ्यो द्युभ्यः प्रोज्झ्य तिथिक्षयाः ।
अधिमासोनराव्यर्द्धचान्द्रसावनवासराः ॥ ११० ॥
सहस्रघ्नास्तु ते सृष्टिकल्पे सूर्ये च कल्पजाः ।
भगणास्ते सहस्राप्ताः पूर्वोक्ताः स्युर्महायुगे ॥ १११ ॥

युगसौरमासाः ५१८४००००। सौरदिनानि १५५५२००००० ॥ चान्द्रमासाः ५३४३३३३६ । चान्द्रदिवसाः १६०३०००८० । अधिमासाः १५९३३३६ । अवमानि २५०८२२५२ ।

विधिकल्पोक्तिवत् सृष्टिकल्पेऽपि युगसंज्ञया ।
व्यवहारः स विज्ञेयो लाघवाद्गणिताय वै ॥ ११२ ॥

इति भगणादिमानाध्यायः ।

अथ मध्यमाधिकारः ।

(१)सर्वप्रमाणागमसुप्रसिद्धाः
खेटप्रपातोप्रकपूर्वकाणाम् ।
कल्पोदिता ये भगणादयस्तत्
सर्वं (२)निरग्रं किल (३)सप्रमाणम् ॥ १ ॥

स कल्पकालो न विधेर्दिनादे-
स्तत्र प्रवृत्तिर्न यतोऽखिलानाम् ।
सृष्टेर्मुखे तद्भगणादिकानां
प्रारम्भ एतोऽस्ति ततः स कल्पः ॥ २ ॥

सृष्ट्युत्यकल्पभगणैस्तोऽनुमतनाद्बुधैः ।
यद्दाद्यानयनं सम्यक् क्रियते खेटचारतः ॥ ३ ॥

विशेषवासना ।

(१) सर्वप्रमाणागमानां मध्ये प्रमाणरूपो य आगमः सूर्यसिद्धान्त-रूपस्तेनेति ।

(२) निःशेषम् ।

(३) आर्यमध्ये येषां यानि प्रमाणानि भगणादिमानानि तैः सहैवार्थे 'सर्वप्रमाणागमसुप्रसिद्धाः' इति पूर्वविशेषणतः पुनरुक्तिदोषापत्तेः प्रमाणं प्रमाणेन सहैवं यथा स्यात् तथैव क्रियाविशेषणरूपमिदमस्मिन् श्लोके-ऽस्य इति ।

येषां मते निशाकल्पे ब्राह्मो सर्वलयः स्मृतः ।
सोऽसन् यतो लयस्तत्रोदितः सोऽत्रास्ति भूगतः ॥ ४ ॥
प्राग्भौतिकजीवानां नो नित्याम्बरवासिनाम् ।
अन्यथा (१)तल्लये चाराभावात् तद्भगणादिना ॥ ५ ॥
कथं पूर्त्तिर्निशाकल्पेऽस्त्युचिता तन्मते किल ।
सद्भावाद्भगणादीनां त्यज दुष्टलयं बुध ॥ ६ ॥

सौराब्दा ये सृष्टि(२)वक्षात् प्रयाता
यावत् स्वीयं सौरवर्षस्य वक्षम् ।
निशान्ते वै सृष्टिकल्पाधिमासै-
स्तत्रत्यैस्तैः सौरवर्षैर्विभक्ताः ॥ ७ ॥

लब्धा ये स्युः स्वाधिमासा निरग्रा
वर्षादिस्थे सृष्टिसौराब्दवृन्दे ।
अर्कैर्निभे संयुतास्चान्द्रमासा-
श्चैत्रादिस्थाः सृष्टितस्ते च नूनम् ॥ ८ ॥

विशेषशरणः ।

(१) अन्यथा नित्याम्बरवासिग्रहाणामपि लयः स्वीक्रियेत तर्हि तल्लये ग्रहादिविनाशे सति (स्वतः) ग्रहाणां चाराभावात् संचलनाभावात् तद्भगणादिजा तत्तत्कल्पोक्तभगणजाता पूर्त्तिर्निःशेषत्वं ब्राह्मे निशाकल्पे कथं तन्मते "रव्यादीनुपसंहृत्य शेते" इति वदतस्तस्य भास्करस्य मते उचिता संगता भवेदिति ।

(२) ग्रहसृष्टितः ।

संयुक्तास्ते यातचैत्रादिमासै-
त्रिंशन्निघ्ना याततिथ्यन्विताश्च ।
तिथ्यन्ते खे चान्द्रवाराः पृथक्स्था
निघ्नाः कार्याः सृष्टिकल्पावमैस्ते ॥ ९ ॥
भक्तास्तस्थैश्चान्द्रवारैरवाप्ता
व्यग्रा ये स्युस्त्ववमाख्याः क्षयाहाः ।
हीनाः कार्यास्ते पृथक्स्थापितेषु
भानोर्मध्यः सावनोऽहर्गणः (१)स्यात् ॥ १० ॥
लङ्कामध्यार्धरात्रस्थो यमकोट्युदयेऽप्ययम् ।
मध्यमार्कोदये सिद्धः प्राङ्नतत्यबुधा (२)भ्रमात् ॥ ११ ॥
अत्राधिमासावमशेषके च
त्याज्ये यतः सावयवाधिमासाः ।
योज्यास्तदा स्युर्निजसौरवर्ष-
मुखेऽन्यथा चैत्रमुखेन्दुमासाः ॥ १२ ॥
शुद्धिस्तु वर्षादिभवाधिशेषं
चैत्रादिवर्षादिगताऽनिशं सा ।
चान्द्री यतः सावयवेन्दुमासास्ते
सौरवर्षादिगताश्च तत्र ॥ १३ ॥

विशेषशरणः ।

(१) आचार्योक्तसिद्धान्तानुसार एव ।

(२) इत एवोदयान्तरमाक्षिपति श्रीकमलाकरभट्टः ।

ये स्युर्विहीनावयवाः सदा तैः
समास्तु मूर्वं मधुवक्त्रचान्द्राः ।
योऽब्दादिचान्द्रत्रयवस्य तेन
समं हि वर्षाद्यधिमासशेषम् ॥ १४ ॥

हीना यदा सावयवावमास्ते
तिथ्यन्तकाले द्युगणस्तदानीम् ।
निशीथजश्चेतरथाऽत्र तुल्य-
वियोगयोगयोगा(१)दुदिताग्रयो(२)र्हि ॥ १५ ॥

स सप्ततष्टो रविवारपूर्वो
वारोऽथ चैत्रादिकमासकेषु ।
स्फुटोऽधिमासः पतितो यदा स्या-
च्चैत्रादितस्तत्रहिताश्च मासाः ॥ १६ ॥

ग्राह्यास्तदाऽहर्गणसाधनार्थं
यदा स्ववारो न भवेद्द्युवृन्दे ।

विशेषशरणः ।

(१) कुत्रचित् प्राचीनलिखित-(अ) पुस्तके 'दुताग्रयोर्हि' इत्यत्र 'दवमाग्रकस्य' इति पाठः ।

(२) उदिताग्रयोः कथिताधिशेषावमशेषयोस्त्यागः कृत इत्यव्याहार्यदोषः । पाठान्तरे अवमाग्रकस्य तुल्यवियोगयोगादितरथा तद्योगेन निशीजश्चेति न काचिदापत्तिः । सर्वमिदं भास्कराचार्यानुसारमेव ।

(१)सैको निरेकः सुधिया दिनौघः
कार्यः स सृष्टेर्द्युगणः खचारे ॥ १७ ॥
स्पष्टोऽधिमासः पतितोऽप्यलब्धो
यदा यदा वाऽपतितोऽपि लब्धः ।
सैकैर्निरेकैः क्रमशोऽधिमासैः
साध्याः सुधीभिर्मधुचक्रचान्द्राः ॥ १८ ॥
सृष्टिकल्पभगणैर्दिनसङ्घः
संगुणः कथितकल्पकुदिनैश्च ।
भाजितः फलसमा भगणाद्या
मध्यमा रविमुखाः प्रभवन्ति ॥ १९ ॥
लङ्कार्धरात्रे किल मध्यमार्क-
चिह्नेऽथ चैकद्युगणोद्भवास्ते ।
साध्यास्तु तास्तत्तनयः कलाद्याः
स्युर्मध्यमा मध्यखगप्रसिद्धौ ॥ २० ॥
नन्देषवोऽष्टौ तरणेः ५९ । ८ खनन्द-
शैलाः शराग्निप्रमिता विधोश्च ७९० । ३५ ।

विशेषशरणः ।

(१)इदमपि भास्कराचार्यानुसारेण तथाऽप्यस्य वासना. 'शेष-वासनायां' ग्रन्थकारेण विशदीकृताऽपि तत्र मत्कृता टिप्पण्यवश्यं वेलोक्या ।

तदुच्चभुक्तिः षडिलाश्च ६ । ४१ स्ततो
पातस्य रामाश्च शिवा ३ । ११ विलोमात् ॥२१॥
रूपाग्नयः षड्द्विमिताः कुजस्य ३१ । २६
तथेषुसिद्धाश्च रदा ज्ञतुङ्गे ३४५ । ३२ ।
गुरोः शराः खं ५ । ० भृगुतुङ्गकस्य
षडङ्कका नागमिताः ९६ । ८ शनेर्द्वे २ ॥ २२ ॥
सृष्ट्युत्थकल्पार्ककुवासरेन्दु-
वाराधिमासावमसंज्ञका ये ।
भक्ताश्च ते तद्गतसौरवर्षैः
सौरैकवर्षे प्रभवन्ति सर्वे ॥ २३ ॥
निर्दिष्टवर्षैर्गुणितान्यभीष्ट-
वर्षोद्भवानीह भवन्ति तानि ।
स्वसौरवर्षोत्थकुवासरा ये
सप्तोद्धृताः शेषमितं दिनाद्यम् ॥ २४ ॥
(१)वारोऽर्कतस्तत्र गतोऽब्दपः स्यात्
तदग्रिमश्चेति सुधीभिरूह्यम् ।
ग्रहर्गणं वर्षमुखात्(२) सुखार्थः
कृत्वा वदन्त्यानयनं ग्रहाणाम् ॥ २५ ॥

विशेषशरणः ।

(१) तत्र शेषमिते दिनाद्येऽर्कतो रविवासरमारभ्य गतो वार-स्तदग्रिमश्चाब्दपः स्यादिति विज्ञैरूहनीयं विचार्यमिति ।

(२) अत्र 'केचिद् भास्कराचार्यादयः'-इति शेषः । वर्षमुखात्

अत्र पूर्वैः सौरवर्षात् कृत्वाऽहर्गणमुद्गमे ।
तत्र वारस्य गणना कृता(१) चाब्दपतेः सदा ॥ २६ ॥
अयुक्ता सा यतस्तत्र वर्त्तमानो न नो गतः ।
वारोऽस्त्यब्दपतेः किन्तु स्वाब्दपाग्रिमतो गतः ॥ २७ ॥
इदमुक्तं तदा सौरवर्षवर्षं यदा भवेत् ।
इष्टकाले यदैवार्कोदयेऽस्त्यब्दपतेर्गतः ॥ २८ ॥
विनैव निर्णयं नित्यं सदैवाब्दपतेर्न सत् ।
प्रवृत्तश्चैव वारोक्तिस्तज्ज्ञैर्येनादृताऽस्ति हि ॥ २९ ॥

अहर्गणो मध्यमसावनेन
कृतश्चलत्वात् स्फुटसावनस्य ।
तदुत्थखेटा उदयान्तरेण
हीनान्विताः संविहिताः फलेन ॥ ३० ॥

विशेषवारणः ।

स्वसौरवर्षादेरहर्गणं "चैत्रसितादिगतस्तिथिसंघः" इत्यादिनाहर्गणं लब्धा-हर्गणं कृत्वेति ।

(१) तत्र लब्धहर्गणवारविचारे सर्वदाऽब्दपतेर्वारस्य गणना या कृता साऽयुक्ता । यतस्तत्राब्दपतेर्यो वारोऽस्ति ■ च वर्त्तमानो न गतश्चापि नो किन्तु स्वस्य वर्त्तमानस्याब्दपतेरग्रिमादेवारभ्य सप्तमक्ताहर्गणशेषदिनसंख्यासु गतो वारः स्यात् । सोऽपि यदि वर्षादिरिष्टकाले भवति तदैव । अथ यदा वर्षादिः सूर्योदये एव तदाऽब्दपतेरेव गत इत्यत्र शेषवासनाऽपि विज्ञेया ।

लङ्कोदये द्युनं क्षतं तदाद्यै-
यतोऽन्तरं तच्चरमल्पकं च ।
(१)" मध्यार्कभुक्ता असवो निरक्षे
ये ये च मध्यार्ककलासमानाः ॥ ३१ ॥
तदन्तरं यत् स्फुटमध्ययोस्तद्-
द्युपिण्डयोः स्याद्विवरं गतिघ्नम् ।
भक्तं द्युरात्रासुभिराप्तलिप्ता-
हीना ग्रहाश्चेदसवोऽल्पकाः स्युः ॥ ३२ ॥
तदन्यथाऽऽढ्याश्च निजोदयैश्चेद्-
भुक्तासुपूर्वं विहितं तदानीम् ।
क्षतं तथा स्याच्चरकर्ममिश्रं
कर्म ग्रहाणामुदयान्तराख्यम् "—इति ॥ ३३ ॥

विशेषशरणः ।

(१) मध्यार्कभुक्तास्तथा मध्यार्ककलासमा ये चासव इत्यत्रार्कः सायन एव भास्करसंमतः । एतदर्थं भास्कराचार्यस्यैव सिद्धान्तशिरोमणेर्ग्रहगणितस्य स्पष्टाधिकारे

"युक्तायनांशस्य तु मध्यमस्य भुक्तासवोऽर्कस्य निरक्षदेशे ।
मेषादिभुक्तोदयसंयुता ये यश्चायनांशान्वितमध्यमानोः ॥
लिप्तागणस्तद्विवरेण........................." ।

अतो भुजांशविषुवांशान्तररूपोदयान्तरकरणमार्गोऽनुक्तमपि यथा भास्कराचार्ययशो वर्धयति न तथा तत्खण्डनं विशेषज्ञं कमलाकरभट्टमिति विवेचनीयमिदानीन्तनैर्ज्योतिषसिद्धान्तज्ञैः ।

(१)सैको निरेकः सुधिया द्विनोघः
कार्यः स सृष्टेर्द्युगणैः खचारि ॥ १७ ॥
स्पष्टोऽधिमासः पतितोऽप्यलब्धो
यदा यदा वाऽपतितोऽपि लब्धः ।
सैकैर्निरेकैः क्रमशोऽधिमासैः
साध्याः सुधीभिर्मधुचक्रचान्द्राः ॥ १८ ॥
सृष्टिकल्पभगणैर्दिनसङ्घः
संगुणः कथिततत्कुदिनैश्च ।
भाजितः फलसमा भगणाद्या
मध्यमा रविमुखाः प्रभवन्ति ॥ १९ ॥
लङ्कार्धरात्रे किल मध्यमार्क-
विश्लेऽथ चैकद्युगणोद्भवास्ते ।
साध्यास्तु तास्तद्गतयः कलाद्याः
स्युर्मध्यमा मध्यखगप्रसिद्धौ ॥ २० ॥
नन्देषवोऽष्टौ तरणेः ५९ । ८ खनन्द-
शैलाः शराग्निप्रमिता विधोश्च ७९० । ३५ ।

विशेषशरणः ।

(१)इदमपि भास्कराचार्यानुसारमेव तथाऽप्यस्य वासना 'शेष-वासनायां' ग्रन्थकारेण विशदीकृताऽपि तत्र मत्कृता टिप्पण्यवश्यं विलोक्या ।

तदुच्चभुक्तिः षडिलाब्धय-६।४१ स्तत्
पातस्य रामाश्च शिवा ३।११ विलोमात् ॥२१॥
रूपाग्नयः षड्द्विमिताः कुजस्य ३१।२६
तथेषुसिद्धाश्च रदा-ज्ञतुङ्गे २४५।३२।
गुरोः शराः खं ५।० भृगुतुङ्गकाश्च
षडङ्कका नागमिताः ८६।८-शनेर्द्वे २ ॥ २२ ॥

सृष्ट्युत्थकल्पार्ककुवासरेन्दु-
वाराधिमासावमसंज्ञका ये ।
भक्ताश्च ते तद्गतसौरवर्षैः
सौरैकवर्षे प्रभवन्ति सर्वे ॥ २३ ॥

निजेष्टवर्षैर्गुणितान्यभीष्ट-
वर्षोद्भवानीह भवन्ति तानि ।
खसौरवर्षीयकुवासरा ये
सप्तोद्धृताः शेषमितं दिनाद्यम् ॥ २४ ॥

(१)वारोऽर्कतस्तत्र गतोऽब्दपः स्यात्
तदग्रिमश्चेति सुधीभिरूह्यम् ।
अहर्गणं वर्षमुखात्(२) सुखार्थं
कृत्वा वदन्त्यानयनं ग्रहाणाम् ॥ २५ ॥

विशेषशब्दः ।

(१) तत्र शेषमिते दिनाद्येऽर्कतो रविवासरमारभ्य गतो वार-स्तदग्रिमश्चाब्दपः स्यादिति विशेषध्यनीयं विचार्यमिति ।

(२) अत्र 'केचिद् भास्कराचार्यादयः'-इति शेषः । वर्षमुखात्

अत्र पूर्वैः सौरवर्षात् कृत्वाऽहर्गणमुद्गमे ।
तत्र वारस्य गणना कृता(१) चाब्दपतेः सदा ॥ २६ ॥
अयुक्ता सा यतस्तत्र वर्त्तमानो न नो गतः ।
वारोऽस्त्यब्दपतेः किन्तु स्वाब्दपाग्रिमतो गतः ॥ २७ ॥
इदमुक्तं तदा सौरप्रवर्त्तं यदा भवेत् ।
दृष्टकाले यदैवार्कोदयेऽस्त्यब्दपतेर्गतः ॥ २८ ॥
विनैव निर्णयं लिख्यं सदैवाब्दपतेर्न सत् ।
प्रष्टस्यैव वारोक्तिस्तज्ज्ञैर्येनादृताऽस्ति हि ॥ २९ ॥

अहर्गणो मध्यमसावनेन
कृतश्चलत्वात् स्फुटसावनस्य ।
तदुत्थखेटा उदयान्तरेण
हीनान्विताः संविहिताः फलेन ॥ ३० ॥

विशेषशरणः ।

स्वसौरवर्षादेरहर्गणं "चैत्रसितादिगवारितिथिसंघः" इत्यादिनाहर्गणं लग्नहर्गणं कृत्वेति ।

(१) तत्र लग्नाहर्गणवारविचारे सर्वदाऽब्दपतेर्वारस्य गणना या कृता साऽयुक्ता । यतस्तत्राब्दपतेर्यो वारोऽस्ति स वर्तमानो न गतश्चापि नो किन्तु स्वस्य वर्तमानस्याब्दपतेरग्रिमादेवारभ्य सप्तमक्ताहर्गणशेषादिनसंख्यास्तु गतो वारः स्यात् । सोऽपि यदि वर्षादिरिष्टकाले भवति तदैव । अथ यदा वर्षादिः सूर्योदये एव तदाऽब्दपतेरेव गत इत्यत्र हेयवासनाऽपि विशेषया ।

लङ्कोदये स्युर्न कृतं तदादौ-
  र्यतोऽन्तरं तच्चरमल्पकं च ।
(१)" मध्यार्कभुक्ता असवो निरक्षे
  ये ये च मध्यार्ककलासमानाः ॥ ३१ ॥
तदन्तरं यत् स्फुटमध्ययोस्तद्-
  द्युपिण्डयोः स्याद्विवरं गतिघ्नम् ।
भक्तं द्युरात्रासुभिराप्तलिप्ता-
  हीना ग्रहाश्चेदसवोऽल्पकाः स्युः ॥ ३२ ॥
तदन्यथाऽऽढ्याश्च निजोदयैश्चेद्-
  भुक्तासुपूर्वं विहितं तदानीम् ।
कृतं तथा स्याच्चरकर्ममिश्रं
  कर्म ग्रहाणामुदयान्तराख्यम् "—इति ॥ ३३ ॥

विशेषशरणः ।

(१) मध्यार्कभुक्तास्तथा मध्यार्ककलासमा ये चासव इत्यत्रार्कः सायन एव भास्करसंमतः । एतदर्थं भास्कराचार्यस्यैव सिद्धान्तशिरोमणेर्ग्रहगणितस्य स्पष्टाधिकारे

" युक्तायनांशस्य तु मध्यमस्य भुक्तासवोऽर्कस्य निरक्षदेशे ।
मेषादिभुक्तोदयसंयुता ये यश्चायनांशान्वितमध्यमानोः ॥
लिप्तागणस्तद्विवरेण.............................." ।

अतो भुजांशविपुवांशान्तररूपोदयान्तरकरणमार्गानुक्तमपि यथा भास्कराचार्यवशो वर्धयति न तथा तत्खण्डनं विशेषज्ञं कमलाकरभट्टमिति विवेचनीयमिदानीन्तनैर्ज्योतिषसिद्धान्तज्ञैः ।

इत्थं शिरोमणौ प्रोक्ता यदुक्तमुदयान्तरम् ।
तद्वासनां निराकर्त्तुमुद्यतोऽस्मि विदां वर ॥ ३४ ॥

स्पष्टादौ क्रान्तिवृत्तनाडीवृत्तसंपातरूपः स्थिरमेषादिः स्थिरा-श्विनीनक्षत्रादिर्मध्यार्कयुक्तयास्ति । अनन्तरं तस्य प्रवहपश्चिमभ्र-मणेन विषुवाख्यस्वाहोरात्रवृत्तैकभ्रमाद्भ्रमः स्यात् तदैव सर्वक्रा-न्तिवृत्तप्रदेशानां भसमूहानामपि स्वस्वाहोरात्रवृत्तैकभ्रमात् स एवैको भभ्रमः । स्वस्वाहोरात्रवृत्तं चक्रकलारूपतुल्यासु(१)भिरस्ति ।

अथ यदैको भस्य भ्रमस्तदा मध्यार्कचिह्नं चलक्रान्तिवृत्ते स्वमे-षादेः प्राक् चलितं किंचिन्न्यूनमध्यार्कगतिकलाभिः । निरक्षक्षिति-जे न तल्लग्नम् । (किन्तु तत्) तदधः किंचिन्न्यूनगतिकलोत्पन्नका-लेनान्तरितमस्ति । यदा तु तच्चिह्नं सपूर्णगतिकलाभिश्चलितं तदा तदुत्पन्नकालेन तन्निरक्षोदयमानेनोर्ध्वं स्थिरमेषादिः स्वाहोरात्रवृत्ते गच्छति (तदा) तन्मध्यार्कचिह्नं च निरक्षक्षितिजलग्नं स्यादेव । उदयास्तिकलाचलनेनैव पुनस्तदुदयकालस्य सावनदिवसत्वेनाङ्गी-कारात् ।

(२)व्यक्षोदयाद्यैरसुभिर्भवत्तेऽर्को मध्यगत्या चलितस्तदैव ।
तैरेव नूनं प्रवहानिलेन स नीयते व्यक्षकुजे क्रहान्तः ॥

विशेषशरणः ।

(१) परिमितमस्ति ।

(२) व्यक्षोदयान्निरक्षोदयमारभ्य यैर्यन्मितैरसुभिरर्को भवृत्ते क्रान्ति-मण्डले मध्यगत्याऽऽर्यग्रन्थपठितया हेतुभूतया यदैव चलितस्तदैव तस्मिन्नेव काले स रविर्नूनं निश्चयेन प्रवहानिलेन प्रवहवायुना कारणेन (पुनः सूर्योदयपरम्पराऽनुपपत्त्या) तैस्तन्मितैर्मध्यमगति-

वास्तवं नाग्रत्नमिदं मध्यार्कगतिकलोत्थासवो भभ्रमस्यैक इति । अत्रेदमप्यवधेयम् । यदा मध्यार्कचिह्नं चलक्रान्तिवृत्ते चलितं तदा चलक्रान्तिवृत्तमप्ययनांशगत्या चलितमिति । तच्चिह्नमेषादिनाथयनांशगत्यूनयुक्त(१)गतिकलातुल्यं (२)संपाततश्चलितमिति । अल्पत्वादनिर्वाच्यां तामयनांशगतिं त्यक्त्वा केवलगत्युत्पन्नासुयुक्तचक्रकलातुल्यासवः सावनस्याहोरात्रासवोऽत एव भगवता सूर्येणोक्ताः स्वसिद्धान्ते ।

(३)"कुदिनाद्यन्तसंपातार्कतो विषुवलिप्तिकाः ।

विशेषशरणः ।

कलोत्पन्नासुयुतैर्भगणकलातुल्यासुभिरेव व्यक्षकुजे निरक्षक्षितिजे नीयते प्राप्यते तदा तदहान्तः सावनदिनान्तः । एतावता गतिकलोत्पन्नासुयुतनाक्षत्रीघटीषष्टयसुतुल्ये वास्तवसावने मध्यमार्कः पतितदैनन्दिनीमध्यगतिकलाः प्रपूर्य निरक्षक्षितिजोदयतः पुनर्निरक्षक्षितिजे उदेति न मध्यगतिकलातुल्यासुयुतषष्टिघट्यसुतुल्यकाले, तावतैव "क्षितिजसंनिधिगे सति मध्यमः" एतत् स्वग्रहगणितोक्तं भास्करपद्यं संगच्छते ऽत उदयान्तरमुचितमेवैतज्ज्ञात्वाऽपि कमलाकरभट्टोऽयनांशमात्रदुर्बलशरण उदयान्तरखण्डनं वाक्प्रपञ्चैरेवाकरोदित्यमतो विलोक्यम् ।

(१) प्राक्पश्चादयनांशगतिवशात् ।

(२) चलसंपातश्चलितम् ।

(३) कुदिनादौ कुदिनान्ते यौ संपातस्थार्कौ ताभ्यामन्तरं संपातार्कयोरन्तरमित्यर्थः । यत् यस्मात् कारणात् अल्पमनिर्वाच्यमतस्ते रविगत्याऽसवो मध्यगत्युत्पन्नास्त एव विषुवलिप्तिका विषुवांशकला मताः स्वीकृताः । अयनांशजन्यविकारो न भवतीत्यर्थः ।

तदन्तरं यदल्पं ते रविगत्याऽसवो मताः(१) ॥ ३६ ॥

अतो यदनुपातादेकसावनाहर्गतनाक्षत्रं तत् तु केवलगतिकलाधिकचक्रकलातुल्यासुरूपमवास्तवम् । एवं प्रतिसावनमेको भभ्रमः सम्पातार्कागतगत्युत्पन्नकालश्चेति ।

मध्यार्कचिह्नं यदा प्रतिदिनजगतिचलनेन संपाते स्यात् तदैकः संपातभगणस्तत्रावधिकाल एकभभ्रम एवेति खेटकाले यावन्तः सावना मध्यगतिचलनादुत्पन्नास्तावन्तो भभ्रमास्तत्संपातागतभगणसङ्ख्याकभभ्रमाश्च । अथ तत्र सम्पातागतो मध्यार्कोऽभीष्टकाले यदि स्यात् तर्हि तदुत्पन्नकालश्चेति त्रयाणां योगो वास्तवं नाक्षत्रं सावनाहर्गणे ।

अवास्तवं तु अहर्गणतुल्या भभ्रमाः केवलमध्यार्कभगणसङ्ख्याकभभ्रमाः केवलमध्यार्ककलातुल्यासवश्चेति त्रयाणां योगरूपम् ।

यो हि सावनो मध्यमाहर्गणो वास्तवनाक्षत्रैर्विकल्पैः सिद्धः स तु निरक्षमध्यार्कोदयकालिको वास्तव इत्युच्यते । अवास्तवैरेकरूपैर्नाक्षत्रैर्मध्यमसावनमानाख्यैः सिद्धः स तु तदुदयकाले नैव वास्तव इत्युच्यते । अथानानुपातस्य नियतैकविषयत्वात् प्रकृतेऽनुपातसिद्धाहर्गणो मध्यमसावनमाने सिद्ध इत्यवास्तव एव ज्ञेयः । वास्तवार्थं तूदयान्तरदानमार्षविरोधेऽप्यावश्यकमिति चेत् ।

अत्रोच्यते (२)त्वदभिमतावास्तवाक्षवास्तवान्तररूपोदयान्तरदानेन तद्भिन्नेन वा न हि कथं चिदपि वास्तवत्वसिद्धिः । तथा हि पूर्वोक्तं

विशेषशरणः ।

(१) नेदं पद्यं प्रचारितसूर्यसिद्धान्ते उपलभ्यते ।

(२) इतः प्रभृति सर्वं कमलाकरभट्टकथनमुदयान्तरे केवलवाक्प्रपञ्चपूर्णं साग्रहमसारमिव ।

वास्तवं नाथवं खण्डत्रयात्मकम् । अहर्गणः १ सं० (१)भगणः १ संपातमध्यार्ककलोत्पन्नासवः १ ।

अवास्तवं तु० अहर्गणः १ केवलभगणः १ के० (२)मध्यमार्ककलाः १ ।

अत्र वास्तवस्य अवास्तवेन साकमन्तरे (३)सप्तविंशत्ययनांशकाले तिथ्यादिषु घटीचतुष्टयं किंचिन्न्यूनमधिकं वाऽन्तरं स्यात् । मुञ्जालमतानुयायिनां मते त्वनिर्वाच्यमन्तरं स्यादिति महद्वैषम्यम् ।

निरयनवर्षादौ केवलगत्यधिकचक्रकलासुरूपस्वोक्तमध्यममानैनैव सावनाहर्गणसङ्ख्या भवमतो निरेकेति स्पष्टं वदद्भिः सायनार्ककलातुल्यासुयमात् (४)स्वोक्तिदुष्टसुदयान्तरमुक्तं तदप्यसत् । वास्त-

---

विशेषशरणः ।

(१) सं० भगणसंख्यासु केवलभगणसंख्यासु च न कश्चिद्भेदः ।

(२) के० मध्यार्ककलाः १ इति 'मध्यार्ककलासमानाः'-इत्यादिभास्करपद्यमानादेव, न हि भास्करस्यैतदभिमतं किन्तु सं० मध्यार्ककला एव ।

(३) सायनमध्यार्ककलोत्पन्नासुकेवलमध्यार्ककलातुल्यासवन्तरं भास्करोदयान्तरं बलात् प्रकल्प्य 'सप्तविंशत्यादि' वैषम्यं प्रदर्शितम् । तत्र 'तिथ्यादिषु' इत्याद्यस्योपपत्तिरपि शोधवासनायामहिता किन्तु तावता भास्करोक्तोदयान्तरे न काऽप्यनुपपत्तिः ।

(४) सायनार्ककलोत्पन्नासुसायनार्ककलातुल्यास्वन्तरेणोदयान्तरेण भाव्यं तत्र

"मध्यार्कभुक्ता असवो निरक्षे ये ये च मध्यार्ककलासमानाः ।
. . सदन्तरम् ...." ॥

इत्यत्र मध्यार्कभुक्तासवस्तु सायनार्कादेव भवन्ति मध्यार्ककला-

चावास्तवयोर्वास्तवभिन्नं यत्किञ्चिदुदयान्तरं कल्प्यते न तद्वशेन कथञ्चिदपि वास्तवाहर्गणसिद्धिः स्वार्थविरोधापत्ते।

वस्तुतस्तु ये सौरा ये च चान्द्रा ये च सावनास्ते तु चन्द्रार्कयोः क्रान्तिवृत्ते स्वस्वगत्या चलनादिष्टकाले चोपपन्नाः। यथांऽशभोगात् सौरं गतिकलाभोगात् सावनं चान्द्रं तयोर्द्वादशभागान्तरेणेति परस्परं तेषामनुपातेनानयनं वास्तवमेवेष्टकाले ज्ञेयम्। परं न तथा नाक्षत्रं तस्याहोरात्रवृत्तगत्या चलनादिष्टकाले तदनुपातार्हत्वान्न तद्वास्तव गोलवास्तवरीत्या तदसिद्धेश्च(१)।

सौरादधिमासद्वारा तिथ्यन्ते चान्द्रास्ततोऽवमद्वारा सावनास्तिथ्यन्ते ततोऽवमशेषसम्बन्धाच्च निरवयवितिथौ मध्यार्कोदयकालिकाः सावनाः कृतास्ते तु वास्तवा एव सूक्ष्मत्वाप्रसक्तेः। तस्मात् तदनुपातागतं नाक्षत्रं स्वावास्तवमप्यनुपातेन सौरचान्द्रसावनसङ्ख्यानयनार्थं तूपयुक्तम्। परं न हि(२) स्वान्तर्गतावयवनाक्षत्रसम्बन्धादयमप्यवास्तवः सावनाहर्गणः। अन्यथैककालिकयोः सदसन्नाक्षत्रयोर्भेदोऽपि तत्सम्बन्धाभ्यां तदेकस्य विरुद्धसदसद्भेदकथनानौचित्यप्रसङ्गः। तथा चान्द्रसौरा अपि।

विशेषशरणः।

मासा इत्यत्र केवलमध्यार्ककलातुल्यासुग्रहणेन स्वोक्त्याऽऽत्मनैवापनायनांशाः कथिता इह न ते गृहीता अतो दुष्टमिति कमलाकरभट्टकथनं किमिव युक्तमिति।

(१) अत एवोदयान्तरं कर्मद्वयकमिति श्रीपतो भास्कराचार्यस्य पक्षः सुदृढः।

(२) इत्यत्र किमपि कारणं न, येन 'परं न हि'....इत्यादि वाक्यं संगच्छेत।

अत्रेदमप्यवधेयम् । मध्यममानास्तुल्या यत्र वास्तवास्तवस्तत्र तदनुपातेन सावनाद्यमवास्तवमुदयासन्नकालेऽतो यः सृष्टिसौरचान्द्रैरधिमासावमैश्च निरक्षमध्यार्कोदयकालिकः साधितोऽहर्गणः स तु तद्गतिजनिरक्षकालोपलक्षितनिरक्षमध्यार्कोदयकालसम्बन्धेनापि सिद्धो वास्तव एव न हि सोऽस्त्यवास्तवमध्यमसावनेन ।

अत्र यः साधितोऽहर्गणः स तूदयकाले निरवयवो दृश्यते कथं तस्य अवास्तवत्वं "मध्यार्कभुक्ता असवः" इत्यादि "तदन्तरम्"-इत्यन्तपद्यानीतोदयान्तरदानादयं स्फुटाहर्गणस्तद्रीत्या(१) सावयवः सिध्यति कथं तस्य,वास्तवत्वम् ।

अहो निरवयवो हि तदहर्गणः स कथं मूढैरुदयासन्नकाले स्वीक्रियते यस्तैर्मध्यम उच्यते स तूदयासन्नस्तत्कृते, तद्वशादुदये कथं तत्र वारगणनया वारप्रवृत्तिः स्यात् । किं च सौरवर्षादौ रविः शून्यं नोदयान्तरदानादयं संगच्छते । किं च कक्षायां मध्यगतिसमध्यमात् फलान्तरे स्पष्टः फलवासनयाऽस्ति संस्थितात् ततः स तु कथं चिदपि न लभ्यते प्रतिमण्डलवृत्तनियतचलितबिम्बात् कर्णसूत्रसम्बन्धिस्फुटयुक्तेरनिवारितत्वात् ।

विशेषशरणः ।

(१) वास्तवावास्तवाहर्गणसंख्यासु न कश्चिद् भेदः किन्तु गतिफलानुपातयुतनाक्षत्रषष्टिघट्यसु-गतिकलोत्पन्नासुयुतनाक्षत्रषष्टिघट्यसु-तुल्यमापकाभ्यामवास्तववास्तवसावनान्तःपातिनाक्षत्राभ्यां विचारेऽवश्यं भेदः । अतोऽहर्गणसंख्यासु सावयवत्वं प्रदश्योदयान्तरखण्डनं सिद्धान्तवञ्चितानां नेत्रयोर्धूलिप्रक्षेप इव । अथैवं खण्डने प्रवृत्तः कामपि तत्साहाय्यदात्रीं युक्तिमलभमानो मध्ये 'सत्यासत्यासुमानाभ्याम्'-इत्यादिशिथिलापत्तिप्राचुर्यवो रिक्तशाणिभिः सर्वा ते आर्षानुक्तिमेवाग्रेऽकरोदिति विज्ञैर्विवेचनीयम् ।

अथ यो ह्यवास्तवैकमानादुच्यते न तत्प्रमाणतस्तदुदयान्तरमपि ।

सत्यासत्यासुमानाभ्यामुद्गमासन्नकालयोः ।
भिन्नप्रमाणसिद्धाऽतो विजातीयौ गणौ तत्र ॥ ३७ ॥
अस्त्वन्तरं तु तत्रस्थं न हि मूढ गणान्तरम् ।
विजातीयप्रज्ञान्तानीप्येवमन्तरोद्भवम् ॥ ३८ ॥

किं च अद्यतनश्वस्तनयोर्मध्यमार्कयोरसंस्कृतयोरन्तरं गतिकलाः संस्कृतयोर्भेति महान् विरोधस्तदुदयान्तरदानात् ।

मान्दं तु निम्नोच्चकवृत्तकेन्द्रं
मध्यो रविस्तच्चलनाद्धृत्ते ।
भागे दिनं वर्षमिनस्य भांशै-३६०
र्मध्यार्कगत्या कुदिनं वदामि ॥ ३९ ॥

यावत्यो गतयः कल्पे तावन्तः सूर्यसावनाः ।
उक्तयुक्त्यैव तद्योगे भगणा भभ्रमा अपि ॥ ४० ॥

येषामवैककुदिनान्तरगः स्वदृष्टे-
र्भैकभ्रमः सवितृमध्यगतेस्तु कालः ।
बुद्धोऽस्ति सद्गणितवासनयाऽथ तैस्तु
ज्ञातो हि मध्यमरविः स्वगतेः समानः ॥ ४१ ॥

कालो गतेर्गतिसमं चलनं विना नो
गत्यैव मेषघटनाच्चलनादिहान्तः ।

मध्यार्ककेन्द्रलगतेश्चलनं सदैक-
सद्भूदिनेऽस्ति हि रवेरुदयान्तरान्न ॥ ४२ ॥
घस्रात्मकं यत् त्वसदस्त्यहो तद्-
वशादयं सिद्ध इति प्रकल्प्य ।
मिथ्यैव खेटेऽन्तरमामनन्ति
प्रायोऽत्र गोलं न विदन्ति तेऽज्ञाः ॥ ४३ ॥

अतः "कृताहर्गणो मध्यमसाधनेन"-इत्युदयान्तरसंस्करणमयुक्तमिति प्रतिभाति । आर्यानुक्तेश्च । अथेदं गोलतत्त्वार्थिभिर्मध्यस्थबुद्ध्या निपुणं विभावनीयम् । एतेन वस्तुस्थितेरनवबोधादहर्गणेऽवास्तवत्वभ्रान्त्या स्वग्रन्थोत्कर्षख्यापनमौढ्या मन्दमतारणद्वाराऽन्यथा कर्तुं प्रवृत्तैर्भास्कराचार्यैरेव बलात् सर्वदेवर्षिमतविरुद्धः सम्प्रोक्तवासनाविचारबहिर्भूतः स्वकल्पितोऽसदुदयान्तरवासनाविचारः प्रवर्त्तितस्ततस्तद्विश्वासतोऽन्यैर्नाम(१)मात्राभिमानिभिर्बहुभिः स्वीकृतोऽप्ययं शिष्टैरिदानीन्तनैः शुद्धमार्गप्रवृत्तैः कथंचिदपि नादरणीय इति कृतं जगद्विरोधेन ।

फलार्थं युगमन्वादिकल्पना कदिनादितः ।
सृष्ट्यादेर्न हि किन्तर्हि(२) ग्रहाद्यानयनं ततः ॥ ४४ ॥
कदिनादेः कथं चिन्न कार्यः खेटादिनिर्णयः ।
इत्यर्कशास्त्रप्रामाण्यात् स्पष्टं ज्ञेयं विजानता ॥ ४५ ॥

विशेषशरणः ।

(१) मुनीश्वरप्रभृतिभिः ।

(२) किन्तु-इति ।

कृतान्तेऽस्मिन् ब्रह्मदिनाद्गता ये सौरवत्सराः ।
प्रोज्झ्य सृष्टेस्ततः कालं सौराब्दैः शेषसंमिताः ॥ ४६ ॥

कृतान्ते सृष्टिवर्षात् स्युः सौराब्दास्ते गता अमी ।
खचतुष्कयमाद्र्यग्निशररन्ध्रनिशाकराः ॥ ४७ ॥

(१९५३७२००००)

मध्यमानयनं कार्यमतोऽनुपतनान्तरैः ।
कृतान्ते तेन खेटाः स्युर्मध्यमा रविपूर्वकाः ॥ ४८ ॥

विनेन्दुपातमन्दोच्चान्मेषादौ तुल्यतामिताः ।
इत्थं ब्रह्मदिनादेर्न भवेत् सृष्ट्यब्दभेदतः ॥ ४९ ॥

द्वादशघ्ना गुरोर्याता भगणा वर्त्तमानकैः ।
राशिभिः सहिताः शुद्धाः षष्ट्या स्युर्विजयादयः ॥ ५० ॥

स्फुटार्कस्य संक्रान्तयो मेषवर्षात्
क्रमात् तास्वमान्तद्वयान्तस्तदानीम् ।
विशुद्धाश्च चैत्रक्रमाच्चान्द्रमासाः
सदा संज्ञयोदाहृताः प्राङ्मुनीन्द्रैः ॥ ५१ ॥

असंक्रान्तिमासो हि चान्द्रोऽधिमासो
द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यस्तदानीम् ।
क्षयाख्यः कदा चित् ततः प्राक् च पश्चा-
दवश्यं हि तत्राधिमासद्वयं स्यात् ॥ ५२ ॥

(१)स्फुटैर्लक्षणैर्यैरयं तानि सर्वे-

ष्वपि स्युर्मधोश्चान्द्रमासेषु काले ।

अतोऽयं क्षयः सर्वचान्द्रेष्वपीत्थं

न जानन्ति सद्वासनाज्ञानशून्याः ॥ ५३ ॥

इदानींतनार्थं न शास्त्रं प्रवृत्तं

न सत् कार्त्तिकादित्रयोक्तं तदुक्तम् ।

सुयुक्ता न सुन्त्युक्तिरप्यत्र शास्त्रे

भवेत् कार्यवर्यस्य यादृग्विवृद्धौ ॥ ५४ ॥

अतः परं श्रीजगदीश्वरस्य

ब्रह्माण्डसृष्टिर्नियतीनपूर्वैः ।

अतीन्द्रियज्ञैश्च सदैकरूपो-

दिताऽथ तां वच्मि गुरूपदेशात् ॥ ५५ ॥

तावद्ब्रह्माण्डगोलोऽयं खर्णाभोऽन्तस्तमोवृतः ।

वेदर्त्वष्टाभ्रनागाभ्रदस्रेन्द्वष्टभूमयः ॥ ५६ ॥

(१८७१२०८०८६४००००००)

प्रयुतघ्ना वरीवर्त्ति यस्य कक्षा खकक्षिका ।

विशेषशरणः ।

(१) मिथुनसप्तदशभागस्थं रविमन्दोच्चं प्रकल्प्य भास्करेण "क्षयः कार्त्तिकादित्रये" इति स्वग्रहगणिते सिद्धान्तः प्रदर्शितः । किन्तु रविमन्दोच्चस्य सर्वराशिषु चलनात् सर्वेषु मासेषु क्षयमाससंभव इति मत्कृपनं युक्तिसंगतम् ।

यस्मान्तः सर्वदा रश्मिप्रसारोऽस्ति रवेर्ध्रुवम् ॥ ५७ ॥
तदन्तः प्रवहाकाशवायुगोलो ध्रुवाश्रयात् ।
पश्चिमाभिमुखं भ्रमदभ्रमत्याचैककेण सः ॥ ५८ ॥
दिनेन तौ ध्रुवावत्र याम्योत्तरगतौ स्थिरौ ।
दिक्स्थानरूपौ सततं भगवच्छक्तितः स्थितौ ॥ ५९ ॥
ध्रुवस्थानात् तु तद्गोले वृत्तं यत् खाङ्कभागकैः ।
विषुवन्मण्डलं तत् स्यात् ततः स्वस्वापमांशकैः ॥ ६० ॥
अहोरात्राख्यवृत्तानि ध्रुवमध्याद्भवन्ति हि ।
सौम्यध्रुवात् कदम्बस्य स्थानं याम्ये जिनांशकैः ॥ ६१ ॥
याम्यध्रुवात् कदम्बस्य स्थानं सौम्ये जिनांशकैः ।
एवं क्रमान्मिथः षड्भान्तरितौ तौ कदम्बकौ ॥ ६२ ॥
सौम्ययाम्यौ तु तन्मध्यात् तद्गोले प्रवहाभिधे ।
मण्डलं खाङ्कभागैर्यत् तत् स्थिरं क्रान्तिमण्डलम् ॥ ६३ ॥
विषुवत्क्रान्तिवृत्तैक्यात् स्थिरा द्वादश राशयः ।
मेषादयस्तथा भानि कल्पितानि स्थिराणि च ॥ ६४ ॥
सप्तविंशतिसङ्ख्यानि प्राक्क्रमात् क्रान्तिमण्डले ।
तद्गोलोदरगोले तु संलग्नोऽन्यो हि गोलकः ॥ ६५ ॥
भगोलाख्यः स्थूलसूक्ष्माण्यसंख्यानीह भानि च ।
तस्मिंस्तिष्ठन्ति गोलोऽयं कदम्बाभ्यां चलोऽनिशम् ॥ ६६ ॥
सप्तविंशतिभागैस्तु पश्चात् प्राक् सृष्टितः क्रमात् ।
कदम्बमध्यात् तद्गोले वृत्तं यत् खाङ्कभागकैः ॥ ६७ ॥

तन्मुख्यं(१) क्रान्तिवृत्तं स्याद्भगोलचलनाच्चलम् ।
समा द्वादश भागाश्च तस्य द्वादश राशयः ॥ ६८ ॥
मेषादयस्तथा तुल्याः सप्तविंशतिभागकाः ।
अश्विन्यादीनि भानि स्युः फलार्थं प्राक्क्रमात् किल ॥
अश्विन्यादिरयं चात्र रेवत्यन्तमिनोदितः ।
भगणान्तो हि विज्ञेयः स्थिरपौष्णान्तगो न हि ॥ ७० ॥
कदम्बचलितो गोलो भचक्रं तारकाश्रयम् ।
प्रवहानिलबद्धं सद्ध्रुवमध्यवशेन तत् ॥ ७१ ॥
भ्रमतीत्याश्रयोऽर्कस्था(२)न्यथा स्वीकृत्य तं बलात् ।
नाश्रिताः स्वोक्तयो मूढैर्यथार्थाकाशगोलके ॥ ७२ ॥
स्थ्यादौ विषुवद्वृत्ते मेषादिः क्रान्तिवृत्तगः ।
भगोलचलनात् क्रान्तिवृत्तस्य चलनादयम् ॥ ७३ ॥
अवश्यं चलभागैस्तु पश्चात् प्राक् चलति क्रमात् ।
एवं भगोलके वृत्तं कदम्बाद्यश्विनांशकैः ॥ ७४ ॥

विशेषज्ञप्तिः ।

(१) पूर्वं स्थिरं क्रान्तिवृत्तं प्रदर्शितं यत्राश्विन्यादिसप्तविंशतिभानि मेषादयो द्वादश राशयश्च स्थिराः । इदं तु मुख्यं यथार्थं क्रान्तिवृत्तमिति ।

(२) सूर्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये ५०श्लोकोत्तरार्धे
" अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात् । "

इह स्थिरमेषादितः स्थिरमीनान्तं यावद्भगणपूरणे देवासुराणामहोरात्रमानं कैः स्वीकृतं नेति ।

ध्रुवहृत्तं तु तज्ज्ञेयं भगोलचलनाचलम् ।
अथ तद्वृत्तगं यद्यद्भवेद्भं स्वहृतिभ्रमात् ॥ ७५ ॥
ध्रुवस्थानस्थितं तत्तद्ध्रुवभं स्वस्वकालजम् ।
चलांशाभावकाले तु यद्भं ध्रुवगतं ततः ॥ ७६ ॥
इदानीं चलितं तद्धि चलांशैः स्वहृतौ(१) किल ।
पूर्वरात्रौ तु तद्यत्र प्रत्यक्षं दृश्यतेऽथ तत् ॥ ७७ ॥
पररात्रौ न तत्रस्थं(२) दृश्यते भ्रमतो बलात् ।
ध्रुवतारां स्थिरां ग्रन्थे मन्यन्ते ते कुबुद्धयः ॥ ७८ ॥
सार्धं तैस्तु विवादोऽपि सतां मूढत्वमेव हि ।
ध्रुवस्थानस्थितं यद्यत् कदम्बभ्रमणेन भम् ॥ ७९ ॥
तत्तत् खमध्यगं(३) मेरौ निरक्षे गर्भभूजगम् ।
इत्यस्ति सौरशास्त्रोक्तिः सदैव स्थूलदृष्टिभम् ॥ ८० ॥
ध्रुवर्क्षं कल्पयित्वाऽन्याः प्रवदन्त्यधुना स्थिरम् ।
एवमुक्तो भगोलोऽयं तद्गोलान्तरगाश्च ये ॥ ८१ ॥

विशेषशरणः ।

(१) कदम्बाग्जिनांशवृत्ते इति ।

(२) ध्रुवताराक्रान्तिसाधनप्रकारः उदयास्ताधिकारे २९-१९ श्लोकेषु द्रष्टव्यः ।

(३) सूर्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये ४३तमः श्लोकः ।
"मेरोरुभयतो मध्ये ध्रुवतारे नभःस्थिते ।
निरक्षदेशसंस्थानामुभये क्षितिजाश्रये ॥"
इत्यत्र स्थूलदृष्टिरयध्रुवर्क्षवशेनाकाशस्थितिः श्रीसूर्येण निदर्शितेति ।

ग्रहाणां गोलकाः सप्त तानन्यांश्च वदाम्यहम् ।
स्वस्वशैघ्र्याख्यमान्द्याख्यविपाताख्यभपातजाः ॥ ८२ ॥
परोच्चपरनीचाख्य-(१)गोलाः स्पष्टक्रियोचिताः ।
तत्सर्वाश्रय एवैको ग्रहगोलोऽस्ति खे महान् ॥ ८३ ॥
तत ऊर्ध्वं ततश्चाधः कथञ्चिन्न ग्रहो भवेत् ।
एवमाकाशगोलास्ते पवनाख्या ग्रहाश्रयाः ॥ ८४ ॥
अधोऽधः क्रमतो ज्ञेयाः शनेश्चन्द्रावधिस्थिताः ।
आदौ शनिर्गुरुस्तस्मात् ततो भौमस्ततो रविः ॥ ८५ ॥
ततः शुक्रो बुधस्तस्मात् तत इन्दुरिति स्फुटम् ।
द्वयोर्द्वयोरन्तरे तु सिद्धविद्याधरादिजाः ॥ ८६ ॥
आकाशगोलास्तिष्ठन्ति त्वरूपाङ्गाश्च ये सदा ।
सर्वत्र(२) लग्नगोलेषूर्ध्वगः स्वचलनाद्ध्रुवम् ॥ ८७ ॥
अधःस्थं चालयत्येव(३) मध्यस्थः स्वोर्ध्वगं न हि ।

विशेषशरणः ।

(१) परोच्चगोलादिप्रपञ्चः स्पष्टाधिकारे २२५-२४९ श्लोकेषु द्रष्टव्यस्तत्र मत्कृताष्टिप्पण्योऽपि विलोक्याः ।

(२) विरूपावयवानामाकाशगोलानां परस्परसंलग्नताऽभावात् 'सर्वत्र लग्नगोलेषु'-इति भट्टकथनमसङ्गतमिवापि भग्रहादिचलनेऽयनांशा अपि हेतुरतो वायोराकाशे सर्वत्र सत्त्वात् तत्संबन्धादेवेयमपि कल्पना भट्टपाटवमावहति ।

(३) एतत् कल्पनामात्रम् । सर्वग्रहेष्वयनांशविकारः कथं संभवेदित्यर्थमयमभिनवः कल्पनाप्रकारो भट्टस्य युक्ततरः ।

स्वगत्या चलितस्याधःस्थितस्याप्यूर्ध्वतद्गतेः ॥ ८८ ॥
वशतस्खलनात् तस्य चाविरुद्धगतिद्वयम् ।
स्वगत्या चलितस्यैवमूर्ध्वस्थस्य कथं चन ॥ ८९ ॥
नाधःस्वगतितस्तस्य चलनं त्वन्यरोधतः ।
भगोलान्तरतोऽवोऽधःसंलग्ना एव तेऽखिलाः ॥ ९० ॥
ज्ञेयाः कदम्बसम्बन्धाद्भगोले चलिते सति ।
चलितास्तेऽपि खेटानां गोलाः स्वस्ववशात् तथा ॥९१॥
परस्परं तदाकाशसम्बधादथ चेन्दुतः ।
दूरेऽन्तरे हि वह्नेस्तु गोलोऽव्यक्तस्त्वधःस्थितः ॥ ९२ ॥
भूमिनिर्गतवह्नेस्तु योऽस्त्यूर्ध्वगमनावधि ।
गोलोऽसौ वह्नि(१)गोलाख्यस्तदूर्ध्वं सोऽनलो न हि ॥
वह्न्यूर्ध्वं खे महर्लोको जनस्तस्मात् ततस्तपः ।
तदूर्ध्वमिवदधः सत्यः सन्ति ते वै सनातना. ॥ ९४ ॥

भुवं विनाऽन्यानखिलानधःस्था-
नतीशशक्त्या प्रवहः पराशाम् ।
प्रचालयत्येष भगोलकोऽपि
तथाऽति(२)शक्त्या स्वपराम्बरस्थान् ॥ ९५ ॥

विशेषशरणः ।

(१) प्राचीना भारतवर्षीया नैयायिका वायौ गुरुतां न स्वीकुर्वन्ति किन्तु पाश्चात्या वैज्ञानिका वायौ यन्त्रादितो गुरुतां प्रत्यक्षतः प्रदर्शयन्तीत्यस्तलघुत्वेनलोऽवश्यमूर्ध्वं गच्छत्येवेति वह्निगोल नामनन्ति ।

(२) अतीशशक्त्येति ।

सर्वानधःस्थानयनांशगत्या
तदन्यगोला न तथा स्वशक्त्या ।
ते केवलं स्वाम्बरगभ्रमार्थ-
मन्याम्बरभ्रमणाय न स्युः ॥ ९६ ॥

स्थिरं प्रत्यक्चलं भाति खस्थं प्राग्भूभ्रमान्नृणाम् ।
प्रवहो व्यर्थ इत्या(१)र्यभटोक्तेः स्फुटमुत्तरम् ॥९७॥
(२)यत् सर्वतो निराधारं खोर्ध्वदेशगतं गुरु ।
स्वस्थान एव तन्नूनं पततीत्यपि निर्णये ॥ ९८ ॥
असद्भूभ्रमणं चैन्द्र्यामनार्यैः स्वीकृतं तु यत् ।

विशेषशरणः ।

(१) वृद्धार्यभटोक्तेरिति ।

(२) यद् गुरु (आकाशे क्षिप्तं लौहपाषाणादिकं वस्तु) सर्वतोऽभितः । निराधारमनाश्रयम् । खोर्ध्वदेशगतं यन्त्रसामर्थ्यादिबलं प्राप्य गगनस्योपरिस्थानगतं सत् पुनः स्वस्थान एव तत् नूनं निश्चयतः पतत्यागच्छति न स्थानान्तरे इति निर्णये निश्चये सत्यपि प्रत्यक्षगतेऽपि अनार्यैः सूर्यादिभिरकथितं यत् ऐन्द्र्यां पूर्वस्यां भूभ्रमणं पृथ्वीगोलचलनं विदेशीयैर्यवनादिभिः कथितं यत् खण्डनमकरोत् तद् वृद्धार्यभटेन स्वीकृतं स्वग्रन्थे निःक्षिप्तं तत् असदसाधु । यत् यस्मात् कारणात् प्रवहे गते निरस्तेऽस्वीकृते भूमौ पृथिव्यां ध्रुवायोगात् ध्रुवतारासंबन्धाभावात् तत् तुच्छमनादरणीयमपि । यथा स्वसिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये श्रीमद्भास्कराचार्येण बौद्धमतखण्डनं कृतं तत्र चेद्भूवायौ भूचलनविकारो न भवति तथैव ध्रुवमाश्रित्य भूगोलो भ्रमतीति- कल्पने चेत् तदा महत्वं निर्विशेषम् ।

भूमावपि ध्रुवायोगात् तत् तुच्छं प्रवहे गते ॥ ९९ ॥
एवं हि कालबोधार्थं गोलाः सप्त ग्रहोद्भवाः ।
गोलोऽष्टमो भगोलाख्यो नवमः प्रवहाभिधः ॥ १०० ॥
प्रवहाद्भूमिपर्यन्तं पवनाख्याम्बरोद्भवाः ।
गोलाः स्वच्छतरास्तद्दृष्टा रूपविवर्जिताः ॥ १०१ ॥
यथा विरूपो भूवायुस्तथेन्द्रोः प्रवहान्तगाः ।
विरूपा निर्मलाकाशा अपि खुः पवनाभिधाः १०२ ॥
विरलाविरलाङ्गौ तावनेकैकगतिभ्रमौ ।
पवनौ येऽनिलाकाशाः प्रोक्तशून्याम्बरेतराः ॥ १०३ ॥
गात्याऽभिन्नाश्च ते सर्वेऽमूर्त्ताः स्वस्थानगाश्चलाः ।
स्वगत्या परगत्या च भ्रमन्त्येष्वखिलेष्वपि ॥ १०४ ॥
दृगर्कंकिरणानां तु नावरोधः कथं चन ।
रवेरासन्नकिरणास्तत्प्रभावो महाँस्ततः ॥ १०५ ॥
दूरे चाल्प इति ज्ञो यस्तारतम्यात् करोद्भवः ।
एवं भगोलावधिकस्तत्प्रकाशस्ततो(१) न सः ॥ १०६ ॥

विशेषशरणः ।

(१) परम्परयाऽऽगमप्रमाणादेव भस्य दूरत्वमवगन्तुं शक्यते । अथ चेदिह 'सार्धद्विप्रातिविपल्समये सप्तशतक्रोशपर्यन्तं तेजोगतिः । एवं किमपि भं दिनान्तरे किमपि मासान्तरे इत्यादिसमयान्तरे यद्यद्भं दृश्यते तस्य पूर्वोक्ततेजोगतिवशात् त्रैराशिकेन तत्तद्दूरत्वमवगन्तुं सुशकम्'-इत्यादिनवीनानां पाश्चात्यानां मतेन सर्वत्रैवाकाशे नक्षत्रस्थितेः

६

ब्रह्माण्डगान्धकारस्था गोलाः सर्वेऽथ तेषु च ।
भगोलान्तं तमो नष्टं भवेद्यच्च तदूर्ध्वगम् ॥ १०७ ॥
यथास्थितं स्वतः श्यामसमर्थकरान्वितम् ।
नीलं संदृश्यतेऽत्रत्यैस्तम एवाम्बरस्थितम् ॥ १०८ ॥
लोके नीलं नभ इति प्रतीतिरिह सभ्रमा ।
समन्ताद्भगोला ये ब्रह्माण्डाग्निगोलकम् ॥ १०९ ॥
केन्द्रं तेषामेकमेव सर्वकेन्द्रं तदुच्यते ।
तत्केन्द्रतो यस्य केन्द्रं भिन्नमस्ति स एव को ॥ ११० ॥
जलगोलो महान् स्वच्छतरो ज्ञेयो महार्णवः ।
यं भित्त्वोर्ध्वं सदाऽर्कस्य करा गच्छन्ति चाम्बरम् ॥१११॥
यथा यथा भ्रमत्युच्चं रवेश्चायं तथा तथा ।
जलार्णवोऽपि सततं भ्रमतीत्थं(१) वदन्ति हि ॥११२॥
मृज्जलवह्न्यनिलाकाशपिण्डोऽयं पाञ्चभौतिकः ।
कपित्थफलवद्वृत्तः सर्वकेन्द्रेऽखिलाश्रयः ॥ ११३ ॥
स्थिरः परेशशक्त्यैव सर्वगोलादधःस्थितः ।
मध्ये(२) समन्तादण्डस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति ॥११४॥

विशेषशरणः ।

एत-'स्ततो न सः' 'नीलं नभः'-इत्यादि सर्वं भट्टकथनं कथं संगच्छत इति बुद्धिमद्भिः सुविवेचनीयम् ।

(१) यवना इति शेषः ।

(२) व्योम्नि आकाशे समन्तात् सर्वतो विद्यमानस्य अण्डस्य ब्रह्माण्डगोलस्य मध्ये भूगोलो वर्तते ।

बिम्बायाः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकाम् ।
नान्याधारो(१)ऽस्य मूर्त्तश्चेत् तस्याधारोऽथ तस्य च ॥११५॥
अन्यस्ततोऽन्य एवेत्थमनवस्थाभयात् किल ।
अन्ते गत्वा च या शक्तिः कल्प्याऽवश्यं सदैव सा ॥ ११६ ॥
आदावेवं प्रकल्प्येयं शक्तिर्लाघवतो भुवि ।
गुरुत्वात् पतनं भूमेर्मन्यन्ते ते कुबुद्धयः ॥ ११७ ॥
अधोऽधःक्रमतो मौढाः क्षिप्तं यद्वच्च खेऽथ तत् ।
भूमिं यातीति दृष्ट्वाऽपि प्रवदन्त्यन्यथा यतः ॥ ११८ ॥
कुत ऊर्ध्वं कुतश्चाधो वृत्ते भूमेः समाम्बरे ।
अचलेयं सदा विश्वम्भरादृष्टिरनन्तजा ॥ ११९ ॥
यथायथोत्तरदिशं नरः स्वस्थानतः किल ।
याति भूमौ ध्रुवं चोच्चं पश्यतीह तथातथा ॥ १२० ॥
वर्तुलत्वं(२) तु निर्णीतं तच्चैतेन कुगोलके ।
अल्पकायतया लोकाः स्वस्थानात् सर्वतो दिशम् ॥१२१॥
पश्यन्ति वृत्तामप्येनां चक्राकारां वसुन्धराम् ।
जलादूर्ध्वं जलान्तश्च कुपृष्ठं सर्वमेव तत् ॥ १२२ ॥

विशेषधारणः ।

(१) इतः प्रभृति सप्तश्लोकपर्यन्तं भास्कराचार्यानुसारमेव ।

(२) दूरतोऽवलोक्यमाने वृक्षादौ प्रथमं तदग्रभागस्ततो यथा-यथासामीप्यं तथातथा तद्वृक्षाद्यन्यभाग एवमतिनैकट्ये तत्तलभागोऽवं सांप्रतिकानां भूवर्तुलत्वे संमतिरर्थयुक्ता ।

उदितं विबुधैः सत्यं यावनं तूच्यते मतम् ।
जलार्णवस्य गोलोऽस्ति महानल्पस्ततश्च सः ॥ १२३ ॥
भूगोलो जलमग्नोऽस्ति जलाद्वहिरपि स्थितः ।
तत्राधिको जलान्तःस्थो वहिः स्वल्पोऽस्ति गोलवित् ॥
जलार्णवस्य भ्रमणाद्यद्वहिस्तज्जलान्तरे ।
यज्जलान्तःस्थितं तत् तु वहिः स्याद्भूमिखण्डकम् ॥
जलादूर्ध्वमधं कुत्र यदा स्यात्
तदा भूमिपिण्डोऽस्पृष्टोर्ध्वगोऽल्पः ।
अधःस्थोऽधिकश्चेति युक्त्येदमुक्तं
मतं यावनं चापि देवर्ष्यभिन्नम् ॥ १२६ ॥
भूगताब्धिजलं क्षारं लवणार्णवसंज्ञकम् ।
तद्वेलावलयस्थानां समन्ताद्यत्र कुत्र चित् ॥ १२७ ॥
ध्रुवोच्चमत एवात्र दृश्यते न समं किल ।
निरक्षदेशतत्तीरगतानां तत्समस्थितिः ॥ १२८ ॥
इदानीं तद्विसंवादाद्यौतं सृष्टिनं हि तत् ।
भूम्यन्तरपुटाः सप्त नागासुरसमाश्रयाः ॥ १२९ ॥
सर्व्वौषधिगतोपेता रम्याः पातालभूमयः ।
अनेकरत्ननिचयो जाम्बूनदमयो गिरिः ॥ १३० ॥
भूगोलमध्यगो मेरुरुभयत्र विनिर्गतः ।
उपरिष्टात् स्थितास्तत्र सेन्द्रदेवा महर्षयः ॥ १३१ ॥
अधःस्थादसुरास्तद्वद्विषन्तोऽन्योन्यमाश्रिताः ।

भूमौ मेरोर्नवत्यंशे निरक्षाभिधमण्डलम् ॥ १३२ ॥
तत्र लङ्कां तु भूमध्ये प्रकल्प्याथ ततः सदा ।
प्राच्यां तु यमकोटिः स्यात् पश्चिमे रोमकाभिधम् ॥१३३॥
अधः सिद्धपुरं सौम्ये सुमेरुर्याम्यगोऽपरः(१) ।
भूवृत्तपादविवरास्त्वेवं स्थानानि षट् सदा ॥ १३४ ॥
उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्त्येषु सर्वदा ।
सम(२)सूत्रस्थिताधःस्थादेवं सर्वत्र भूवृतौ ॥ १३५ ॥
मन्यन्ते खे यतो गोलस्तस्य क्वोर्ध्वं क्व चाप्यधः ।
मेरुद्वयस्थानरेखावृत्तं यच्च स्वदेशगम् ॥ १३६ ॥
तद्धि याम्योत्तरं ज्ञेयं स्वदेशस्थं च तद्वशात् ।
सुधिया प्राक्परे ज्ञेये लिख्यं देशविभागतः ॥ १३७ ॥
व्यक्षोत्तरे तु सर्वेषां सुमेरुः सौम्यदिक्स्थितः ।
याम्येऽप्येवं परो मेरुः कुसंज्ञो याम्यदिक्स्थितः ॥१३८॥
लङ्कायामुदयोऽर्कस्य यमकोट्यां तदा भवेत् ।
दिनार्धमस्तकालस्तु सिद्धपुर्यां तदा भवेत् ॥ १३९ ॥
रात्र्यर्धं रोमके चेत्थं व्यक्षदेशे सदैव हि ।
एवं निरक्षदेशेषु यतः प्राच्यां तु यद्भवेत् ॥ १४० ॥
ततस्तच्च प्रतीच्यां च नियतं गोलविद्वर ।

विशेषशरणः ।

(१) कुमेरुरिति ।

(२) एकसूत्रस्थिताधःप्रदेशेषु-इति ।

भूवृत्ततुर्यभागे तूज्जयिन्याः प्राक् सदा भवेत् ॥ १४१ ॥
यमकोटिस्ततः पश्चादवन्ती नैव किन्तु सा ।
लङ्कैव पश्चिमे चैवं व्यत्यादन्यत्र दृश्यते ॥ १४२ ॥
अथात्र गोलपरिधेर्ज्ञानं व्यासाववोधतः ।
परिधिज्ञानतश्चैवं व्यासज्ञानं फलं तथा ॥ १४३ ॥
गणितादप्यहं सूक्ष्मं सूर्यसिद्धान्तसंमतम् ।
यन्मानतः परिच्छिन्ने व्यासे ज्ञाते ततः किल ॥१४४॥
न ज्ञायते तत्परिधिश्चैवं परिधिवोधतः ।
नैव विज्ञायते व्यासस्तन्मानेन कथं चन ॥ १४५ ॥
सुसूक्ष्मरीतितः प्राच्यैरवर्गपदयद्ध्रुवम् ।
अतः कृपालुनाऽत्र श्रीसूर्येणैवान्यथा कृतम् ॥ १४६ ॥
व्यासवर्गाद्दशगुणात् पदं(१) भूपरिधिर्भवेत् ।
व्यासः स्यात् परिधेर्वर्गाद्दिग्भक्ताच्च पदं त्विह ॥१४७॥

रुद्राहतव्यासदलोत्थवृत्ते
व्यासोत्क्रमज्याद्यतः क्रमज्या ।
या तत्समोऽयं(२) परिधिः सुसूक्ष्मो
व्यासैकमानाद्द्युमूलरूपः ॥ १४८ ॥

विशेषवारणः ।

(१) अस्योपपत्तिप्रपञ्चो द्रष्टव्यो विशेषकृतामृतवर्षिणीटीकोपेते सूर्यसिद्धान्ते "तद्वर्गतो दशगुणात्" इत्येतत्पद्यव्याख्यावसरे ।

(२) परिच्छिन्नव्यासज्ञानादपरिच्छिन्नपरिधिस्वरूपं रेखात्मकमप्येतद्रेखागणितस्य तृतीयाध्यायस्थचतुर्विंशीयविधयाऽतिरोहितम् ।

दिक्संगुणव्यासकृतिर्ययोः स्यात्
घातस्तयोर्योगदलोत्थवृत्ते ।
तदल्पतुल्योत्क्रमशिञ्जिनीं च
दत्वा क्रमज्यामितरेखिका या ॥ १४९ ॥
स्यात् तत्समो वा परिधिस्तनेको-
त्क्रमज्ययाऽप्यत्र स एव बोध्यः ।
अनेकतद्वृत्तवशाद्बुधेन्द्रै-
स्तदेकघातोत्थपदप्रसिद्धा ॥ १५० ॥
समश्रुतेस्तुल्यचतुर्भुजस्य
घनस्य यस्यास्ति फलं खचन्द्राः ।
तद्बाहुरेखासम एव रूप-
व्यासेऽतिसूक्ष्मः परिधिर्मदिष्टः ॥ १५१ ॥
*(१) रूपव्यासे खाङ्कतुल्यान् विभागान्
कृत्वा वृत्तं भास्करीयैर्विलेख्यम् ।

---

* अत्र विशेषः ।

व्यासात् परिध्यानयनं श्रीभास्करस्यैव सूक्ष्ममिति कमलाकरोऽपि जानाति । परन्त्वत्र श्रीसूर्यभक्त्या तदानयनं खण्डयति । श्रीभास्करस्यानयनं सूक्ष्ममित्येतदर्थं द्रष्टव्या मच्छोधिता लीलावती ।

विशेषशरणः ।

(१) रूपव्यासे षष्टिसमान् विभागान् विधाय भास्करीयैः "व्यासे भनन्दाग्निहते विभक्ते खबाणसूर्यैः" इत्यादिभास्कराचार्य-

तत्र त्रिभव्याससूत्रप्रमाणं
वृत्तं त्यक्त्वा शेषकं यत्र तन्न ॥ १५२ ॥
किञ्चिन्न्यूनैः सार्धनागै-८। २८। ४५। ३६ र्विभागै-
र्नातः सम्यक् भास्करोक्तप्रकारः ।
व्यासाद्वृत्तस्योदितः सम्यगस्मा-
दार्यासो दिग्रेखिकामूलरूपः ॥ १५३ ॥
चक्रलिप्तावृतौ के * चिद्रसाभ्रष्टाङ्क-९८०६ विस्तरम् ।
नियतं कल्पयित्वाऽऽद्याः सौरे स्थूलत्वदूषणम् ॥ १५४ ॥
वदन्ति शिल्पवित्प्रोक्तवृत्तसंमापनादिष(१) ।
शुद्धसौरप्रतीत्यर्थं कुरु तन्मुखभञ्जनम् ॥ १५५ ॥
व्यासस्य वर्गवर्गाच्च मन्वघ्नादष्टभाजितात् ।
पदं चेत्रफलं(२) ज्ञेयं फलाद्व्यासो विलोमतः ॥१५६॥

---

* अत्र विशेषः ।

श्रीसूर्यसिद्धान्तटीकाकारेण रङ्गनाथाभिधेन स्वकृतटीकायामुक्तम् ।

विशेषशरणः ।

कृतपाटीगणितोक्तसूत्राङ्कैर्वृत्तं विलेख्यं चिह्नितं कार्यम् । इह परिधिप्रमाणम् १८८ । २९ । ४५ । ३६ एभिर्मतमायाति । तत्र त्रिभव्याससूत्रप्रमाणं १८० वृत्तं वृत्तखण्डं त्यक्त्वा शेषकं किञ्चिन्न्यूनैः सार्धनागैर्विभागैः (सममिति शेषः) यत् तत् न, तस्मात् शेषं "व्यासवर्गाद्दशागुणात् पदम्" इत्यतो न भवतीत्यर्थः । अवशिष्टं स्फुटमिति ।

(१) पाठमात्रमेव भट्टशरणम् ।

(२) व्यासवर्गाद्दशगुणात् पदमित्यतः

$$प. = \sqrt{व्या^2 \times १०} \therefore वृ. फं. = \frac{व्या. प}{४} = \frac{व्या}{४}\sqrt{व्या^2 \times १०}$$

अथ वा परिधेर्वर्गवर्गात् खाङ्केन्दुभाजितात् ।
पदं क्षेत्रफलं(१) चाऽस्मात् परिधिस्तु विलोमतः॥१५७॥
पदं(२) रेखात्मकं ग्राह्यं वास्तवं यदि चान्तरात् ।
पदस्यानयनं स्वेष्टं तर्हि तद्गुणितात् कुरु ॥ १५८ ॥
रामा(३)नवाब्ध्यब्धयोऽक्षा इष्वानां मूलमुच्यते ।
रूपव्यासे तु परिधिर्व्यमूलमितः स तु ॥ १५९ ॥
इष्टव्यासेन गुणितः स्वेष्टव्यासे प्रजायते ।

विशेषसारणः ।

$$= \sqrt{\frac{व्या^२ \times व्या^२ \times १०}{१६}} = \sqrt{\frac{व्या^४ \times ५}{८}} \text{ अत उपपन्नम् ।}$$

(१) $प = \sqrt{व्या^२ \times १०} \therefore प^२ = व्या^२ \times १०$

$$\therefore व्या = \sqrt{\frac{प^२}{१०}} \therefore वृ. फ. = \frac{प}{४}\sqrt{\frac{प^२}{१०}} = \sqrt{\frac{प^२ \times प^२}{१६ \times १०}}$$

$$= \sqrt{\frac{प^४}{१६०}} \text{ अत उपपन्नम् ।}$$

(२) वास्तवं पदं मूलं रेखात्मकं ग्राह्यं बुद्ध्या ग्रहणीयं ज्ञेयमित्यर्थः । यदि चान्तरात् यत् किञ्चिदन्तरं स्वीकृत्य पदस्यानयनं स्वेष्टं स्वाभीष्टं तर्हि तद्गुणितात् तस्यासन्नपदस्य यद्गुणितं तस्माद्गुणितात् कुर्वित्यर्थः ।

(३) "षष्टिवर्गगुणादङ्कात्"इत्यादिवक्ष्यमाणविधिना 'रामा नवाब्ध्य' इत्याद्यङ्का उपपद्यन्ते ।

शून्यं(१) सप्ताब्धयस्तर्कदस्रा रामाः फलं भवेत् ॥१६०॥
रूपव्यासे निजव्यासवर्गघ्नं स्वस्य तद्भवेत् ।
शून्यं(२) रामेषवः शून्ययमा वेदेषवो हृताः ॥१६१॥
व्यासेन तत्कृतिर्वाऽत्र फलमेवमनेकधा ।

विशेषशरणः ।

(१) रूपव्यासे वृत्तफलम् $= \frac{१}{४}\sqrt{१०} = \frac{३ \,|\, ९ \,|\, ४४ \,|\, १२}{४}$

$= ० \,|\, ४७ \,|\, २६ \,|\, ३ \,|$ अतो

"वृत्तयोः फलसम्बन्धो भवतीह सदा समः ।
तद्व्यासवर्गजातेन सम्बन्धेन विदां स्फुटम्" ॥

इति रेखागणितस्य द्वादशाध्यायस्य द्वितीयप्रतिज्ञयेष्टवृत्तक्षेत्रफलकरणोपपत्तिः सुगमा ।

(२) $\text{वृ. फ.} = \frac{\text{व्या}^{२}\sqrt{१०}}{४} = \frac{\text{व्या}^{२}}{४}(३ \,|\, ९ \,|\, ४४ \,|\, १२)$

$= (\sqrt{\text{वृ. फ.}})^{२} = \left(\sqrt{\frac{\text{व्या}^{२}}{४} ३ \,|\, ९ \,|\, ४४ \,|\, १२}\right)^{२}$

$= \left(\text{व्या} \sqrt{\frac{३ \,|\, ९ \,|\, ४४ \,|\, १२}{४}}\right)^{२}$

अत्र $\frac{३ \,|\, ९ \,|\, ४४ \,|\, १२}{४}$ अतो मूलं "षष्टिवर्गगुणादित्यादिवक्ष्यमाणनियमेन ० । ५३ । २० । ५४ ।

अतः $\text{वृ. फ.} = (\text{व्या.} \times ० \,|\, ५३ \,|\, २० \,|\, ५४)^{२}$ अत उपपन्नम् ।

कथं चिन्नियतव्यासे परिधिर्नियतो(१) न हि ॥ १६२ ॥
योजनानि शतान्यष्टौ भूव्यासो द्विगुणानि तु ।
नन्देषुखेषव-५०५९ श्चाष्टाग्नयो ३८भूपरिधिर्भवेत् ॥ १६३ ॥

पुराणसौरागमभूः सदैका
तद्योजनानां किल मानभेदात्(२) ।
सङ्ख्याविभेदः कथितः(३) स्वतन्त्रैः(४)
शिरोमणौ तूक्तमिदं विरोधात्(५) ॥ १६४ ॥
यत्तो(६)कभूयोजनकानुपाता-
नीतं तदार्षं किल भूमिमानम् ।

विशेषशरणः ।

(१) अत्राधिकार एव १४४-१४५ श्लोकयोरेतद्विषयस्योक्तत्वादिह पुनस्तत्कथनं दोष इवापि भट्टस्य तज्ज्ञानदार्ढ्यमेवावहति ।

(२) कनिष्ठिकादिमानभेदं कृत्वेति ।

(३) सिद्धान्तशिरोमणेर्गोलाध्याये "प्रोक्तो योजनसंख्यया"-इत्यादिश्लोकव्याख्यायाम् ।

(४) स्वच्छन्दैर्भास्कराचार्यैः ।

(५) विरोधं कृत्वेति ।

(६) लोके भूयोजनकानुपातानीतं "पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्" इत्यादिसिद्धान्तशिरोमण्युक्तत्रैराशिकानीतं भूमानं यत् तदेवार्षं भूमिमानं किलाल्पज्ञजनतोषार्थं ये भास्कराचार्यादयो वदन्ति तेऽत्र ज्योतिषशास्त्रे आर्षं गणितप्रकारं न जानन्तीति सूर्यसिद्धान्तानभिज्ञत्वं तेषामिति भट्टः केन निवार्येत ।

येऽल्पज्ञतुल्यै प्रवदन्ति तेऽत्र
जानन्ति नार्धं गणितप्रकारम् ॥ १६५ ॥
याम्योत्तरं स्वदेशस्थं निरक्षाभिधमण्डले ।
वृत्तं यत्र विलग्नं स्यान्निरक्षः स्वस्य तत् स्थलम् ॥१६६॥
यावत् स्वदेशादक्षांशाः स्वीययाम्योत्तरे त्वथ ।
मेरोर्यावल्लम्बभागास्तथा तैर्लम्बभागकैः ॥ १६७ ॥
मेरुमध्याच्च यद्भूमौ वृत्तं भूपरिधिः स्फुटः ।
लम्बज्याघ्नस्त्रिजीवाप्तोऽतः स्वभूपरिधिः स्फुटः ॥१६८॥
एवं मेरुद्वयस्थानाद्वृत्तं लङ्कागतं हि तत् ।
स्वरेखानगराणां तु वृत्तं रेखाभिधं किल ॥ १६९ ॥
यत्र स्वाक्षांशकैस्तुल्या रेखावृत्तेऽक्षभागकाः ।
स्वीयं तदेव रेखाख्यं नगरं नेतरत् ततः ॥ १७० ॥
स्पष्टभूपरिधौ स्वीयं स्थानं यावच्च योजनैः ।
स्वीयं देशान्तरं ज्ञेयमथ तच्चोच्यतेऽन्यथा ॥ १७१ ॥
पश्चिमे रोमकाख्याच्च द्विद्वि-२२ भागैः पुरं किल ।
खालदात्ताभिधं चास्ति व्यक्षस्थं तद्गतं किल ॥१७२॥
मेरुद्वयस्थानसक्तरेखावृत्ते च यत् ततः ।
स्वदेशावधि तू(१)लांशाः स्पष्टभूपरिधौ स्वकाः ॥१७३॥

विशेषशरणः ।

(१) 'तूल'-शब्दो दैर्घ्यवाचको यावनः । विस्तारवाचकः-'अर्न'-इति । यवनेषु पूर्वापरान्तरं 'तूल'-पदेन व्यवहृतमासीत् ।

एवं स्वरेखानगरे तूलांशास्तु सदैव हि ।
अर्केन्द्वोः १ऽथ साक्षाः स्वदेशस्थानजा इमे॥१७४॥

काबुले तू. १०४ । ० । अ. ३४ । ४० । अमदावादे तू. १०८ । २० । अ. २३ । ० । खम्भाइते तू. १०९ । २० । अ. २२ । २० । बुरहानपुरे तू. १११ । ० । अ. २१ । ० । उज्जयिन्यां तू. ११२ । ० । अ. २२ । ३१ । लाहोरे तू. १०९ । २० । अ. ३१ । ५० । इन्द्रप्रस्थे तू. ११४ । अ. २८ । १३ । अर्गलापुरे तू. ११५ । ० । अ. २६ । ३५ । सोमनाथे तू. १०६ । ० । अ. २२ । ३५ । विज्यापुरे तू. ११८ । ० । अ. १७ । २० । काश्यां तू. ११७ । २० । अ. २६ । ५५ । गोलकुण्डे तू. ११४ । १९ । अ. १८ । ४ । लखनौरे तू. ११४ । १३ । अ. २६ । ३० । अजमेरौ तू. १११ । ५ । अ. २६ । ५ । देवगिरौ तू. १११ । ० । अ. २० । ३० । मुलताने तू. १०७ । ३५ । अ. २९ । ४० । कनौजे तू. ११५ । ० । अ. २६ । ३५ । माण्डवे तू. १२१ । ० । अ. २७ । ० । काश्मीरे तू. १०८ । ० । अ. ३५ । ० । समरकन्दे तू. ९९ । ० । अ. ३९ । ४० ।

लङ्कायां शून्यमक्षांशा लम्बांशाः खाङ्कसंमिताः ।
अर्केन्द्वोऽथ तूलांशा मेरौ खं लम्बभागकाः ॥ १७५ ॥
तूलांशकास्र.खाङ्कास्तु पलांशाः संभवन्त्यतः ।
रेखास्वदेशयोस्तूलान्तरं(१) गतिकलागुणम् ॥ १७६ ॥
खषड्रामैर्हृतं तत् स्यात् स्वीयं देशान्तरं किल ।

विशेषशरणः ।

(१) यदि भांशमितैः परिध्यंशैर्गतिकलास्तदा तूलान्तरांशैः का इति देशान्तरकलाः ।

कलाद्यं तु धनर्णं स्याद्रेखातूलेऽधिकोनके ॥ १७७ ॥
खखतूलाट्टग्रहे लिप्तं तिथौ तु दग्धसंगुणम्(१) ।
तूलान्तरपलानि स्युर्धनर्णानि विलोमतः ॥ १७८ ॥

एकः स्वमध्याह्ननतांशवेधा-
द्रेखास्थितोऽन्यो गणितात् स्फुटोऽर्कः ।
तदेक(२)मेषोऽग्नयोर्विलिप्ता-
न्तरं तु तद्भुक्तिकलोद्धृतं वा ॥ १७९ ॥

यद्यादि देशान्तरकं धनर्णं-
मूनेऽधिके वेधरवौ तिथौ तत् ।
षड्घ्नं लवास्तैस्तिथिवद्दिवट्टाः ११२
संस्कारितास्तूललवाः स्वदेशे ॥ १८० ॥

प्रोक्तरेखास्थवृत्ते तु स्थानान्यर्कोक्तशास्त्रतः ।
राक्षसालयदेवौकःशैलयोर्मध्यसंस्थिताः ॥ १८१ ॥
रोहितकमवन्ती च तथा संनिहितं सरः ।
एवमन्यान्यपि ज्ञेयान्यन्यशास्त्रप्रमाणतः ॥ १८२ ॥

विशेषशरणः ।

(१) यदि भांशमितैः भूपरिध्यंशैः षट्त्रिंशच्छतपलानि लभ्यन्ते तदा तुलान्तरांशैः किमिति तिथ्यन्तरम् $= \frac{\text{तुअं} \times ३६००}{३६०} =$ तूअं × १० । अत उपपन्नम् । संस्कारविधिरिह सुगमः ।

(२) सायनयोर्निरयणयोर्वेति ।

सूत्रं तु यावद्‌गृहगोलकं तद्
भ्रमेण वृत्तं ग्रहगोलकेऽपि ॥ १८९ ॥

तत् स्वीयपृष्ठचितिजं च तत्र
स्थितं तु बिम्बं खचरस्य नूनम् ।
द्रष्टा स्वभूपृष्ठजचिह्न एव
पश्यत्यतो नान्तरितं कथंचित् ॥ १९० ॥

स्वभूमिपृष्ठोर्ध्वगदृष्टिचिह्नात्
सूत्रैव यद्भूमिजपृष्ठवृत्तम् ।
गतं समन्ताद्‌ग्रहगोलगर्भे
तद्वृत्तमस्तोदयजं कुजं हि ॥ १९१ ॥

तथा ततोऽप्ययगदृष्टिसूत्रवशेन नीलाम्बरगोलकेऽपि ।
समन्ततस्तद्भ्रमणेन वृत्तं यत् पूर्ववृत्तात् समसूत्रसिद्धम् ॥

तथैव यद्भूमिजपृष्ठवृत्त-
स्पर्शेन वृत्तं विहितं च भूमौ ।
वृत्तं तदस्तोदयजं वदन्ति
जनस्तु भूभूजमेव बिम्बम् ॥ १९३ ॥

नीलाम्बरीयचितिजस्वरूपा-
सक्तं सदा पश्यति दृष्टिजैक्यात् ।
नीचोच्चभूमेर्यतः कुसंस्थो-
दयास्तभूजं हि विभिन्नमस्मात् ॥ १९४ ॥

अवनौ गगनं समन्ततः सततं लग्नमिवावलोक्यते ।

चितिपृष्ठनिवासिमानुषस्थितिजं तद्गुरवो यदन्वतः ॥

यथायथोर्ध्वं स्वकुपृष्ठचिह्नात्
खदृष्टिचिह्नं च तथातथा हि ।
स्वपृष्ठभूजादथ एव भूज-
मस्तोदयाख्यं भवतीह नूनम् ॥ १६६ ॥

स्वभूमिपृष्ठस्थितदृष्टिचिह्नं
यस्याथ तस्य स्वकुपृष्ठभूजम् ।
तदेव दृग्जं तु सदोदयाख्य-
कुजं खदृक्चिह्नविभेदतोऽन्यत् ॥ १६७ ॥

विचित्रदृक्चिह्नवशात्साध्यं
खस्थग्रहाणां गणितं च तेन ।
स्वल्पान्तरात् तद्विबुधैः कुपृष्ठा-
द्देवोदितं दृक्फलनिर्णयार्थम् ॥ १६८ ॥

ऊर्ध्वं कुगोलादथ एव चाग्ने-
र्भूवायुरस्यत्र सदैव गीतम् ।
महत् कुतः(१) कैरपि योजनैस्त-
द्वाप्याम्बुदाद्यं जनयत्यपूर्वम् ॥ १६९ ॥

विशेषणम्: ।

(१) श्रीमद्भास्कराचार्यैः स्वगोले

"भूमेर्बहिर्द्वादश योजनानि भूवायुरत्राम्बुदविद्युदाद्यम् ।" इत्यभिहितं तत्र साक्षाद्युक्तिप्रमाणाभावात् कैरप्यनियतैर्योजनैरिति मत्परिष्कृतो मतः ।

राहाभ्ररूपं कथयामि सम्यग्-
यतोऽन्यवैचित्र्यमपोह्य खस्थम् ।
अन्यम्बुवायुप्रभवाः सदोर्ध्वं
वाष्पाः कुष्टाद्गगनं प्रयान्ति ॥ २०० ॥
अनेकवर्णं वियतीन्द्रचापं
ग्रहात् समन्तात् परिवेष उक्तः ।
तथैव भानां पतनं च विद्युत्
तथैव गन्धर्वपुरं विचित्रम् ॥ २०१ ॥
ये केतवो रिष्टफलप्रदाः खे-
ऽम्बुदाश्च भूकम्प इहास्ति लोके ।
मारी महाख्या करकाप्रपाता-
द्यं सर्वमित्थं किल वाष्पतोऽत्र ॥ २०२ ॥

विरलावयवैर्वाष्पैर्मिश्रितैः सूर्यरश्मिभिः ।
अधोऽधःसंस्थितैश्चित्रान् वर्णान् पश्यन्ति भूस्थिताः ॥ २०३ ॥
वाष्पैः साकं गन्धकादिपरागा अपि भूमितः ।
गच्छन्त्यूर्ध्वं ततश्चाग्निप्रयोगादग्निशस्त्रवत् ॥ २०४ ॥
तारारूपाः सुगोलाग्निकणा भूमिं प्रयान्ति हि ।
तथा शैत्यप्रयोगेण वाष्पा एव घना घनाः ॥ २०५ ॥
दूरस्ततो वायुवशाद्गच्छन्ति वियति स्थिताः ।
पाषाणैः कठिना भूमिर्यत्र तत्र कुतो बलात् ॥ २०६ ॥
वाष्पनिःसरणात् कम्पः शब्दोऽपि सततं भुवि ।

अत एवान्यभूमौ तु विनाऽऽयासात् कुतः किल॥२०७॥
वाष्पनिःसरणे तत्र कदाचिद्दृष्टोऽपि सः ।
भूमिकम्पः पर्वताद्दौ सर्वदैवेति निर्णयः ॥ २०८ ॥
दुष्टदिष्ट-(१)वशाद्भूस्थविषसम्बन्धतोऽत्र ये ।
वाष्पा न्वदेहलग्नास्तद्वशेन मरणं यतः ॥ २०९ ॥
महामारीति नाम्ना वै ख्याता लोके प्रजायते ।
अथ वाष्पान्तर्गं बिम्बमुदयेऽर्कस्य पश्यति ॥ २१० ॥
तेन दृश्यं भवेद्रक्तवर्णं भूपृष्ठगस्य तत् ।
वेलाहीनं कालहीनं खगजं ग्रहणादिकम् ॥ २११ ॥
कदाचित् क्वचिदिहाऽन्योत्पातवत् तद्धि वाष्पजम् ।
वेलाहीनेऽन्तरं यत् तद्धीनं मत्वैव कालजम् ॥ २१२ ॥
कर्मीहखचरं शुद्धं नाशयन्त्यधमा बलात् ।
इत्थं संक्षेपतः प्रोक्तं विस्तरोऽस्यान्यथाचतः ॥ २१३ ॥

निरन्तरं कालवशाद्भ्रमन्तः
सर्वे ग्रहेन्द्रा इह सृष्टिकल्पे ।
यान्द्युगणकालान्तरतो भ्रमन्ति
समैस्तु यद्योजनकैस्तु तानि ॥ २१४ ॥
ब्रह्माण्डगोलस्फुटतः प्रमाणं
पूर्वोदितं चाम्बरकक्षिकाख्यम् ।

विशेषशरणः ।
(१) दुर्भाग्यवशात् ।

परं त्वशुक्रौ न यतस्तयोश्च
भिन्नानि कल्पभ्रमयोजनानि ॥ २१५ ॥
खकक्षिका योजनमानतस्त-
च्चक्रमकक्षाप्रमितानि सन्ति ।
कल्पस्थितैर्यैर्भगणैर्ग्रहोत्थै-
स्तद्धृतं स्याद्भ्रमणं च तस्य ॥ २१६ ॥
मध्यखकक्षाभिधमेवमेत-
द्विभाजितं खैः कुदिनैश्च सा स्यात् ।
दिनोद्भवा योजनजा ग्रहाणां
गतिस्तया(१) प्रत्यहमाव्रजन्ति ॥ २१७ ॥
अथ खखगोलस्थिताकाशमध्यं
कुकेन्द्राच्च यावद्गतं यच्च सूत्रम् ।
भवेन्मध्यकर्णाभिधं तन्मितेन
भवद्व्यासखण्डेन यन्मण्डलं खे ॥ २१८ ॥
तदेव स्वमध्याख्यकक्षाभिधं तत्-
प्रमाणं स्फुटोक्तार्कशास्त्राद्ग्रहाणाम् ।
सदा यत्प्रमाणादिनेन्द्वोश्च बिम्बा-
श्रयं मण्डलं मध्यगत्या चलं प्राक् ॥ २१९ ॥

विशेषशरणः ।

(१) इत्यादिकक्षाविषयकं भास्कराचार्यानुसारमेव ।

"ख(१)त्रयाब्धिद्विदहनाः कक्षा तु हिमदीधितेः ।
चन्द्रजस्याङ्कखद्वित्रिकृतशून्येन्दवस्तथा ॥ २२० ॥
भृगुजस्य च सप्ताग्निरसाब्धिरसषड्यमाः ।
सितश्चेन्दूच्चसंसिद्धेः सौरे तत्कक्षिकोदिता ॥ २२१ ॥
ततोऽर्कस्य खखार्थैकत्रित्रिवेदाः कुजस्य तु ।
अङ्कशून्याङ्कषड्वेदभूनागाः कथितास्तथा ॥ २२२ ॥
कृतर्तुमुनिपञ्चाद्रिगुणेन्दुविषया गुरोः ।
पञ्चबाणाश्विनागर्तुरसाद्र्यर्काः शनेस्ततः ॥ २२३ ॥
भानां(२) खखखशून्याङ्कवसुरन्ध्रशराश्विनः" ।
कक्षा तीक्ष्णचरैरेव भ्रमतां षष्टिसङ्गुणम् ॥ २२४ ॥
सर्वोपरिष्टाद्भ्रमति योजनैस्तद्भमण्डलम् ।
ततः प्रवहपृष्ठस्थो ब्रह्माण्डस्यास्ति गोलकः ॥ २२५ ॥

विशेषवारणः ।

(१) २२०-२२४ श्लो. पूर्वार्धं यावत् सूर्यसिद्धान्तस्यैव वचनानि ।

चन्द्रादीनां मध्यकक्षाः ।

चं. क.=३२४००० । बु. क.=१०४३२०९ । शु. क.=२६६४६३७ । र. क.=४३३१५०० । भौ. क.=८१४६९०९ गु. क.=५१३७५७६४ । श. क.=१२७६६८२५५ । भ. क.=२५९८९०००० ।

(२) "भानां रवित्रशून्या-" इति सूर्यसिद्धान्ते पाठः प्रामादिक इवेति । यतो-"ऽर्को भषष्ट्यंशः" इति प्रामाण्यादुत्तरार्धमुपपद्यते ततः "खखखशून्या-" इत्येव पाठः श्रेयानिति ।

"ऊ(१)र्ध्वस्थितस्य महती कक्षाऽल्पाऽधःस्थितस्य च ।
महत्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पास्तथाऽल्पया ॥२२६॥
कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभगणाश्रितः ।
ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन् ॥ २२७ ॥
स्वल्पया तु बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीतदीधितिः ।
महत्या कक्षया गच्छँस्तेन स्वल्पं शनैश्चरः" ॥ २२८ ॥
उक्ता यतो ग्रहाणान्यगतिस्तुल्यैव योजनैः ।
कलाकल्पनया भिन्ना शीघ्रा मन्दा च सा भवेत् ॥२२९॥
एवं मध्यमकर्णास्तु भगोलान्तं विधोश्च ये ।
योजनाद्याश्च तान् वच्मि कक्षाव्यासार्धसंमितान् ॥२३०॥
अ(२)ब्धदस्रद्विभूबाणा योजनानि विधोस्तथा ।

विशेषज्ञापनः ।

(१) २२६-२२८ श्लोकत्रयं सूर्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये । तत्रादिमश्लोके 'उपरिष्ठस्य'-इति पाठः ।

(२) अत्राधिकार एव २२०-२२४श्लोकेषूक्तकक्षापरिधियोजनैः "तद्वर्गतो दशगुणात् पदम्" इत्येतद्विलोमेन व्यासानानीय तदर्धं तन्मध्यमकर्णौ भट्टैः पठितौ, न हि "व्यासे भनन्दाग्निहते" इत्यादिभास्करोक्तविलोमेनेति गणितरसिकैः परीक्षणीयम् ।

चन्द्रादीनां मध्यमकर्णाः ।

चं. क.=५१२२९ । बु. क.=१६४९४५ । शु. क.=४२१३१६ । र. क.=६८४८७० । भौ. क.=१२९८१३९ । गु. क.=८१२३२२१ । श. क.=२०१८६१२३ । भ. क.=४१०९२२०० ।

इष्वङ्ग्यङ्काब्धिभूपाखा बुधस्याथ सितस्य च ॥ २३१ ॥
भूपाग्निभूमिदस्ताम्बुनिधयोऽथ रवेस्तथा ।
खाद्रित्रसम्बुनागर्त्तुप्रमिताश्च तथाऽसृजः ॥ २३२ ॥
नन्दाग्नीन्द्रष्टनागार्को ज्ञेया वाचस्पतेस्तथा ।
इन्दुद्विद्यग्निदस्रेन्दुवसवोऽथ शनेस्तथा ॥ २३३ ॥
त्र्यर्कषड्धृतिशून्यद्विप्रमिता योजनैस्तथा ।
खखद्विद्यङ्कखेन्द्वब्धिप्रमिता भस्य योजनैः ॥ २३४ ॥

भानां ग्रहाणां किल बिम्बगोलाः
स्वाकाशगोलान्तरगाः स्थिराश्च ।
तद्योजनव्यासमितानि बिम्बा-
न्युक्तादिदेवैरथ तानि वच्मि ॥ २३५ ॥

" सार्धानि(१)षट्सहस्राणि योजनानि ६५०० विवस्वतः ।
विष्कम्भो मण्डलस्येन्दोः सहाशीत्या चतुःशती४८०"॥२३६
क्षितिजस्याब्धिबाणाद्रि-७५४प्रमितस्त्रिलवा२०न्वितः ।
दिगंशोनेषुवेदेन्दु-१४४।५४प्रमितः शशिजस्य च ॥२३७॥
व्यङ्घ्रोपुदन्तवसवो ८३२४।४५ गुरोरथ भृगोस्तथा ।
विंशत्यंशोनसार्धाग्निनन्दाब्धि४८३।२७प्रमितस्तथा॥२३८॥
शनेः पञ्चगुणांशरसाद्यष्टीन्द्र-१४७७६।२५ संयुतिः ।
विष्कम्भो योजनैरित्यमर्कादुक्ति(२)प्रमाणतः ॥ २३९ ॥

विशेषशरणः ।

(१) अयं श्लोकः सूर्यसिद्धान्तस्यैव ।

(२) सूर्यायुक्तियुक्तिः ६९ तमपृष्ठे भट्टोक्तवासनायामवलोक्या ।

पूर्वैस्तु वक्ष्यार्थविरुद्धबिम्बा-
न्युक्तान्ययोग्यानि कुजादिकानाम् ।
न्दृग्विसंवादतयाऽत्र बिम्बं
संदृश्यते येन भृगोः कलायाम् ॥ २४० ॥
तथाऽन्यबिम्बान्यपि सूक्ष्मदृष्ट्या
न वास्तवान्यम्बरबिम्बभेदात् ।
अतो यथार्थार्कसुखप्रणीतं
प्रमाणमङ्गीकरणीयमार्यैः ॥ २४१ ॥
एते भौमादिविष्कम्भाश्चन्द्रकर्णगुणास्तथा ।
स्वस्वकर्णोद्धृतास्ते च विष्कम्भा इन्दुगोलजाः ॥२४२॥
उक्ताश्च सूर्यसिद्धान्ते योजनाद्याः कुजात् क्रमात् ।
त्रिंशद्बाणाब्धयः सार्धद्विबाणा षष्टिसंमिताः ॥२४३॥
सार्धसप्ताग्नयः खीयाकाशे लिप्तीकृताश्च ते ।
स्फुटोत्थाऽर्कानुसारं हि शाकल्योऽप्याह संस्फुटान् ॥
भौमादिबिम्बसंसिद्धौ तत्कर्णान् बिम्बगांश्चलान् ।
त्रिचतुःकर्णयोगार्धं स्फुटकर्णोऽस्य मस्तके ॥ २४५ ॥
ग्रहः संचरतीत्युक्त्या फलयोग्येतरान्(१) मुनिः ।
फलस्यानयने सिद्धः स्फुटकर्णोऽर्कचन्द्रयोः ॥ २४६ ॥

विशेषवारण : ।

(१) नेमे कर्णाः स्पष्टीकरणार्थं फलोपयोगिन इति मुनिः शाकल्य आहेत्यर्थः ।

मध्ययोजनकर्णघ्नस्त्रिज्याप्तो योजनस्फुटः ।
एवं स्पष्टाशुकर्णघ्नौ त्रिज्याप्ता मध्यकक्षिका ॥ २४७ ॥
योजनाद्या भवेत् स्पष्टा कक्षिका बिम्बखेटजा ।
सौरे कुजादिबिम्बानां वासनैवमुदाहृता ॥ २४८ ॥

स्पष्टकक्षायां बिम्बगोलव्यासयोजनकलासद्बिम्बमिति तावत् सुप्रसिद्धं सौरविदाम् । तत्र त्रिचतुःकर्णयोगार्धं स्फुटकर्णः । अयं मध्ययोजनकर्णघ्नस्त्रिज्याप्तो योजनस्पष्टः । अथास्मिन् कर्णे यदि त्रिज्या तदा बिम्बयोजनव्यासे केति(१) बिम्बकलाः स्युः । तत्र

विशेषशरणः ।

(१) मयोक = मध्यमयोजनकर्णः । स्फुयोक = स्फुटयोजनकर्णः । स्फुक = स्फुटकलाकर्णः = त्रिज्याचतुर्थकर्मसिद्धशीघ्रकर्णयोगार्धसमः । $\text{बि}\,\frac{१}{२}\,\text{क}$ = बिम्बार्धकलाः । $\text{बि}\,\frac{१}{२}\,\text{यो}$ = बिम्बार्धयोजनानि । अथ $\frac{\text{मयोक}}{\text{त्रि}} = \frac{\text{स्फुयोक}}{\text{स्फुक}} \therefore \frac{\text{मयोक}\,.\,\text{स्फुक}}{\text{त्रि}} = \text{स्फुयोक}$ । स्फुटयोजनकर्णाग्रे बिम्बकेन्द्रम् । यदि भूगर्भमेव दृष्टिस्थानं कल्प्यते तदा ततो बिम्बस्पर्शरेखास्फुटयोजनकर्णाभ्यामुत्पन्नः कोणो ज्याचापयोरभेदाद्बिम्बार्धकलाः $= \text{बि}\,\frac{१}{२}\,\text{क}$

$$= \frac{\text{त्रि.}\ \text{बि}\,\frac{१}{२}\,\text{यो}}{\text{स्फुयोक}} \therefore \text{बिक} = \frac{\text{त्रि.}\ \text{बियो}}{\text{स्फुयोक}} = \frac{\text{त्रि.}\ \text{बियो}}{\frac{\text{मयोक}.\ \text{स्फुक}}{\text{त्रि}}}$$

भिन्यान्त्यकर्णैक्यमध्ययोजनकर्णौ हरौ त्रिज्याद्वयं द्वयं च गुणः तत्रैवभिज्यामध्ययोजनकर्णाभ्यां यत् फलं तदेवेन्दुकर्णस्थितविम्बयोजनतिथ्यंशमानमित्युपपन्नं सौरोक्तं बिम्बानयनम्।

तथैवोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे। अथ मध्ययोजनकर्णाहृं सर्वान्त्याविशेषकर्णाभ्यस्तं व्यासार्धेन विभजेत्तस्मं स्फुटयोजनकर्णार्धम्। यत्प्रमाणविम्बयोजनानि व्यासार्धेन हृतानि स्फुटयोजनकर्णार्धेन विभजेत्तदर्धं स्फुटपक्षप्रमाणव्यासकला(१) इति। अत्र कर्णशब्देन व्यास इति प्राचीनानामाम्नायः।

विशेषशरणः।

$$=\frac{\text{त्रि}\times\text{त्रि}\times\text{बियो}}{\text{मयोक}.\ \text{स्फुक}} = \frac{\text{त्रि}.\ \text{त्रि}.\ \text{बियो}}{\text{मयोक}\ \frac{(\text{त्रि}+\text{चशीक})}{२}}$$

$$=\frac{\text{त्रि}.\ \text{बियो}.\ \text{त्रि}.\ २}{\text{मयोक}\ (\text{त्रि}+\text{चशीक})}\ \text{।}\quad \text{अत्र}\ \frac{\text{त्रि}.\ \text{बियो}}{\text{मयोक}}$$

इमाश्चन्द्रकक्षापरिणता बिम्बकलाः २४३तमश्लोकोक्ता उपपद्यन्ते तास्त्रिज्यया द्वाभ्यां च गुणिता (त्रि + चशीक) अनेनाप्ताः स्फुटा बिम्बकला इत्युपपन्नं सौरोक्तं बिम्बानयनमित्यलम्।

(१) उक्तोपपत्तिवत् $\frac{\text{मयोक}}{\text{त्रि}} = \frac{\text{स्फुयोक}}{\text{स्फुक}} = \frac{\frac{\text{स्फुयोक}}{२}}{\frac{\text{स्फुक}}{२}}$

$$\therefore\ \frac{\text{स्फुयोक}}{२} = \frac{\text{मयोक}\times\frac{\text{स्फुक}}{२}}{\text{त्रि}} = \frac{\frac{\text{मयोक}\ (\text{त्रि}+\text{चशीक})}{२\times२}}{\text{त्रि}}$$

भास्करादिमते भौमादिबिम्बयोजनानि(१)। मं· १८८५ । बु. २८८ । गु· १६६४२ । शु· ११९० । श· २८५५० ।

अथ सूर्यादिमते शाकल्यमुनिमते च ग्रहाणां योजनादौ नीचोच्चकर्णौ । चं. नी· ४६७०५ । २५ । ५५ । चं· उ· ५५७५२ । ३४ । ५ । बु. नी. १३४७०५ । ५ । बु.उ. १८५१८४ । ५५ । शु· नी· २६८१७४ । ७ । शु.उ. ५७३४५७ । ५३ । सू नी. ६५८८५४ । २७ । ८ । सू. उ. ७१०८८५ । ३२ । ५२ । भौ. नी· ८७३०७२ । भौ. उ. १७०३२०६ । गु. नी. ७३१०८८८ । ५४ । गु· उ. ८८३५५४३ । ६ । श. नी. १८०६४६७१ । ३० । श. उ. २१३०७५७४ ।

अथ भौमादीनां योजनाद्याऽन्त्यफलज्या च । मं. ८३०१३४ । बु· ६०४७८ । ५० । गु. १६२४६४४ । १२ । श. ३०४२८३ । ४६ । श. २२४२८०२ । ३२ । रवेः २६०१५ । ३२ । ५२ । विधोच ४५२३२४ । ५ ।

अथ सिद्धान्तशिरोमणौ सार्वभौमे च योजनाद्यौ ग्रहाणां नीचोच्चकर्णौ चं.नी॰ ४६७०५ । २४ । ५५ । चं· उ. ५५७५२ । ३५ । ५ । बु.नी. १०४४६५ । १० । बु. उ. २२५४२४ । ५० । शु· नी. ११७०३२ । १४ । शु· उ. ७२५५८८ । ४६ । सू. नी· ६५८८५४ । २७ । ८ । सू उ. ७१०८८५ । ३२ । ५२ । भौ नी. ४५८००५ । भौ· उ.

विशेषहरणः ।

$$= \frac{\frac{\text{भपोक}}{\text{४}} \left(\text{त्रि} + \text{चशोक}\right)}{\text{त्रि}}$$ —अतोऽग्रे सुगमा ।

(१) भास्करमतेन कुजादिबिम्बानयनार्थं ग्रन्थकारेण शोधनाऽवलोकनीया ।

२११८२७३ । शु. नी. ६४८८५७६ । ४८ । शु. उ. ६७४७८६५ ।
१२ । श. नी. १०८४३२२० । श. उ. २२४२८०२५ ।

दुर्लभास्वरभंवग्रहगोल-
ज्ञानशून्यगणकानुगतैश्च ।
अ(१)ज्ञखण्डनकुगर्ववशादाह
भास्करप्रभृतिभिर्निजतन्त्रे ॥ २४९ ॥

आर्यसत्कृतिविरुद्धमबोधा-
दीरितं श्रवणयोजनमानम् ।
तत् तु तुच्छतरमूह्यमतिज्ञै-
र्येन तद्गणिततः परमार्गे ॥ २५० ॥

खेचरा इह भवन्ति सदोर्ध्वो-
ध:स्थितो भवति यस्तु सदाऽधः ।
ऊर्ध्वगो भवति सोऽत्र विरोधात्
तत् कथं भवति वासनया सत् ॥ २५१

ये गोलमग्नाः फलपूर्णगोला
भ्रमन्ति ते तद्भ्रमणाविरोधात् ।
किं चिद्बहिस्थोऽन्तरगश्च तस्य
कथं भ्रमोऽन्यभ्रमणावरोधात् ॥ २५२ ॥

विशेषशरणः ।

(१) अज्ञानां ब्रह्मार्यभटप्रभृतीनां यत् खण्डनं तेन यः कुगर्वस्तद्वशादिति ।

बिम्बीयगोलाः प्रतिमण्डलाद्यै(१)-
गोलैर्निबद्धोऽस्ति च तान् विहाय ।
कथं भवेत् सोऽत्र परस्य गोले-
ऽन्यथाऽपि गोलभ्रमणं न तत्र ॥ २५३ ॥
किं चात्र तत्कर्णसमत्वकाले
शून्ये शरे चैकनभोगतोऽपि ।
एकत्र संस्थौ तु तदीयबिम्ब-
गोलौ कथं तौ भवतश्च बाधात् ॥ २५४ ॥
मन्दाग्रमिथ्याम्बुमयाश्च मूर्त्ता
बिम्बीयगोला गदिता मुनीन्द्रैः ।
एकावरुद्धेन हि चान्यवेगः
स्खलेऽत्र दृष्टस्त्विति तद्विरोधात् ॥ २५५ ॥
तद्गोलजातभ्रमणस्य भङ्गात्
तदुक्तसर्वस्फुटताविभङ्गः ।
किं चात्र नीचस्थितभूसुतस्तु
रवेरधःस्थोऽपि निजोच्चसंस्थात् ॥ २५६ ॥
स्वतुङ्गसंस्थाद्भृगुजादपि स्या-
दधःस्थितश्चेति महद्विचित्रम् ।

विशेषवासना: ।

(१) एतदर्थमस्यैव ग्रन्थस्य स्पष्टाधिकारस्य ३३२तमादिश्लोका अवलोकनीयास्तत्र तत्र मट्टिप्पण्योऽपि विचारणीया इति ।

२११८२७२ । शु. नी. ६४८८५७६ । ४८ । शु. उ. ८७४७८६५ । १२ । श. नी. १०८४३२२० । श. उ. २२४२८०२५ ।

दुर्लभास्वरभवग्रहगोल-
ज्ञानशून्यगणकानुगतैश्च ।
अ(१)ज्ञखण्डनकुगर्ववशाद्यद्
भास्करप्रभृतिभिर्निजतन्त्रे ॥ २४९ ॥

चापसत्कृतिविरुद्धमबोधा-
दीरितं श्रवणयोजनमानम् ।
तत् तु तुच्छतरमूह्यमतिज्ञै-
र्येन तद्गणिततः परमार्गे ॥ २५० ॥

खेचरा इह भवन्ति सदोर्ध्वो-
धःस्थितो भवति यस्तु सदाऽधः ।
ऊर्ध्वगो भवति सोऽत्र विरोधात्
तत् कथं भवति वासनया सत् ॥ २५१ ॥

ये गोलमग्नाः फलपूर्णगोला
भ्रमन्ति ते तद्भ्रमणाविरोधात् ।
किं चिद्वहिस्थोऽम्बरगश्च तस्य
कथं भ्रमोऽन्यभ्रमणावरोधात् ॥ २५२ ॥

विशेषशरणः ।

(१) अज्ञानां ब्रह्मार्यभटप्रभृतीनां यत् खण्डनं तेन यः कुगर्वस्तद्वशादिति ।

बिम्बीयगोलाः प्रतिमण्डलाद्यै(१)-
गोलैर्निबद्धोऽस्ति च तान् विहाय ।
कथं भवेत् सोऽत्र परस्य गोले-
ऽन्यथाऽपि गोलभ्रमणं न तत्र ॥ २५३ ॥
किं चात्र तत्कर्णसमत्वकाले
शून्ये शरे चैकभभोगतोऽपि ।
एकत्र संस्थौ तु तदीयबिम्ब-
गोलौ कथं तौ भवतश्च बाधात् ॥ २५४ ॥
मृद्भागमिश्राम्बुमयाश्च मूर्त्ता
बिम्बीयगोला गदिता मुनीन्द्रैः ।
एकावरुद्धेन हि चान्यदेशः
स्थलेऽत्र दृष्टस्त्विति तद्विरोधात् ॥ २५५ ॥
तद्गोलजातभ्रमणस्य भङ्गात्
तदुक्तसर्वस्फुटताविभङ्गः ।
किं चात्र नीचस्थितभूसुतस्तु
रवेरधःस्थोऽपि निजोच्चसंस्थात् ॥ २५६ ॥
स्वतुङ्गसंस्थाद्भृगुजादपि स्या-
दधःस्थितश्चेति महद्विचित्रम् ।

विशेषशरणः ।

(१) एतदर्थमस्यैव ग्रन्थस्य स्पष्टाधिकारस्य ३३२तमादिश्लोका अवलोकनीयास्तत्र मट्टिप्पण्योऽपि विचारणीया इति ।

एवं ह्यभ्रगवोर्भृगुसूर्ययोश्च
सूर्यारयोश्चापि कदाचिदत्र ॥ २५७ ॥
ऊर्ध्वाधरत्वं च भवेद्विलोमात्
तत् सर्वदेवर्षिमताद्विरुद्धम् ।
प्रायः स्वयुक्त्या बहवो विमूढाः
प्रतारितास्तैर्मतिविभ्रमाच्च ॥ २५८ ॥

तैजसत्वं(१) स्वतो यस्मात्त्वभ्रगवोः स्वीकृतं तु यैः ।
अर्काधःस्थकुजस्यापि तत् सिद्धं च भवेद्भृगौ ॥ २५९ ॥
अर्कोर्ध्वगे तु तद्धानिस्तैजसाम्बुमयत्वयोः ।
नैकं निर्वहति प्राज्ञ तन्मतेऽतो न तच्छ्रुतिः ॥ २६० ॥

के(२)चित् तु यन्नीलनभो न दृष्टं
गोलः स लोहस्य(३) नभोऽन्तरालः ।
धात्रा कृतोऽस्मिन् मरुति स्थिरोऽयं
याम्योत्तरान्तर्ध्रुवतारकाभ्याम् ॥ २६१ ॥

विशेषशरणः ।

(१) अस्य प्रपञ्चोऽस्यैव ग्रन्थस्य बिम्बाधिकारे द्रष्टव्यः ।

(२) अत्रैकस्मिन् प्राचीनलिखितपुस्तके "केचिन्मरीचिकारादयः"- इति टिप्पणी दृश्यते, भवितुमर्हति मुनीश्वरादीनां तदानीन्तनमान्तरिक आशयः किन्तु मुनीश्वररचितग्रन्थे नैवावलोक्यत इति ।

(३) लोहगोलस्य चर्चाऽस्मिन्नेव ग्रन्थे नान्यस्मिन् प्रचारितज्योति- षसिद्धान्तेऽस्ति ।

यस्मिन् गोलेऽवनिव्यक्तदेशोन्नामरिधेर्बुधैः ।
समसूत्रेण परिधिर्विषुवन्मण्डलं मतम् ॥ २६२ ॥
विषुवेऽर्धान्तरे लग्नं तन्मध्ये दक्षिणोत्तरे ।
ततो जिनांश ऊर्ध्वाधस्तत् स्थिरं क्रान्तिमण्डलम् ॥२६३॥

अस्मिन् वृत्ते(१) लोहजं क्रान्तिवृत्तं
खायप्रोतखखनक्षत्रबिम्बैः ।
चापाकारैर्लौहसूत्रैः खनेभ्यां
प्रोतं कृत्वा यो(२)ऽकरोत् सक्षमाधम् ॥२६४॥

विषुवत्क्रान्तिवृत्तैक्यात् पूर्वभागस्थितात् स्थिराः ।
मेषाद्या राशयः क्रान्तिवृत्तयोः पूर्वदिक्क्रमात् ॥२६५॥

अयोगोलमध्यस्थितव्योमगोले
स्वधीकल्पिताः सप्त गोला अयेषु ।
महामिण्डलूमेध्यजाद्योकसूत्रे
महद्वृत्तलग्ने ग्रहा गोलरूपाः ॥ २६६ ॥

शनीज्यारसूर्यास्फुजिज्ज्ञेन्दुसंज्ञा
अधोऽधः क्रमाद्भूमणा केन्द्रयोगात् ।
निविष्टाः कृता बाह्यमध्यस्थवायो-
र्बलाल्लोहगोलः परार्योन्मुखं सः ॥ २६७ ॥

विशेषशरणः ।

(१) वृत्ते सारवर्याद्गोले इत्यर्थः ।

(२) यो ब्रह्मा ।

भ्रमत्याद्यवारे सदा लोहगोलात-
र्धवृत्तेन सार्धं ग्रहा(१) मध्ययायोः।
तदाघाततः पश्चिमाशोन्मुखं ते
भ्रमन्त्येव सार्धं तथाऽपीन्द्रकाष्ठाम्॥ २६८॥

इत्यादि खस्याम्बरगोलरूपं
स्वकल्पितं स्वीयकृतौ वदन्ति।
ब्रह्मार्कचन्द्रादिमुनीश्वराणां
गुरोर्विरोधोद्भवबुद्धिमोहात्॥ २६९॥

तन्नैव यद्यतो नीलत्वान्यथाऽनुपपत्तितः।
स्वीकृतो लोहगोलोऽयमन्यथा कर्तुमुत्सुकैः(२)॥२७०॥

प्रसिद्धचण्डांशुकरप्रतप्त-
लोहोग्रताग्नेर्दहनस्वभावात्।

विक्षेपशरणः।

(१) ग्रहाश्चन्द्रादयो मध्ययायोर्लोहगोलमध्यस्थयायोः सीमाभिघातात् पश्चिमाभिमुखं (यद्यपि भ्रमन्ति) तथाऽपि सार्धं तद्गोलेन सह न तद्गोलं विहायेत्यर्थः। इन्द्रकाष्ठां भ्रमन्ति पूर्वाभिमुखं भ्रमन्तीत्यर्थः।

(२) यतो यस्मात् कारणादित्यस्याग्रिमश्लोकतृतीयचरणपर्यन्तं सम्बन्धः। अन्यथा भिन्नं कर्तुं विधातुमुत्सुकैर्यतीश्वरैर्लोहगोलाश्रयाभिमनीलत्वे 'नीलं नभः' इत्यत्र अन्यथा लोहगोलस्याकल्पने अनुपपत्तिः-'नीलं नभः'-इति नोपपद्यतेऽतोऽयं लोहगोलः स्वीकृतो भवेत् सदा इत्यस्याग्रिमश्लोकेऽध्याहारः।

भानां कथं जीवनसंभवः स्या-
दाच्च भुर्वेधं स्थिरमामनन्ति ॥ २७१ ॥

तदप्यसद्यद्ध्रुवभं प्रसिद्धं
प्रत्यक्षतस्तद्धि चलं न्वदृष्टम् ।
(१)ध्रुवानुरोधात् परदिग्भ्रमेण
गोलस्वरूपाकृतिरस्तथाङ्गः ॥ २७२ ॥

आकाशगोलः प्रवहः परेश-
विनिर्गतोऽस्त्यभ्रमणार्थमस्ति ।
कार्यं त्वनेनैव च लोहकल्पं
किं गौरवात् तेन कृतं त्वपूर्वम् ॥ २७३ ॥

न चात्र(२) ताराश्रयलोहगोलो
विनाऽऽश्रयं तद्भ्रमणस्य बाधाद् ।

विशेषशरणः ।

(१) ध्रुवमाश्रित्य पश्चिमदिग्गत्या । आकाशगोलो नीलाकाशगोलः । गोलस्वरूपमाकृतिराकारो यस्य सः । अक्षथानि दृढानि अङ्गानि अवयवा यस्य सः । सर्वदा नीलवर्णः प्रतीयमान आकाशगोलोऽस्ति । परेशविनिर्गतो ब्रह्मणोत्पादितः प्रवहोऽस्यभ्रमणार्थमाकाशगोलभ्रमणार्थमस्ति । अनेनैव विचारेण (सर्वं) कार्यम् । लोहकल्पं यद्गौरवात् स्वीकृतं तेन स्वीकरणेन अपूर्वं विचित्रं सिद्धान्तज्ञसंतोषजनकं किं कृतं भवति न किमपीति भट्टोक्तिर्युक्ता ।

(२) अत्र लोहगोलविचारे ताराणामाश्रय आधाररूपो यो लोह-

बलात् कृतस्तद्भ्रमणाच्च भानां
यतो भ्रमोऽवश्यमिहेति वाच्यम् ॥ २७४ ॥
तदन्यलोहापमवृत्तसक्ता-
लोहोत्थसूत्राग्रगशूलभिन्नाः ।
भानां सुवृत्ताम्बुमयाश्च गोला-
स्तिष्ठन्ति भिन्नाश्रयतो यतस्ते ॥ २७५ ॥
कदम्बसम्बन्धचला(१)श्रयोऽत्र
युक्तः कदम्बभ्रमतारकाणाम् ।
ध्रुवभ्रमान्तीलसुलोहगोलाश्रितं
कार्यं चिन्तहि भं तदुक्तम् ॥ २७६ ॥
असङ्ख्यसुस्थूलसुसूक्ष्मतारा-
श्रयो वरीवर्त्ति भगोलकोऽयम् ।
कुत्र त्वया लोहशलाकिकाग्र-
प्रोतं तु भं कार्यमिदं त्वनन्ते ॥ २७७ ॥

विशेषशरणः ।

गोलः स त्वाश्रयमाधारं विना तद्भ्रमणस्य बाधादापतितो बलाद्धठात् कृतः । यतस्तद्भ्रमणात् तल्लोहगोलजभ्रमणमाश्रित्यैव भानां भ्रमोऽवश्यं वाच्यमिहेति चेत् 'न च' श्लोकादौ प्रयुक्तस्य पदस्यान्वय इति ।

(१) अत्र कदम्बभ्रमतारकाणां कदम्बसम्बन्धेन चलोऽस्थिर आश्रय आधारो युक्त उचितः ।

भानां च ये(१) लाघवतः सदैको
भगोलको भाश्रयगोल एव ।
कदम्बकाभ्यां चलितः कथं न
स्वच्छस्त्वया स्वीकृत एष आर्षः ॥ २७८ ॥

किं चात्र लोहापमवृत्तदैर्घ्याद्-
यावत् कदम्बं किल लोहजाताः ।
ताराश्रयाः संमिलिताः शलाका
ध्रुवादधःस्थाः परितो भ्रमन्ति ॥ २७९ ॥

कदम्बकाभ्यामिति तत्पिधानात्
ध्रुवद्वयमुक्तं तु कथं न्वदृश्यम् ।
चेत् स्वच्छता स्वीक्रियतेऽत्र लोहे
पिधानतो यस्य न चास्ति बाधः ॥२८० ॥

संदर्शने तद्ध्रुवभस्य तर्हि
मदुक्त एवाम्बरजो भगोलः ।
त्वयाऽऽदृतः पूर्वदृष्याश्रमेणा-
दृतं च यत् तत् सकलं विनष्टम् ॥ २८१ ॥

विशेषशरणः ।

(१) अनन्ते निःसीमे आकाशे बहुलोहशालाग्रप्रोतत्वेन भानां नक्षत्राणां च येऽनेके गोला भवन्मतेन भवन्ति तत्र लाघवतः सदा एक एव भाश्रयगोलको भगोल इतोऽग्रे स्पष्टम् ।

बलात् कृतस्तद्भ्रमणाच्च भानां
यतो भ्रमोऽवश्यमिहेति वाच्यम् ॥ २७४ ॥
तदन्यलोहापमवृत्तसक्त-
लोहोत्थसूत्राग्रगशूलभिन्नाः ।
भानां सुवृत्ताम्बुमयाश्च गोला-
स्तिष्ठन्ति भिन्नाश्रयतो यतस्ते ॥ २७५ ॥
कदम्बसम्बन्धचला(१)श्रयोऽत्र
युक्तः कदम्बभ्रमतारकाणाम् ।
ध्रुवभ्रमान्तीलसुलोहगोलाश्रितं
कथं चिन्तहि भं तदुक्तम् ॥ २७६ ॥
असङ्ख्यसुस्थूलसुसूक्ष्मतारा-
श्रयो वरीवर्त्ति भगोलकोऽयम् ।
कुत्र त्वया लोहशलाकिकाग्र-
प्रोतं तु भं कार्यमिदं त्वनन्ते ॥ २७७ ॥

विशेषशरणः ।

गोलः स स्वाश्रयमाधारं विना तद्भ्रमणस्य बाधादापत्तितो बलाद्धठात् कृतः । यतस्तद्भ्रमणात् तल्लोहगोलजभ्रमणमाश्रित्यैव भानां भ्रमोऽवश्यं वाच्यमिहेति चेत् 'न च' श्लोकादौ प्रयुक्तस्य पदस्यान्वय इति ।

(१) अत्र कदम्बभ्रमतारकाणां कदम्बसम्बन्धेन चलोऽस्थिरः आश्रय आधारो युक्त उचितः ।

विना कथं चिन्न हि तं भवेत् तद्
ध्रुवद्वयाकर्षणतोऽप्यतोऽत्र ॥ २८५ ॥
ध्रुवानुरोधात् भ्रवहभ्रमस्या-
निवारितत्वात् किल तद्वशेन ।
तदाश्रितं चापि चलं तथैव(१)
ध्रुवाश्रयोऽयोऽत्र वृथैव मूढ ॥ २८६ ॥
किञ्च नीलायसो गोलो निबद्धः प्रवहाद्यथा ।
तथैव खेटगोलाश्च बद्धास्त्वद्रीतितः किल ॥ २८७ ॥
लोहाप्रवृत्तं तु कदम्बकाभ्यां
सुदूरगं चापि खगं यथाऽधः ।
सृष्टिक्रियागोलयुतं त्वदुक्त्या
ध्रुवानुरोधभ्रमणाविरोधात् ॥ २८८ ॥
आकर्षयत्यूर्ध्वगनीललोह-
गोलं निजासन्नगतं कथं न ।
आकर्षयत्यत्र कदम्बकाभ्यां
तथैव साम्यादनिलाश्रयस्य ॥ २८९ ॥

विशेषशरणः ।
गोलभ्रमणं तद्ध्रुवद्वयाकर्षणतस्त्वद्ध्रुवद्वयाकर्षणस्वीकारेणापि तं भ्रमहं
विना कथंचिन् न भवेत् । 'अतोऽत्र'-इत्यस्याग्रे सम्बन्धः ।

(१) तथैव ध्रुवाश्रयो ध्रुवाधार आवश्यकः । (एवम्) अत्र अयो
(लोहं यत् तद्) हे मूढ वृथैव लोहगोलकल्पनं तव व्यर्थमेवेत्यर्थः ।

(१)ध्रुवायोगाच्च खेटानां कदम्बचलिता अपि ।
गोला ध्रुवानुरोधेन चलन्ति प्रवहाद्यथा ॥ २८२ ॥
(२)तथा नीलायसो गोलो ध्रुवचाकर्षणं विना ।
कथं ध्रुवानुरोधान्न चलति प्रवहाहतः ॥ २८३ ॥

नैव ध्रुवाकर्ष(३)णमन्तरेण
ध्रुवानुरोधाच्चलनं हि गोले ।
लोहोत्थनीलेऽत्र कथं तदानीं
भ्रमो भवेत् खेचरगोलकानाम् ॥ २८४ ॥
ध्रुवानुरोधात् प्रवहभ्रमश्चेन्नो(४)
तर्ह्ययोगोलकजभ्रमः सः ।

विशेषशरणः ।

(१) ध्रुवायोगाद् ध्रुवसम्बन्धाभावात् खेटानां गोला ग्रहगोलाः कदम्बचलिता अपि ध्रुवानुरोधेन प्रवहात् ध्रुवसम्बन्धचलितं प्रवहमाश्रित्य यथा चलन्ति तथेत्यग्रस्याग्रे सम्बन्धः ।

(२) तथा तेनैव प्रकारेण नीलायसो गोलो ध्रुवर्क्षाकर्षणं विना 'लोहे चुम्बकादौ ध्रुवाकर्षणं प्रत्यक्षतो यद् दृश्यते' तद्विनैव प्रवहाहतः सन् ध्रुवानुरोधात् कथं न चलतीति (चेत् तदा) इत्यस्याग्रे आक्षेपः ।

(३) (चेत् तदा) ध्रुवाकर्षणमन्तरेण विना ध्रुवानुरोधात् लोहोत्थनीले गोले चलनं गतिर्नैव भवेत् तदानीं खेचरगोलानां ग्रहगोलानामस्मिन् लोहगोले भ्रमश्चलनं कथं भवेत् न भवेदित्यर्थः ।

(४) ध्रुवानुरोधात् प्रवहभ्रमश्चेन्नो तर्हि अयोगोलकजभ्रमो लोह-

विना कथं चिन्न हि तं भवेत् तद्
ध्रुवद्वयाकर्षणतोऽप्यतोऽत्र ॥ २८५ ॥
ध्रुवानुरोधात् प्रवहभ्रमस्या-
निवारितत्वात् किल तद्वशेन ।
तदाश्रितं चापि चलं तथैव(१)
ध्रुवाश्रयोऽयोऽत्र वृथैव मूढ ॥ २८६ ॥
किञ्च नीलायसो गोलो निबद्धः प्रवहाद्यथा ।
तथैव खेटगोलाश्च बद्धास्त्वद्रीतितः किल ॥ २८७ ॥
लोहापकृष्टं तु कदम्बकाभ्यां
सुदूरगं चापि खगं यथाऽधः ।
स्पष्टक्रियागोलयुतं त्वदुक्त्या
ध्रुवानुरोधभ्रमणाविरोधात् ॥ २८८ ॥
आकर्षयत्यूर्ध्वगनीललोह-
गोलं निजासन्नगतं कथं न ।
आकर्षयत्यत्र कदम्बकाभ्यां
तथैव साम्यादनिलाश्रयस्य ॥ २८९ ॥

विशेषशरणः ।

गोलभ्रमणं तद्ध्रुवद्वयाकर्षणतस्तद्ध्रुवद्वयाकर्षणस्वीकारेणापि तं प्रवहं विना कथंचिन्न भवेत् । 'अतोऽत्र'-इत्यस्याग्रे सम्बन्धः ।

(१) तथैव ध्रुवाश्रयो ध्रुवाधार आवश्यकः । (एवम्) अत्र अयो (लोहं यत् तद्) हे मूढ वृथैव लोहगोलकल्पनं तव व्यर्थमेवेत्यर्थः ।

चलांशगत्या चलितं भचक्रं
लोहापद्वत्तं तु यदा तदाऽत्र।
चलो ग्रहो नैव तु तद्वशेन
स्वकक्षिकायां तदयोगतो हि ॥ २९० ॥

अथ चुम्बकवच्छक्तं लोहस्यापममण्डलम्।
स्वीकृत्य तद्वशात् खेटा अपि ते प्रचलन्ति हि ॥ २९१ ॥

इत्थं वदसि चेत् सोर्ध्वनीलगोलोऽपि नो कथम्।
तद्वशेन कदम्बाभ्यां चलांशैश्चलितो भवेत् ॥ २९२ ॥

सच्चुम्बकोऽधःस्थितलोहजातं
स्वतो यथाऽऽकर्षयतीह तद्वत्।
आकर्षयत्यूर्ध्वगलोहजात-
मिति प्रसिद्धं हि यतो नराणाम् ॥ २९३ ॥

किञ्चोर्ध्वगोलोऽस्ति महानधःखे-
नाकर्षणं कर्त्तुमशक्यमस्य।
अतस्त्वदुक्त्याऽधरखेटगोल-
स्याकर्षणं चुम्बकवत् सदाऽस्तु ॥ २९४ ॥

परन्तु लोहापममण्डलेना-
समन्ततः खेचरगोलकानाम्।
आकर्षणं चुम्बकवत् सलोह-
सूत्रेण तद्वाप्ययरूपमेव ॥ २९५ ॥

तेषां पराधीनतया गतानां
सिद्धं भवेत् खे भ्रुवतः कदम्बात् ।
लोहापट्टे चलिते त्ववश्यं
तदाश्रितं खेटभवं तथैव ॥ २९६ ॥

अबाधितं तद्द्वयतो द्विधैव
चलत्यतो नानुपपत्तिरत्र ।
युक्ताश्रये सत्यपि योऽनिलाख्या-
श्रयस्त्वदुक्तोऽस्ति वृथैव मूढ ॥ २९७ ॥

कदम्बकाभ्यां खचरस्वगोल-
भ्रमेण तद्वद्गतखण्डवायोः ।
गोलास्तु किं तद्गतो न तद्द्-
गच्छन्ति पूर्वां खगतिं विहाय ॥ २९८ ॥

ध्रुवे स्थिरत्वात् तदसम्भवश्चेत्
ध्रुवानिलान्ताः स्थिरखेचराः किम् ।
तदा कदम्बानुगताः सुरैवं
स्थैर्यात् कदम्बे ध्रुवगाः खगाः किम् ॥ २९९ ॥

दृष्टान्तोऽम्बुप्रवाहस्य दृढाङ्गाकाशसंस्थया ।
अत्र नैवादृढत्वेन प्रवाहस्याचिरस्थितेः ॥ ३०० ॥

चुम्बको भवति लोहविशेष-
स्तद्वशाच्चलति लोहमिदं हि ।

खेचरास्तु न हि लोहजदृत्त-
स्थाः सुदूरनिजमार्गगताश्च ॥ ३०१ ॥

दृष्टाथ तच्चुम्बकरीत्यभावा-
दलीकसम्बन्धवशाद्ग्रहाणाम् ।
आकर्षणं चापमहत्ततोऽत्र
कथं भवेल्लोहमयं च सर्वम् ॥ ३०२ ॥

प्रतारितं मूढधियैव तेन
गोलस्वरूपं मृदुबुद्धिलोके ।
असङ्गतालापभवं मतं तत्
त्याज्यं सदा गोलविदां वरिष्ठैः ॥ ३०३ ॥

दूरस्थित्याऽत्र ग्रहर्क्षानिलानां
भूस्थैः सम्यग्गोलकस्य स्थितिर्न ।
दृक्संसिद्धा बुध्यते तेन गोलं
दृष्टान्तार्थं धातुजं वच्म्यथाहम् ॥ ३०४ ॥

दृढधातुशलाकाभिः सूक्ष्माभिः स्वीयदेशजम् ।
गोलं(१) तावत् स्थिरं कृत्वा तदन्तः प्रवहाभिधः॥३०५॥
चलोऽन्योऽथ तदन्तस्थ भगोलो भाश्रयस्तथा ।
कार्यो गणितसिद्ध्यर्थं तत्त्वज्ञैः सचमत्कृतः ॥ ३०६ ॥

विशेषशरणः ।

(१) गोलस्थाननामादिप्रपञ्चोऽस्यैव ग्रन्थस्य त्रिप्रश्नाधिकारे विशेषतोऽवलोकनीयः ।

याम्योत्तरं प्रागपरं च कोणा-
भिधं च तद्वृत्तचतुष्कयोगौ ।
तयोश्च योऽस्यूर्ध्वगतस्तदूर्ध्वं
खस्वस्तिकं चान्यदधःस्थितं च ॥ ३०७ ॥
तद्योगचिह्नान्नवतिप्रमांशै-
र्वृत्तं कृतं स्वक्षितिजं च तत् स्यात् ।
तद्याम्यसौम्ये क्षितिजैक्यके ये
समाख्यसंज्ञौ भवतश्च सौम्ये ॥ ३०८ ॥
ततोऽक्षभागैर्ध्रुवचिह्नमूर्ध्वं
याम्ये त्वधस्तत् परिकल्पनीयम् ।
तत्कीलकाभ्यां च तदन्तरस्थः
प्रत्यक् चलोऽन्यः प्रवहस्य गोलः ॥ ३०९ ॥
कार्यो ध्रुवाभ्यामिह खाङ्कभागै-
र्वृत्तं कृतं तद्विषुवाख्यवृत्तम् ।
खखापमांशैश्च ततो(१) द्युरात्र-
वृत्तानि याम्योत्तरदिग्गतानि ॥ ३१० ॥
तद्गोलयाम्योत्तरमण्डलेऽन्त-
र्ध्रुवाज्जिनांशैश्च कदम्बचिह्नम् ।

विशेषशरणः ।

(१) ततो विषुवाख्यवृत्तात् ।

सौम्यध्रुवाद्याम्यदिशीह याम्य-
ध्रुवाच्च सौम्ये किल सौम्ययाम्यम् ॥ ३११ ॥
भांशैः २७ परं प्राक् चलितो भगोल-
स्तत्कीलकाभ्यां सुधिया विधेयः ।
कदम्बकाभ्यामिह खाङ्कभागै-
स्तद्गोलवृत्तं किल राशिवृत्तम् ॥ ३१२ ॥
तद्द्वादशांशाः किल राशयोऽजात्
सप्ताश्विभियान्विमुखानि सन्ति ।
अत्यंशमत्रापि कदम्बयुग्म-
वृत्तानि कार्याणि शराश्रयाणि ॥ ३१३ ॥
असंख्यताराश्रयगोलकोऽयं
कदम्बकाद्याज्जिनवृत्तमत्र ।
भवृत्तवत् तच्च चलं ध्रुवाख्यं
तद्भं ध्रुवस्थानगतं ध्रुवर्क्षम् ॥ ३१४ ॥
पूर्वं भस्य(१) ततो वायोः खदेशस्य ततः क्रमात् ।
कार्याः शिल्पविदा गोलाः सुसाध्या अन्यथा न ते ॥
जीर्णा(२) भवृत्तस्य चलांशकानां
त्यक्त्वा गतिं तां ध्रुवगां सदाऽऽहुः ।

विशेषशरणः ।

(१) गोल इत्यध्याहार्यः ।

(२) जीर्णाः प्राचीनाः ।

एवं भगोलाश्रयतोऽन्तरस्थाः
कदम्बकाभ्यां चलखेटगोलाः ॥ ३१६ ॥
भगोलराशिष्टत्ताः स्युः समसूत्रेण कक्षिकाः ।
खखगोलस्थिताः खखक्राम्तिवृत्तं तदेव हि ॥ ३१७ ॥
गोलसद्बोधबोधार्थं सुख्यं तद्गोलकचयम् ।
कार्यं वस्तुप्रतीत्यर्थं त्यक्त्वा पूर्वोदितं बुध ॥ ३१८ ॥

इति गोलबन्धः ।

दिग्देशकालैर्बहुधाऽन्तराणि
स्थूलानुपातैर्जनितानि यानि ।
मध्यस्फुटोयाम्बरगोलशैघ्र्य-
मान्द्योच्चपातादिविचित्रगत्या ॥ ३१९ ॥
सुस्थूलया स्थूलगणितोद्भवानि
सर्वाणि तन्निश्चितमेकमेव ।
बह्वन्तरं स्याद्बहुकालजं तत्
ज्ञानं त्वशक्यं हि नृणां यतोऽत्र ॥ ३२० ॥
कस्यान्तरं कुत्र च तत् प्रदेयं
न ज्ञायते तन्नलिकोक्तितोऽपि ।
लोकेऽभिमानात् कथयन्ति मूढाः
कालान्तरं बीजमहो न सत् तत् ॥ ३२१ ॥

ब्रह्मार्कचन्द्रैः स्थिरसृष्टिरुक्ता
प्रतिक्षणां तां च विलक्षणां च ।
मत्वा स्वबोजस्य गतिं वदन्ति
ज्ञातं च किं तैस्तदहं न वेद्मि ॥ ३२२ ॥

इत्थं माण्डव्यसंक्षेपादिति पद्योत्तरार्धके ।
विसृतीत्यत्र कृत्वा तु विसतीति बलान्नराः ॥ ३२३ ॥
नाशयन्ति वसिष्ठोक्तिं चलदृष्टिभ्रमात् स्थिरे ।
यद्दीजमाहतं धात्रा स्थूलभुक्तिभवं हि तत् ॥ ३२४ ॥
स्थिरसृष्टौ तु तज्ज्ञानं यत् तैस्तज्ज्ञापकैर्धु वम् ।
नास्मादृशां तदज्ञानान्नलिकामात्रतः क्वचित् ॥ ३२५ ॥
अदृष्टफलसिद्धार्थं यथार्कादियुतितः कुरु ।
गणितं यदि दृष्टार्थं तद्दृग्युक्तवतः सदा ॥ ३२६ ॥

आदर्शादौ दृश्यते यत्र दृष्ट्या
वैचित्र्यं तद्दृष्टिजं च शृणु त्वम् ।
दृग्पश्यग्रं यत्र लग्नं तदेव
दृश्यं नान्यद्दर्पणादौ तदग्रम् ॥ ३२७ ॥

स्थातुं शक्तं नैव तत्राग्रतो वा
गन्तुं शक्तं त्वम्बुवन्निर्मलत्वात् ।
अग्रे मार्गस्यावरोधात् क्रमेण
तस्मात् तद्दृग्रश्मिसञ्ज्ञाग्रकं तु ॥ ३२८ ॥

शक्त्या स्वस्याथो(१) परावर्त्य चान्य-
यद्दिक्स्थाने संविलग्नं भवेद्धि ।
दृश्यं दृश्याऽवश्यमादर्शसंस्थं
प्रागश्म्यग्रस्थानसक्तं भवेत् तत् ॥ ३२९ ॥

तन्निर्मलत्वाद्रविरश्मयोऽपि
दृग्रश्मिरीत्यैव गतास्ततस्ते ।
यत्र स्वशक्त्यैव तदन्यदेशे
लग्ना अपूर्वा इह भूस्थलोकैः ॥ ३३० ॥

तत्रस्थदृश्यैव हि दृश्यतेऽर्कः
स्वादर्शगोऽपि प्रतिबिम्बरूपः ।
एवं परावर्त्य गता दृगुत्था
रवौ विलग्नाश्च ततोऽर्कबिम्बम् ॥ ३३१ ॥

आदर्शगं दृश्यत एव तद्व-
ज्जलेऽपि यद्यत् प्रतिबिम्बितं च ।

विशेषशरणः ।

(१) दर्पणादिघनस्वच्छश्लक्ष्णपदार्थे यत्र तैजसः किरणः पतति ततोऽग्रे गन्तुमसमर्थः स परावर्त्य स्थानान्तरे निर्गच्छति । यत्र धरातले किरणो लगति तद्धरातले तद्बिन्दुगतो यो लम्बस्तत्किरणलम्बाभ्या-मुत्पन्नो यः कोणो यद्दिशि यद्धरातले तद्धरातल एव तदन्यदिशि ॥ किरणस्तल्लम्बरेखया सह तत्तुल्यकोणं विधाय निर्गच्छतीति पाश्चात्यानां परीक्षणं पतितपरावर्तितकोणेन प्राचीनोक्तेन संगतम् ।

स्वल्पं मयोक्तं किल विस्तरोऽस्य
महान् विचारस्तं हगुन्नवस्य ॥ ३३२ ॥
प्रायोऽर्करश्म्यंशकजातिनास्ते
हग्रश्मयो दृष्टिभवा नृणां तु ।
भित्त्वाऽथ यं चार्ककरा गतास्त
भित्त्वैव गच्छन्ति यतो हगत्याः ॥ ३३३ ॥

इति श्रीकमलाकरभट्टविरचिते सिद्धान्ततत्त्वविवेके मध्यमाधिकारः ।

अथ स्पष्टाधिकारः ।

अतीन्द्रियज्ञैर्गगनेचराणां
स्फुटक्रियोक्ता सरसत्फलार्थम् ।
न सा विना ज्यानयनं तदर्थं
सवासनज्यागणितोद्यमो मे ॥ १ ॥

तावत् तत्रोपयुक्तं यद्वर्गमूलादिकं किल ।
अतिसूक्ष्मं विदां तुष्ट्यै तद्विचारं वदाम्यहम् ॥ २ ॥
तुल्याङ्कयोर्द्वयोर्घातो वर्ग आद्यैरुदाहृतः ।
द्व्यादिस्थानस्थिताङ्कानां वर्गोऽन्त्याङ्कक्रतिस्तथा ॥ ३ ॥
द्विघ्नान्त्याङ्कगुणाश्चान्ये स्वस्वाङ्कोर्ध्वस्थितास्ततः ।
त्यक्त्वाऽन्त्यं ये च शेषास्ते समुत्सार्याः पुनः क्रियाः ॥ ४ ॥
अन्त्याङ्कक्रतिपूर्वैव यावत् सर्वक्रतिर्भवेत् ।
एवं तद्वैपरीत्येन सुबोधं मूलसाधनम् ॥ ५ ॥
अन्त्यं यावद्दिशाद्याङ्कादूर्ध्वतिर्यक्स्थरेखया ।
संज्ञास्थानाङ्ककानां च विषमाख्यसमक्रमात् ॥ ६ ॥
त्यक्त्वाऽन्त्याद्विषमाद्वर्गं द्विघ्नतन्मूलहृत्समः ।
लब्धवर्गं च विषमादाद्याच्छोध्यं पुनः पुनः ॥ ७ ॥
क्रियैवं सर्वमूलाङ्कं यावत् तत्र पदानि च ।

अन्त्यस्थानोत्क्रमेणैवं मूलं(१) स्त्रीयमुदाहृतम् ॥ ८ ॥
अङ्कार्णवे हि बहवो वर्गाङ्कास्तत्पदं त्विदम् ।
अवर्गकाङ्कका ये च तत्पदानयनाय वै ॥ ९ ॥
चाद्यैरासन्नमूलं च प्रोक्तं तच्चोच्यतेऽधुना ।
इष्ट(२)दिष्टकृतिघ्नात् स्वादवर्गाच्छेदवर्जितात्(३) ॥१०॥
पदमिष्टोद्धृतं तत् स्यान्मूलमासन्नसंज्ञकम् ।
सच्छेदे(४) छेदनिघ्नाच्च मूलं छेदेष्टघातहृत् ॥ ११ ॥
स्थूलमासन्नपदप्राप्त्यै मष्टदिष्टं बुधैः स्मृतम् ।
स्वल्पेष्टेऽप्यस्ति तच्चैनैकत्र तन्नियतं(५) न हि ॥ १२ ॥

विशेषशरणः ।

(१) इतः पूर्वं भास्कराचार्यानुसारमेव ।

(२) इदमप्यासन्नमूलानयनं भास्करपाटीगणितोक्त-"वर्गेण महतेष्टेन"-इत्याद्यनुसारमपि स्फुटार्थमस्योपपत्तिः ।

कल्प्यतेऽवर्गाङ्कः $=\text{अ}$, $\therefore$ तत्रासन्नमूलं $=\sqrt{\text{अ}}=\text{मू}$.

$$\therefore \sqrt{\text{अ}}=\frac{\text{इ}\sqrt{\text{अ}}}{\text{इ}}=\frac{\sqrt{\text{इ}^2\text{अ}}}{\text{इ}}$$ अत उपपन्नम् ।

(३) अभिन्नादिति ।

(४) पूर्वोक्तोपपत्तिवदवर्गाङ्कः $=\frac{\text{अ}}{\text{छ}}$ अतोऽस्य मूलं

$$=\sqrt{\frac{\text{अ}}{\text{छ}}}=\sqrt{\frac{\text{छ}\cdot\text{अ}}{\text{छ}^2}}=\frac{\text{इ}\sqrt{\text{छ}\cdot\text{अ}}}{\text{इ}\cdot\text{छ}}=\frac{\sqrt{\text{इ}^2\text{छ}\cdot\text{अ}}}{\text{इ}\cdot\text{छ}}$$

अत उपपन्नम् ।

(५) आसन्नपदग्रहणावसरेऽवर्गाङ्कासन्नोऽधिको न्यूनो वा कोऽपि-

पद(१)स्याधिक्यमल्पत्वमस्मादन्याधिकं त्विह ।
तर्हि सूक्ष्मं च तज्ज्ञाने नैकट्यं नान्यथा पदे ॥ १३ ॥

स्वासन्नमूलेन हृतादवर्गा-
ल्लब्धिस्तदासन्नपदैक्यखण्डम् ।
यत् तत् स्फुटासन्नपदेन सूक्ष्मं
तद्वत् स्फुटासन्नपदं मुहुः स्यात् ॥ १४ ॥

इत्थं व्यक्ते च गणिते प्रोक्तमव्यक्तके तथा ।
रूपयुक्तस्य वर्णस्य कृतौ तद्रूपवर्णयोः ॥ १५ ॥
वर्गौ तद्द्विघ्नघातश्च तद्वर्गान्मूलसाधनम् ।
तद्रूपवर्णकृत्योश्च पदयोर्द्विघ्नसंहतिः ॥ १६ ॥
यदि तत्र स्थिता तर्हि ते पदे एव खण्डके ।
स्वपदस्येति तन्मूलं स्वीयं खण्डद्वयात्मकम् ॥ १७ ॥

विशेषशरणः ।

हासन्नो वर्गाङ्कः स्यात्तस्य मूलं स्वल्पेष्टेऽपि कल्पिते सूक्ष्मासन्नं भवेत् । एवमनेन स्थाने बृहदिष्टं सूक्ष्मासन्नपदज्ञापकं कल्पितं वेति नियमो नेत्यनेन तत्कल्पनायुक्तिरुचिता वाऽग्रतोऽभिहितेति ।

(१) पदस्यावर्गाङ्कस्य मूलस्य आधिक्यमासन्नाधिकवर्गाङ्कग्रहणात् । अल्पत्वं न्यूनत्वमासन्नाल्पवर्गाङ्कग्रहणात् । भवतीत्यध्याहार्यम् । अस्मादल्पादन्याधिकमन्यदधिकं (पूर्वाधिकपदाङ्कादल्प) यद्भवेत् तज्ज्ञाने येन केनापि प्रकारेण तादृशाङ्कावबोधे सति तर्हि सूक्ष्मं पूर्वलब्धपदाङ्कद्वयादपेक्षिकं सूक्ष्मम् । पदे आसन्नपदे अन्यथा नैकट्यमासन्नत्वं न भवेदिति तज्ज्ञानप्रकारोऽग्रिमश्लोके ।

(१)षष्टिवर्ग-३६००गुणादङ्कान्मूलं ग्राह्यं यदागतम् ।
सैकशेषं षष्टिगुणं द्वियुग्द्विघ्नपदोद्धृतम् ॥ १८ ॥
लब्धमागतमूलस्यावयवश्चेति तत्पदम् ।
षष्टिभक्तं सावयवं स्वीयमासन्नमूलकम् ॥ १९ ॥
अथ वर्गाङ्कभिन्नानां सदस्त्यङ्कात्मकं पदम् ।
इति भ्रमो विमूढानां बहूनामस्ति तत्र तु ॥ २० ।
सूक्ष्मं कुट्टकरीत्या तं विचारं शृणु तत्त्वतः ।
आर्यभास्करमुख्यैस्तु पूर्वैर्नैव कृतोऽस्ति यः ॥ २१ ॥

मूलं तावद् द्विविधं रेखात्मकमङ्कात्मकं चेति । तत्र रेखात्मकं मूलं येषां ते त्ववर्गाङ्का वर्गाङ्काश्च । अङ्कात्मकं मूलं येषां ते तु वर्गाङ्का एव । भूवेदनवादयः १, ४, ९ । येषां चाङ्कात्मकं मूलं न विद्यते ते त्ववर्गाङ्का द्वित्रिपञ्चादयः २, ३, ५ । तस्माद्वर्गाङ्कस्य पदद्वयमवर्गाङ्कस्यैकं रेखात्मकं पदमिति ।

विशेषवासना ।

(१) ज्योतिषसिद्धान्ते बहुशाङ्कात्मकावयवग्रहणस्थले षष्ट्यवयवस्य दर्शनात् "बृहदिष्टकृतिघ्नाद्"-इत्यत्र षष्टिवर्गसमेष्टवर्गकल्पनाञ्च स्वतः षष्ट्यवयवात्मक एवासन्नपदावयवः सिद्ध्येदत्र आसन्नपदम्

$$=\sqrt{\text{क}} = \frac{६० \sqrt{\text{क}}}{६०} = \frac{\sqrt{६०^२ . \text{क}}}{६०} = \frac{\sqrt{\text{कं}}}{६०} ।$$

अतोऽत्रान्त्यवर्गाङ्कस्य मूलं $=$ मू । अत्र वास्तवमूलं $=$ वामू $=$ या $+$ मू

$\therefore$ या^{२} $+$ २ या . मू $+$ मू^{२} $=$ कं ।

$\therefore$ या^{२} $+$ २ या . मू $=$ कं $-$ मू^{२} $=$ शे $\therefore$ २ या^{२} $+$ २ या . मू $=$ या^{२} $+$ शे

नन्ववर्गाङ्कानां मध्ये यथा पञ्चानां मूलानयनविचारे द्विराशिवर्गः पञ्चात्पस्त्रिराशिवर्गः पञ्चाधिक इति मूलाधिक्यकल्पने च, वर्गाधिक्यदर्शनात् पूर्वदृष्टन्यूनवर्गादनन्तरमकस्माद्दृष्टाधिकवर्गस्य तत्क्रमत्वं विनाऽनुपपन्नत्वाद्द्विराशेरधिकाङ्केषु त्रिराशेर्न्यूनाङ्केषु यः कश्चिदवयवः सदस्ति तं सूक्ष्मधिया संगृह्य तद्वर्गोऽपि पञ्चसमः स्यात् कथं तत्र तन्मूलासंभवो युक्त्यभावादिति चेत्, शृणु ।

यत् त्ववर्गाङ्कानां २, ३, ५ मूलमुच्यते तदभिन्नं भिन्नं वा । अभिन्नवर्गे वर्गाङ्करूपत्वादेतेषां त्ववर्गरूपत्वादभिन्नमूलासंभवः । अथ "भिन्नाङ्कः स्वगुणितो भिन्नत्वं न जहाति"-इति युक्त्या सुप्रसिद्धत्वाद्भिन्नाङ्कवर्गे भिन्नत्वावश्यंभावादेतेषां त्वभिन्नत्वान्न भिन्नमूलस्यापि सम्भवः। यद्वा "यो हि यं निःशेषं हरति तद्वर्गोऽपि तद्वर्गं निःशेषं हरति"-इति तद्विरोधेन "यो हि यं न हरति निःशेषं तद्वर्गोऽपि न तद्वर्गं निःशेषं हरति"-इति नियमाद्भिन्नाङ्कवर्गे भिन्नत्वाद्धानिः ।

यथाऽयमेनं १४ निःशेषं न हरतीति पूर्वं भागे लब्धं द्वयं २,

विशेषकारणः ।

$\text{या}\ (२\ \text{या} + २\ \text{मू}) \therefore \text{या} = \frac{\text{या}^{२} + \text{शो}}{२\ \text{या} + २\ \text{मू}}$ । अत्र यदि या $= १$

कल्प्यते तदा $\frac{\text{या}^{२} + \text{शो}}{२\ \text{या} + २\ \text{मू}} = \frac{१ + \text{शो}}{२ + २\ \text{मू}} \therefore \text{वाम्} = \text{मू} + \frac{१ + \text{शो}}{२ + २\ \text{मू}}$

अत आसन्नपदम् $= \dfrac{\text{मू} + \frac{१ + \text{शो}}{२ + २\ \text{मू}}}{६०}$ अत उपपन्नम् ।

शेषं ४ षष्ट्या गुणं २४० तेनैव भक्तं लब्धम् ४८। एवं षष्ठ्यंशकल्पनया सावयवाङ्कः २। ४८। अस्य वर्गोऽयम् ७। ५०। २४। अत्रायं २। ४९ वा गृहीतः सावयवाङ्कः। अस्य वर्गोऽयम् ७। ५६। १। अयं वा २। ५०। अस्य वर्गोऽयम् ८। १। ४०।

अत्र पञ्चाशदवयवग्रहणेनाष्टाधिकवर्गं तुल्यभिन्नाष्टान्यथाऽनुपपत्त्या पञ्चाशदल्प ऊनपञ्चाशदधिकोऽवयवः कश्चिद्भवितुमर्हतीति चेन्न। तादृशसूक्ष्मपरम्परया बह्ववयवग्रहणेऽपि वर्गे तन्न्यूनतदधिकसम्भावनया तदसमत्वात् तेन न कोऽप्यथावयवः कल्पयितुमुचितं येन वर्गे त्वभिन्नाष्टसमत्वम्।

(१)स्यादेतद्यदि सावयवाङ्कस्य वर्गे समत्वयवयवहानिः सप्रमाणा। न चैवम्। सावयवाङ्कस्य वर्गोयमधोऽधःपङ्क्तिविन्यासेन खण्डगुणनरीत्या गुणनेऽन्त्यपङ्क्तावन्त्याङ्कस्य वर्गो यदि षष्टिभक्तः शुध्यति तर्हि तदन्त्यावयवहानिः। तादृशो(२)ऽत्र षष्ट्यन्तर्गतस्त्रिंशन्न तदतिरिक्तः। अस्य वर्गः षष्टिभक्तः शुध्यतीत्यन्तिमावयवहानावपि नोपान्तिमावयवहानिः। तत्र द्विगुणितत्रिंशद्गुणिताङ्कस्य षष्टिसमत्वेन सिद्धस्य त्रिंशद्वर्गान्निःशेषं षष्टिलब्धेन पञ्चदशेन(३) संमिलितत्वात् (पुनः) षष्टिभागे पञ्चदशावयवत्वेन(४) निर्णयात्। तेनात्र यस्य कस्यापि सावयवाङ्कस्य

विशेषशरणः।

(१) इत आरभ्य रेखात्मकमूलविचारात् प्राक् कुट्टकनिदानस्थ दृढभाज्यहारविचारस्य प्रश्नो महत्या-तरिकं गणितपाठमावहति।

(२) अन्त्याङ्कः।

(३) पञ्चदशमितेन।

(४) कल्प्यतेऽत्र त्रिशदन्त्यावयवोऽङ्कः = य। ३०, अथ

स्वेच्छया कल्पितस्य वर्गे त्ववयवहानेर्निरवयवत्वं नैवयुक्तमिति सुधियोह्यम् ।

अथ प्रतीत्यर्थमन्यथोच्यते । यत्र भिन्नाङ्के हरो भाज्याधिकस्तत्र तद्वर्गेऽपि स तदधिक एवेति नैव तद्भिन्नत्वेऽस्माकं (१)विप्रतिपत्तिः। अल्पत्वे त्वपवर्त्तितयोरनपवर्त्तितयोर्वा भाज्यहारयोः फलं तुल्यमिति तावदस्ति सुप्रसिद्धम् । तेनानपवर्त्तितापवर्त्तितभिन्नाङ्कयोस्तुल्यसावयवफलत्वेन तद्वर्गयोरपि तुल्यफलत्वाद्भिन्नाङ्कभाज्यहारयोः क्वतो दृढत्वाभावेऽपि दृढापवर्त्ताङ्केन पूर्वं दृढत्वं विधाय तद्वर्गे भिन्नत्वमभिन्नत्वं वा संभवतीति विचारः ।

स यथा—दृढभाज्यस्य खण्डद्वयं दृढहरेण यावन्निःशेषं भाज्यं तावदेकं शेषमपरं तथापि दृढभाज्यवद्दृढम् । अन्यथा शेषहरयोरपवर्त्तनसम्भवकल्पनेन दृढहरनिःशेषभजनार्हदृढभाज्यखण्डस्य दृढहरसजातीयत्वेन तस्याप्यपवर्त्तनसम्भवाच्छेषतद्योगरूपदृढभाज्यस्य सर्वथाऽपवर्त्तनसम्भवेन दृढभाज्यहारयोरपि पुनरपवर्त्तनप्रसक्त्या तद्दृढत्वसिद्धेर्व्यर्थापत्तेः(२) ।

विशेषशारणः ।
गोमूत्रिकया खण्डगुणनरीत्या वर्गः $=$ य^{2} । २ य . ३० । ३०^{2} $=$ य^{2} । ६० य । ९०० । अत्रान्तिमाङ्कं षष्ट्या विभज्य लब्धिः $=$ १५ एतत् १५ य अस्मिन् योजिते पुनः षष्ट्या हृते च लब्धिः $=$ य . शे $=$ १५ । अतो भट्टकथनं युक्तम् ।

(१) विप्रतिपत्तिर्विरोधः ।

(२) कल्प्यते भिन्नराशिर्दृढश्च $\frac{\text{अ}}{\text{इ}}$ । यत्र अ, दृढभाज्ये इ, दृढहरेण हृते लब्धिः $=$ ल, शे $=$ अ $-$ इ . ल । यदत्र शेषहरावदृढौ

अथास्य खण्डद्वयात्मकदृढभाज्यस्य वर्गे संभवन्ति त्रीणि खण्डानि दृढहरेण यावन्निःशेषभजनार्थं तद्वर्गतुल्यमेकं, तद्दृढशेषद्विघ्नघातात्मकं च द्वितीयं, दृढशेषवर्गतुल्यं हि तृतीयम् । एवं खण्डत्रयात्मकभाज्यवर्गे प्रत्येकखण्डेषु तद्योगे वा यदि दृढहरवर्गेण निःशेषभजनं तर्हि भिन्नत्वेऽपि मूलाङ्कस्य वर्गे(१) त्वभिन्नत्वं संगच्छते नेतरथा ।

तथा हि प्रथमखण्डस्याभिन्नं दृढहरवर्गसजातीयत्वेन तेन तच्छुद्धिः स्यादेव, द्वितीयखण्डस्यापि कदाचिद्यद् (यदि) तेन शुद्धिस्तर्हि तृतीयखण्डस्य दृढशेषवर्गरूपस्य तद्धराल्पशेषत्वेन दृढहरवर्गाल्पत्वात् तच्छुद्ध्यभावात् खण्डत्रयात्मकदृढभाज्यवर्गे दृढहरवर्गेण नैव तत्र निःशेषभजनम् । द्वितीयखण्डस्य दृढहरवर्गेण भागे यदि शेषं स्यात् तर्हि तच्छेषस्य तृतीयखण्डस्य दृढशेषवर्गरूपस्य प्रत्येकं दृढहरवर्गेण शुद्ध्यभावेऽपि तद्योगे त्वस्ति निःशेषभजनसम्भावना(२) ।

विशेषस्मरणः ।

तदा कल्प्यते $\text{शे} = \text{शे}'.\text{उ}$, $\text{इ} = \text{इ}'.\text{उ}$ तदा पूर्वभाज्य $\text{अ} = \text{इ}.\text{ल} + \text{शे} = \text{इ}'.\text{उ}.\text{ल} + \text{शे}'.\text{उ}$, एवमत्र (उ) इत्यनेन पुनरपवर्तनात् पूर्वदृढत्वासिद्धिः ।

(१) पूर्वदृढभाज्यः $= \text{अ} = \text{इ}.\text{ल} + \text{शे} \therefore \text{अ}^2 = (\text{इ}.\text{ल} + \text{शे})^2 = \text{इ}^2.\text{ल}^2 + 2\text{इ}.\text{ल}.\text{शे} + \text{शे}^2$ । अत्र दृढहरवर्गेण (इ^2) इत्यनेन भाज्यवर्गस्य पृथक् खण्डत्रये तद्योगे वा हृते यदि निःशेषा लब्धिस्तदा भिन्नत्वेऽपि मूलाङ्कस्य वर्गोऽभिन्नत्वम् ।

(२) दृढभाज्यवर्गस्य पृथक् त्रयाणां खण्डानां प्रथमे खण्डे दृढहरवर्गहृते लब्धिः $= \text{ल}^2$, प्रत्यक्षतो दृश्यते, द्वितीयखण्डे $2\text{इ}.\text{ल}.\text{शे}$,

परमिदं तदैव स्यात् यदि द्वितीयखण्डोत्थशेषोनहरवर्गसमस्तृतीयखण्डात्मको दृढशेषवर्गः स्यात्तद्योगे च दृढहरवर्गसमत्वेन दृढहरवर्गेण संशुद्धा दृढभाज्यवर्गो निःशेषभजनं स्यात् । तथात्वे दृढशेषवर्गस्य शृणु सविस्तरं विचारमेनम् ।

अस्तीह दृढहरसजातीयं द्वितीयं खण्डम् । तस्यैकादिगुणितदृढहररूपत्वाद् दृढहरवर्गोऽपि दृढहरसजातीयस्तेन तस्य भागे यच्छेषं तदप्यवश्यं दृढहरसजातीयं तदूनहरवर्गोऽपि दृढहरसजातीय एव तेनैतादृशस्वरूपेण तृतीयखण्डस्य कल्पने तद्रूपदृढशेषवर्गो दृढहरसजातीयः(१) सिद्ध्यति । साजात्यमप्येकादिगुणितदृ-

---

विशेषशरणः ।

अस्मिन् दृढहरवर्गभक्ते निःशेषा लब्धिश्चेत् कल्प्यतेऽवश्यं तृतीयखण्डे $= \text{शे}^2$ अस्मिन् दृढहरवर्गाल्पे दृढहरवर्गहृते रूपाल्पा भिन्ना लब्धिः ।

(१) अथ द्वितीयतृतीयखण्डयोः $२\ \text{ह} . \text{ल} . \text{शे}$, शे^2 अनयोर्योगे $= २\ \text{ह} . \text{ल} . \text{शे} + \text{शे}^2$ अस्मिन् दृढहरवर्गहृते निःशेषा लब्धिश्चेत् कल्प्यते तदा पक्षद्वयेन निःशेषलब्धिः सम्भाव्यते । तत्र $२\ \text{ह} . \text{ल} . \text{शे}$, अस्मिन् दृढहरवर्गाधिके प्रथमः, $२\ \text{ह} . \text{ल} . \text{शे}$ अस्मिन् दृढहरवर्गाल्पेऽपरः । अत्र प्रथमपक्षं भट्टस्वीकृतमाश्रित्य विचारः । पूर्वकल्पितो भिन्नराशिः $= \dfrac{\text{भा}}{\text{ह}} = \dfrac{\text{दृभा}}{\text{दृह}}$, अत्र प्रथमशेषम् $\text{शे} = \text{दृभा} - \text{दृह} . \text{ल}$ ।
$\therefore \text{दृभा} = \text{दृह} . \text{ल} + \text{शे}$ $\therefore \text{दृभा}^2 = \text{दृह}^2 . \text{ल}^2 + २\ \text{दृह} . \text{ल} . \text{शे} + \text{शे}^2$ । अत्र द्वितीयखण्डे दृढहरवर्गभक्ते लब्धिः $= \text{ल}'$, शेषं च $= \text{शे}'$ $= २\ \text{दृह} . \text{ल} . \text{शे} - \text{दृह}^2 . \text{ल}'$ ।

ढहररूपत्वम् । प्रकृते तु नैव स युक्तः । तथा हि तावद्दृढहरस-जातीयस्य द्वितीयखण्डोत्थशेषोनदृढहरवर्गस्यावर्गत्वे तत्तुल्यत्वेन दृढशेषवर्गो बाधित एव ।

वर्गत्वे तु तद्वर्गत्वं प्रकाराभ्यां सम्भवति । यद्गुणो दृढहरो दृढ-शेषवर्गत्वेन कल्प्यते स गुणो दृढहराल्पो नानल्पः । दृढशेषस्य दृढ-हराल्पत्वेन तद्वर्गस्यापि तद्वर्गाल्पत्वात् । तादृशगुणकगुणितदृढह-रतुल्ये दृढशेषवर्गे दृढहरतद्गुणकाङ्कयोर्वर्गरूपयोर्घातात्मको वर्ग एकः (पक्षः) ।

तयोरवर्गरूपयोस्तु इष्टवर्गः (शेषवर्गः) अवर्गगुणकाङ्कघात-रूपदृढहरस्य अवर्गगुणकाङ्कस्य च घातात्मको वर्गो द्वितीयः (पक्षः) ।

आद्ये दृढहरमूलगुणकाङ्कमूलघातरूपदृढशेषस्य दृढहरेण सार्कं पुनर्दृढहरमूलेनापवर्त्तनप्रसङ्गः । द्वितीयेऽपि अवर्गगुणका-ङ्केष्टघातरूपदृढशेषस्येष्टवर्गेऽवर्गगुणकाङ्कघातरूपदृढहरेण सार्कमि-ष्टगुणकाङ्काभ्यां पुनरपवर्त्तनप्रसङ्गः । तेन प्रकृते शेषहरयो-र्दृढत्वसिद्धौ शेषवर्गस्यापि तद्वर्गेण सार्कं दृढत्वान्न तस्यैकादि-गुणितदृढहरसमत्वम् ।

न ह्यत्र किमपि तादृशं दृढशेषं पश्यामो यद्वर्गो दृढहरभक्तः शुध्यति येन दृढहरसजातीयत्वं दृढशेषवर्गे स्यात् तथा च द्वती-यखण्डोत्थदृढशेषवर्गस्य द्वितीयखण्डोत्थशेषोनदृढहरवर्गसमत्वं

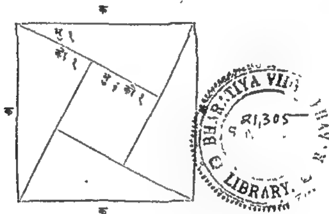

विशेषशरणः ।

एतदूनो दृढहरवर्गः $=$ दृह^2 $-$ (२ दृह . ल . शे $-$ दृह^2 . ल) अयं यदि पूर्वशेषवर्गसमः कल्प्यते तदा शे^{2} $=$ दृह^2 $-$ २ दृह^2 . ल । एवं कल्पनेन दृढहरसजातीयः शेषवर्गः प्रत्यक्षतः संपन्नः ।

न कथमपि स्यात् तेन दृढभाज्यवर्गे दृढहरवर्गेण निःशेषभज-नाभावाद्भिन्नाङ्कवर्गे भिन्नत्वेन सम्भवात् न अवर्गाङ्कानामभिन्ना-नामङ्कात्मकं मूलम् ।

रेखात्मकं तु स्यात् । तद्यथा । यथैकजात्यत्र्यस्रभुजकर्णस-न्धावन्यजात्यत्र्यस्रकोटिकर्णसन्धिस्तथा चतुर्दिक्षु चत्वारि समजा-त्यत्र्यस्राणि संस्थापनीयानि तथा सति समकोणकर्णसमचतु-र्भुजं तदन्तश्च तथा भुजकोट्यन्तरसमचतुर्भुजं(१) स्यात् तद्यथा ।

अत्र त्र्यस्रचतुष्टयफलं भुजकोटिद्विघातात्मकं तदन्तर्गत-चतुर्भुजक्षेत्रफलं च तदन्तरवर्गतुल्यमिति । तदन्तर-(भु १ को १) वर्गस्य (भुव १ भुको २ कोव १) तद्द्विघात-(भुको २) योगस्य तद्व-र्गयोग-(भुव १ कोव १) रूपत्वात् बृहत्समचतुर्भुजक्षेत्रफलं भुज-

---

विशेषस्मरणः ।

(१) इदमेव चतुर्भुजं भास्कराचार्येण स्वबीजगणिते एकवर्णम-ध्यमाहरणे "तत्कृत्योर्योगपदं कर्णः"—इत्यस्योपपत्तिप्रसङ्गे प्रदर्शितम् ।

कोटिवर्गयोगतुल्यं कर्णवर्गोऽपि तत्फलमिति विद्योऽयं कर्णवर्गोऽस्य पदं कर्णं इति सयुक्तिकं सिद्धमस्ति।

अत्रेदं पृच्छ्यते। अवर्गतद्वर्गयोगस्थले एतत्क्षेपफलपदं सदसद्वा। उक्ताङ्कयुक्त्या तदसिद्धेर्न सत्। कर्णरेखातुल्यभुजस्य भुजकोट्युपसम्बन्धेन निर्णीतायताभ्यां परिमितपरिमाणस्य प्रत्यक्षोपलब्धस्य पदरूपेण सिद्धत्वान्नासच्च। अतोऽत्र निःसन्दिग्धं सत्त्वमिदं यदि समकोणसमचतुर्भुजक्षेत्रफलस्यावर्गस्य पदकल्पनं तथाच कर्णरेखास्वरूपमेव परन्तु न तन्मानं संख्यया परिच्छिन्नं कर्तुमर्हं-मुक्ताङ्कयुक्त्या तदसिद्धेः। अतश्चैतद्रेखातिरिक्तं न ह्यङ्कात्मकं संख्यया मूलमिति सिद्धम्। यस्य कस्यापि सावयवाङ्कस्य स्वेच्छया कल्पितस्य वर्गे तदसमत्वात्। तथा चैतादृशस्थले किं वास्तवं मूलमिति पृच्छायां तद्रेखास्वरूपमेव तन्मूलं नान्यदङ्कात्मकमित्युत्तरं सुधीभिरूह्यम्।

अनन्यगत्यैवं सिद्धेः खण्डितमेवमवर्गस्याभिन्नस्याङ्कात्मकं मूलं दीयतेऽनयैवावर्गभिन्नाङ्कस्यापि मूलं स्पष्टमेव खण्डितमिति विजानीहि। तेन गणिते आसन्नमूलस्य सर्वथाऽङ्कात्मकमूलासंभवेन तदासन्नत्वेन कथनस्याप्रमाणिकत्वेऽपि सम्भावितरेखात्मकमूलस्यासन्नं निकटं तदानीतमिति ध्येयम्। आसन्नमूलतुल्यरेखा तद्रेखासन्नेति भावः।

यद्वाऽऽसन्नस्य पदमासन्नपदम्। अवर्गस्याङ्कात्मकमूलासम्भवेन तस्यासन्नस्य कस्य चिद्वर्गस्य सावयवस्येदं पदमिति व्याख्येयम्।

अथ रेखात्मकदृष्टकर्णस्य यत्किञ्चिन्मानेन संख्याज्ञानेऽपि भुजकोटिसंख्योचितमानेन तत्संख्याज्ञानाभावादासन्नाङ्कपदद्वाराऽऽसन्नरेखायाश्च ज्ञानकरणं बुद्धिमतां युक्तमेव "समुत्पन्नसर्वनाशात्

स्वल्पनाशो वरमिति न्यायात् तदासन्नत्वेन ग्रहणस्योचितत्वात् । अन्यथा व्यवहारोच्छेदापत्तेरित्यलं पल्लवितेन ।

अथैतद्रेखात्मकपदज्ञानेन परमाणोरपि सावयवत्वज्ञाननिश्चयः । तथा हि "अपरत्यन्तोऽणुपरिच्छिन्नपरिमाणः परमाणुरस्ति"—इति स्वीकुर्वन्ति (तार्किकाः) । तत्र "द्वाभ्यां द्व्यणुकपरिमाणं त्रिभिस्त्र्यणुकपरिमाणम्"—इति पदार्थान्तपरमाणुभिरेको ह्रस्वपरिमाणो भुजस्तथा तत्मिता कोटिश्च । ताभ्यामवगतपदरूपकर्णस्य रेखात्मकस्य परमाणुपरिमाणेन संमापने त्ववश्यमन्त्ये परमाण्वल्पपरिमाणं कर्णावयवेऽस्ति तुल्यभुजकोटिवर्गयोगपदरूपकर्णस्य वासनया सावयवत्वेनावगमादङ्कस्तत्परिच्छिन्नमूलाभावात् । परमाणुवत्परमाण्वल्पपरिमाणादपि प्रोक्तयुक्त्या ततोऽप्यल्पपरिमाणसिद्धिरित्युत्तरोत्तरसूक्ष्मत्वभयादनवयवाः सिध्यन्ति ते रेखास्यैव प्रत्यक्षा इति न काऽप्यनुपपत्तिः ।

न च सर्वान्त्यकोऽवयवः सूक्ष्म एव एव निरवयवोऽस्ति तादृशैर्बहुभिः स्थूलः स्वल्पैः सूक्ष्म इति, तद्युक्त्या "मेरुसर्षपयोः स्थूलसूक्ष्मत्वोपलब्धः" । न हि सोऽस्ति सद्भ्यथा कल्पनायामिति वाच्यम् । उक्तयुक्तिभिरानन्त्यावयवेष्वपि यो ह्यवयवो गृह्यते तदवयवादपि भवदुक्तोपपत्तेरनियार्थत्वान्निरवयवनियतैकावयवकल्पनायां मानाभावात् । न चोभयत्रानन्त्ये "मेरुसर्षपयोः समत्वदोषोऽस्ति" भवतामिति वाच्यम् । आनन्त्यमात्रेण न तत्समत्वं तत्पिण्डयोः किन्तु तद्वत् परिमाणकृतमिति । तत्पिण्डयोरसमत्वादेकपरिमाणत्वाभावान्न कथमपि तयोः समत्वम् । वस्तुतस्त्ववयवानन्त्ये कुत्रापि नियतं न तत्स्थूलत्वं न तत्सूक्ष्मत्वम् । अन्यत्रापि तत्सद्भावात् । किन्तु परस्परापेक्षिकं चैरनन्तावयवैरपि सूक्ष्मस्थूलसूक्ष्मत्वोपपत्तिसिद्धेः कण-

अत्र तार्किकाः प्रत्यक्षं विहाय केवलमथानुमानप्रवृत्ताः परमाणो-र्निरवयवत्वं स्वीकुर्वन्ति ।

"अहर्निशं रासभचर्वणैव कालो गतस्तर्कविदामतस्तैः ।
अवर्गमूलानवबोधयुक्तैर्मतो निरंशः परमाणुरेषः" ॥

किञ्च परिमाणवद्विभागवन्नेत्यनुभवविरुद्धमित्यलं प्रसङ्गा-गतविचारेण ।

दैर्घ्यं यस्याः सदैवास्ति विस्तारो नैव विद्यते ।
अतिसूक्ष्मा च सा रेखा ज्ञेया बुद्धिमता द्विधा ॥ २२ ॥
अवक्रा वक्रगा तत्राऽवक्रा तु सरलाभिधा ।
यस्यास्त्वेकाग्रसंसक्तसूक्ष्मदृष्ट्या पराग्रकम् ॥ २३ ॥
नैव पश्यति वक्रा तु वृत्तरूपा भवेत् तथा ।
चापरूपाऽथ यस्यास्ति नैव दैर्घ्यं न विस्तरः ॥ २४ ॥
तत्केन्द्रं सुधिया ज्ञेयं वृत्तमध्यगतं सदा ।
व्यासार्धान्तरिता केन्द्राद्या रेखा चक्रगा भवेत् ॥ २५ ॥
समन्ततश्च तद्वृत्तं वलयं मण्डलं च तत् ।
वृत्तमध्यस्थिता या स्यादृजुरेखा च केन्द्रगा ॥ २६ ॥
ज्ञेयः स एव विष्कम्भो व्यासश्च वृत्तमध्यगः ।
तदन्या ऋजुरेखाऽत्र पूर्णज्या पूर्णचापजा ॥ २७ ॥
एवं केन्द्राच्च यत्पृष्ठं सर्वं व्यासार्धमानतः ।
समानान्तरस्थितं गोलः स एवाद्यैरुदाहृतः ॥ २८ ॥
रेखोपरिगता रेखा तिर्यक्स्थाऽस्ति यदैकतः ।

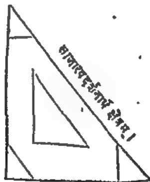
वृत्तं तुल्यचतुर्भागं भवेत् तत् समकोणकम् ॥ २९ ॥
चतुर्दिक्षु स्थितं नैवं यदि तद्विषमं स्मृतम् ।
समकोणाश्रितौ बाहू द्वेयौ तुल्यावतुल्यकौ ॥ ३० ॥
तदग्राभ्यां तथा कर्णो दृश्यं जात्ये त्रिकोणके ।
प्रातिलोम्येन तत्स्वयुग्मयोगवशाद् भवेत् ॥ ३१ ॥
तुल्यश्रवणजं चायमिष्टं तुल्यचतुर्भुजम् ।
समकर्णायतं चान्यदथ चासमकोणतः ॥ ३२ ॥
समौ वा विषमौ बाहू तदग्राभ्यां तृतीयकः ।
बाहुस्तत् त्रिभुजं ज्ञेयं समं तत् त्रिभुजैः समैः ॥ ३३ ॥
बृहज्जात्ये च यज्जात्यं लघु तद्धि विचार्यते ।
सजातीयं(१) विजातीयं चेति तज्ज्ञानतो बुधः ॥ ३४ ॥
नोपहास्योऽत्र कुत्रापि भवेत् स गणितार्णवे ।
यद्ज्ञानवशान्नष्टाः सिद्धान्तज्ञा अपीह तु ॥ ३५ ॥
भुजयोरैक्यतः सिद्धः समकोणोऽस्ति जात्यके ।
भुजश्रवणयोगाच्च विषमः कोण एव च ॥ ३६ ॥
बृहद्भुजे बृहद्याज्जूर्लघुसंज्ञे लघुर्यथा ।
तथा बृहल्लघुत्वेन जात्यस्थसमकोणयोः ॥ ३७ ॥

विशेषशरणः ।

(१) तुल्यकोणकत्रिभुजानां परस्परं साजात्यमिदानीं रेखागणिते स्फुटम् ।

ऐक्ये तज्जात्ययोर्यौ च कर्णौ तुल्यान्तरस्थितौ(१)।
यदा स्यातां तदा जात्ये सजातीये च ते तथा ॥ ३८ ॥
बाह्वग्रयवयोगस्थविषमाभिधकोणतः ।
बृहद्भुजे बृहद्बाहुर्लघुसंज्ञे लघुस्तथा ॥ ३९ ॥
द्वयोः कर्णौ च कर्णः स्यात् तत्रान्यस्माङ्कितो भुजः ।
विषमाभिधकोणस्थः स बृहज्जात्यबाहुतः ॥ ४० ॥
समान्तरस्थितश्चेत् स्यात् तर्हि ते चापि जात्यके ।
बृहज्जात्यसजातीये ज्ञेये तद्वच्च मध्यगम् ॥ ४१ ॥
लघुजात्यं बृहज्जात्यसजातीयं च तद्भुवम् ।
समानान्तरसंस्थश्चेद्बृहद्बाहुर्बृहद्भुजात् ॥ ४२ ॥

विशेषशरणः ।

(१) समान्तरस्थत्वाद् रेखागणितप्रथमाध्यायस्यैकोनत्रिंशीप्रतिज्ञातः प्रत्येकजात्ये विषमकोणयोस्तुल्यत्वादतः सर्वेषां मदुक्तजात्यत्रिभुजानां परस्परं साजात्यमतिस्फुटम् ।

लघुसंज्ञाल्लघुस्तद्वत् कर्णात् कर्णश्च तत्र च ।
इत्यमेषां हि साजात्यप्रतीत्यर्थं च दर्शनम् ॥ ४३ ॥
रीत्याऽनया सजातीयं सिद्धमप्यत्र तद्यदा ।
लघुसंज्ञं बृहज्जात्ये प्रोक्तव्यत्ययतः कृतम् ॥ ४४ ॥
तथाऽपि तत् सजातीयमनुपातार्हमत्र वै ।
कर्णभूमौ(१) भुजैक्योत्यलम्बतो जात्यके तथा(२) ॥४५॥
अन्यदिग्गतयोरैक्याद्रेखयोर्विषमौ(३) च यौ ।
कोणौ तदुद्भवे जात्ये सजातीये तदैक्यतः ॥ ४६ ॥
रेखयोः कोटिमेकस्यां कृत्वाऽन्यस्यां युतिं तथा ।
स्वेच्छया तद्भुजो मध्ये त्विस्यं तद्विदर्शनम् ॥ ४७ ॥
समानान्तररेखाभ्यामेकरेखैक्यकोणकौ(४) ।
सजातीयौ तु तज्जात्ये तथेत्थं(५) बहुधा बुध ॥४८॥

विशेषशरणः ।

(१) इदानीमेतदनुरूपैव रेखागणितस्य षष्ठाध्यायस्याष्टमी प्रतिज्ञा।

(२) तथा परस्परं सजातीये भवत इत्यर्थः ।

(३) रेखागणितस्य प्रथमाध्यायस्यपञ्चदशीप्रतिज्ञोक्तौ संमुखौ समकोणाल्पौ यौ कोणौ स्त इति ।

(४) रेखागणितस्य प्रथमाध्यायस्यैकोनत्रिंशीप्रतिज्ञोक्तावेकान्तरकोणौ समकोणाल्पावेकपार्श्वस्थौ बाह्याभ्यन्तरः कोणौ चेति ।

(५) एवं जात्यसाजात्यभेदप्रदर्शनाद् भट्टसमये रेखागणितस्य लोके प्रचार आसीदित्यनुमीयते ।

(१)त्रिज्याव्यासार्धमानेन वृत्तं कार्यं समावनौ ।
चक्रांशैश्चक्रलिप्ताभिश्चाङ्कितं च दिगङ्कितम् ॥ ४९ ॥
तथा प्रागपरं तद्वद्दक्षिणोत्तरसूत्रकम् ।
वृत्ते प्राक्चिह्नतः पार्श्वद्वयेऽप्यत्र भुजांशकान् ॥ ५० ॥
दत्वा तदग्रयोर्लग्ना रेखैका पूर्णशिञ्जिनी ।
द्विघ्नबाह्वंशतुल्यस्य पूर्णचापस्य सा भवेत् ॥ ५१ ॥
तदर्धं भुजतुल्यस्य चापखण्डस्य शिञ्जिनी ।
लाघवं गणिते दृष्ट्वा गणकैरर्धशिञ्जिनीम् ॥ ५२ ॥
तज्ज्याभिधां च तां ज्ञात्वा व्यवहारः कृतस्त्विह ।
अतोऽत्र पूर्वचिह्नाच्च भुजांशानेकतस्ततः ॥ ५३ ॥
यावत् तदग्रकं तिर्यग्रेखा प्राक्सूत्रतो ज्यका ।
एवं तदग्रकं यावद्दक्षिणोत्तरसूत्रतः ॥ ५४ ॥
ऊर्ध्वरेखा च कोटिज्या बाहुकोटी क्रमेण ते ।
त्रिज्या कर्णो व्यासखण्डं तद्वर्गैक्यपदात्मकम् ॥ ५५ ॥
भुजज्यावर्गहीनस्य त्रिज्यावर्गस्य यत् पदम् ।
कोटिज्या स्याच्च कोटिज्यावर्गस्त्रिज्याकृतौ किल ॥ ५६ ॥
शोध्यस्तस्य पदं दोर्ज्या चैवं दोःकोटिजज्यके ।
त्रिज्यातः शोधिते ते स्तः कोटिबाहूत्क्रमज्यके ॥ ५७ ॥

विशेषशरणः ।

(१) इत आरभ्यैवदधिकारस्य १०३तमश्लोकपर्यन्तं त्रैकोणमितिको विषयः ।

ज्याचापमध्यगा सैव बाणरूपोत्क्रमज्यका ।
एवं क्रमोत्क्रमज्ये च भुजांशजनिते च ते ॥ ५८ ॥
परस्परं च दोःकोटी तयोर्वर्गयुतेः पदम् ।
कर्णस्तस्य दलं बाहुदलज्योक्ता पुरातनैः ॥ ५९ ॥
बाणो(१)नघ्नश्च यो व्यासस्तत्पदं दोःक्रमज्यका ।
द्विघ्नज्याव्यासयोर्वर्गान्तरमूलविहीनितः ॥ ६० ॥
व्यासस्तद्दलतुल्या स्यादुत्क्रमज्या तथैव हि ।
शरभक्तायुती दोर्ज्यावर्गो व्यासो भवेद्ध्रुवम् ॥ ६१ ॥

(२)यद्व्यासरुद्रांशसमोत्क्रमज्या
तद्वृत्तगा तत्र भवेत् क्रमज्या ।
तदुत्क्रमज्यार्धशरत्ततुल्याऽऽवश्यं
त्विदं सूक्ष्मदृशा विलोक्यम् ॥ ६२ ॥
व्यासरुद्रांशको यत्रोत्क्रमज्या तत्क्रमज्यका ।

विशेषस्मरणः ।

(१) एतदादीनां भास्कराचार्यानुसाराणां प्रकाराणामुपपत्तयो ग्रन्थकृतैवोक्ता इतोऽग्रिमपृष्ठे विलोक्याः ।

(२) कस्य चिद्वृत्तस्य व्यासं समानैकादशविभागेषु विभज्य प्रथमविभागसमोत्क्रमज्यया ज्यारेखा विधेया । अथ "बाणोनघ्नश्च यो व्यासः"—इत्यादिपूर्वोक्तरीतितो रेखागणितस्य तृतीयाध्यायस्य पञ्चत्रिंशी-प्रतिज्ञातोऽपि पूर्णज्यार्धवर्गः = ज्या² = (व्या–बा) बा । यदि व्या = ११ज्यां, तदा (व्या–बा.) बा. = (११ज्यां–ज्यां) ज्यां

परिध्येकादशांशेन समाऽप्यर्काहता भवेत् ॥ ६३ ॥

अत्रोपपत्तिः ।

द्विगुणा त्रिज्या किल व्यासः । शरोनव्यासो हि कोटिज्यात्रिज्यायोगरूपः कोटिकर्णयोगः । शरस्तु कोटिकर्णान्तरम् । तयोर्घातस्तयोरेव वर्गान्तरं भुजज्यावर्गतुल्यम् । तन्मूलं भुजक्रमज्येत्युपपन्नम् । उपपत्त्याऽनया शरोनव्यासशरयोर्घातस्य मूलं क्रमज्यात्वेन सिद्धमिति ।

यत्करण्याः पदमपेक्षितं सा करणी ययोर्घातरूपा तयोरत्युत्क्रमज्या तद्योगतुल्यं वृत्तव्यासं च प्रकल्प्य तद्वृत्ते या तत्क्रमज्यारेखा तन्मितं करण्याः पदमिति सिद्धम् ।

अथैवं द्विगुणदोर्ज्याद्विगुणत्रिज्यावर्गान्तर-(भुव४ ·त्रिव४) मूलं द्विगुणकोटिज्या (को२) द्विगुणत्रिज्यातः शुद्धा द्विगुणोत्क्रमज्या (उ२) । एकगुणे तथा दर्शनात् तदर्धमुत्क्रमज्येति स्पष्टं यथोक्तम् । एवं भुजज्यावर्गः कोटिज्यात्रिज्ययोर्वर्गान्तरं तद्योगान्तरघातसममित्यन्तरेण शरेण भक्तं कोटिज्यायोगरूपः शरोनव्यासः शरयुक्तश्चायं व्यासः स्यादित्युपपन्नम् ।

विशेषशरणः ।

$= १०\text{व्यां} \times \text{व्यां} = १०\ \text{व्यां}^२ \therefore \text{ज्या}^२ = १०\ \text{व्यां}^२ \therefore \text{ज्या} = \sqrt{१०\ \text{व्यां}^२}$ । अथ व्यां अस्य परिधिः $= \text{प}' = \sqrt{१०\ \text{व्यां}^२}$ । अतो ज्यामिता रेखा प्रथमविभागसमस्य व्यां इत्यस्य परिधिरूपा सिद्धा किन्तु $\text{प} = \sqrt{१०\ \text{व्या}^२}$ इदं यथार्थं चेन्मन्यते तदैव भट्टस्य परिधिरूपप्रदर्शनं मध्यमाधिकारस्य १२७तमश्लोकोक्तस्यास्यैव विषयस्येह पौनरुक्त्येऽपि रोचकमन्यथैतावताऽयासेनालमिति ।

यथा ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां भावनाद्वितयेन ये ।
ये चान्ये साधिते तद्वज्ज्यानां भावनया किल ॥ ६४ ॥
अन्यज्यानयनं कार्यं चापक्षेत्रविचक्षणैः ।
योगभावनयैक्यज्या(१) चापयोरन्तरज्यका ॥ ६५ ॥
अन्तरोत्थया तत्र चापे खाङ्कांशमध्यगे ।
बहिर्गते(२)ऽपि चेच्चापद्वयं त्वोजे समेऽथ वा ॥ ६६ ॥
पदे स्यादुक्तवत् तत्र नान्यथेति स्फुटं विदाम् ।
भावनाद्वितयं चातः सूक्ष्मरीत्या वदाम्यहम् ॥ ६७ ॥
मिथः कोटिज्यकानिघ्न्यौ त्रिज्याप्ते चापयोर्ज्यके ।
तयोर्योगान्तरे स्यातां चापयोगान्तरज्यके ॥ ६८ ॥
दोर्ज्ययोः कोटिमौर्व्योश्च घातौ त्रिज्योद्धृतौ तयोः ।
वियोगयोगौ जीवे स्तश्चापैक्यान्तरकोटिजे ॥ ६९ ॥
एवमानयनं चक्रे पूर्वं स्वीयशिरोमणौ(३) ।
भावनाभ्यामतिस्पष्टं सम्यगार्योऽपि भास्करः ॥ ७० ॥
तस्य चानयनस्यार्थैः सिद्धान्तज्ञैः पुरोदिता ।
वासना बहुभिः स्वस्वबुद्धिवैचित्र्यतः स्फुटा ॥ ७१ ॥

विशेषशरणः ।

(१) योगज्यादीनां वासना त्रिकोणमितिदर्शनेनैव स्पष्टा ।

(२) अत्र सन्धिर्भङ्गस्य प्रामादिकः ।

(३) भग्रहज्योत्पत्ताविति ।

तत्र मरीचिकारास्तु(१) "मूलकृतैव(२) कनिष्ठज्येष्ठयोरिव भुजज्याकोटिज्ययोर्घातरूपवज्राभ्यासस्वरूपसिद्धभावनया तदन्तरैक्यरूपतृतीयकनिष्ठरूपज्यानयनोक्तत्वात् तस्य च कनिष्ठज्येष्ठसंज्ञामन्तराकथनानौचित्याद् ज्याकोटिज्ययोरेकस्य कनिष्ठत्वमन्यस्य ज्येष्ठत्वं कल्प्यम्। तत्र तुल्यन्यायेन भुजज्यायाः कनिष्ठत्वं कोटिज्यायाश्च ज्येष्ठत्वं स्वीकृत्योच्यते।

प्रकृतिगुणकनिष्ठवर्गस्य क्षेपयुतस्य ज्येष्ठवर्गत्वदर्शनादत्रापि गुणक्षेपाभ्यामवश्यं भवितव्यम्। भुजज्यावर्गोनत्रिज्यावर्गस्य कोटिज्यावर्गत्वाद्वियोजकभुजज्यावर्गस्यर्णत्वं प्रकल्प्य त्रिज्यावर्गेण सह योगेऽपि वियोगफलतुल्यत्वात् त्रिज्यावर्गस्य क्षेपकत्वं सिद्धम्। कनिष्ठभुजज्याया वर्गस्य च ऋणाङ्कगुणनेनर्णत्वदर्शनात् प्रकृतौ गुणस्य वास्तावश्यकत्वादृणाङ्कोऽत्र गुणः स तु केवलभुजज्योद्दिष्टादेकसंख्याक एव। तथा च भुजज्यावर्गं ऋणैकगुणितस्त्रिज्यावर्गयुतस्तन्मूलं कोटिज्येति सिद्धे भुजज्याकोटिज्ये कनिष्ठज्येष्ठे ऋणरूपं गुणः क्षेपस्त्रिज्यावर्ग इति प्रकल्प्य

कनिष्ठज्येष्ठक्षेपाणां पङ्क्त्योर्न्यासः—

प्र	क	ज्ये	क्षे
१̇	आज्या १	आको १	त्रिव १
	द्विज्या १	द्विको १	त्रिव १

विशेषशरणः।

(१) मरीचिः सिद्धान्तशिरोमणेष्टीका संप्रति "काशीविद्यासुधानिधि"—मासिकपत्रे मयैव संशोध्य यन्त्रालयाधिकारिदोषाच्छनैः शनैः प्रकाश्यते तद्रचयिता मुनीश्वर इति। अस्य सम्बन्धः ११३ पृ. इत्याद्यु"—रित्यत्र।

(२) श्रीभास्कराचार्येणेति।

अत्र ज्येष्ठलब्ध्योर्वधाभ्यासौ (आज्या. द्विको १) (द्विज्या. आको १) अनयोर्योग एकं कनिष्ठमन्तरं वा द्वितीयं कनिष्ठम्।

(आज्या. द्विको १ द्विज्या. आको १) एवम्। वा (द्विज्या. आको १ आज्या. द्विको १)।

अथैते योगान्तरभावनाजनिते कनिष्ठे सिद्धे त्रिज्यावर्गवर्गक्षेपे क्षेपघातस्य क्षेपकत्वेनोक्तत्वात्। ज्यारूपकनिष्ठस्यावश्यं त्रिज्यावर्गक्षेपसम्बन्धादपेक्षिते तु त्रिज्यावर्गक्षेपे अत "इष्टवर्गहृतः क्षेपः(१)"-इत्यादिना त्रिज्यातुल्येष्टेन भक्ते कनिष्ठे ते च त्रिज्यावर्गक्षेपे संसिद्धे भवतः। तच्च वधाभ्यासयोगान्तरकनिष्ठस्य त्रिज्याभक्तस्य त्रिज्याभक्तवधाभ्यासयोगान्तररूपतुल्यत्वात् त्रिज्याभक्तवधाभ्यासयोरेव योगान्तरमैक्यान्तरचापज्यारूपं संपादितमित्युपपन्नं चापयोरित्यादि।

एवं भावनयैवैक्यान्तरचापज्यासम्बन्धिकोटिज्यासिद्धिश्च। परमिदं न कृतमाचार्यैरानयनं गौरवात्। लाघवाद्भुजज्यावर्गोनात् त्रिज्यावर्गान्मूलस्य कोटिज्यात्वेन ज्ञानात्।

एवं कोटिज्यायाः कनिष्ठत्वं भुजज्यायाश्च ज्येष्ठत्वं प्रकल्प्य यथोक्त्या कोटिचापयोरैक्यान्तरचापज्यायाश्च तद्रूपत्वेनैव सिद्धिः। उभयत्र दोःकोट्योर्वैलक्षण्येऽपि भुजैक्यान्तरकोट्यैक्यान्तरभुजयोस्तुल्यत्वात् तदेवं भावनयैव तदैक्यतदन्तरज्योपपत्तिकथनं सयुक्तिकम्। अन्यथा "इयं ज्याभावनोदिता(२)"-इत्यादितदुपपत्तिसूचकानि भास्करीयवचनानि कथं संगच्छन्ते" इत्याहुः।

विशेषशरणः।

(१) भास्करीयबीजगणितस्य वर्गप्रकृताविति।

(२) सिद्धान्तशिरोमणेर्ज्योत्पत्ताविति।

तम। भावनालाविशेषादन्यदीत्यवगतयोगान्तरभावनया तत्सि-
द्ध्यापत्तेः। तथा हि धनैकप्रकृतौ त्रिज्यावर्गो भुजज्यावर्गोनः कोटि-
ज्यावर्गः स्यादिति त्रिज्यातुल्यमपि कनिष्ठं कोटिज्यातुल्यं ज्येष्ठं
भुजज्यावर्गतुल्य ऋणक्षेपक इत्येकः पक्षः।

अथवा वा कोटिज्यावर्गोनस्त्रिज्यावर्गोऽपि दोर्ज्यावर्ग इति
त्रिज्या कनिष्ठं भुजज्या ज्येष्ठं कोटिज्यावर्गं ऋणक्षेपक इति
द्वितीयः।

भुजज्याकोटिज्यावर्गयोगोऽपि त्रिज्यावर्ग इति भुजज्या कनिष्ठं
त्रिज्या ज्येष्ठं कोटिज्यावर्गः क्षेपक इति तृतीयः।

अथ वा कोटिज्या कनिष्ठं त्रिज्या ज्येष्ठं भुजज्यावर्गः
क्षेपक इति चतुर्थः।

पक्षचतुष्टयेऽपि स्वस्वजातिकनिष्ठज्येष्ठक्षेपकयोगान्तरभाव-
नया कनिष्ठज्येष्ठक्षेपानन्यान् गणितरीत्योत्पाद्य चाद्यपक्षे
भुजज्यासम्बन्धेन कनिष्ठत्रिज्यांशवर्गेण भक्तः क्षेपस्तत्पदं चापै-
क्यान्तरज्या।

एवं द्वितीये भुजज्यासम्बन्धेन कनिष्ठत्रिज्यांशेन ज्येष्ठं
भक्तं चापैक्यान्तरज्या। एवं तृतीये भुजज्यासम्बन्धेन ज्येष्ठ-
त्रिज्यांशेन कनिष्ठं भक्तं चापैक्यान्तरज्या। चतुर्थे ज्येष्ठत्रि-
ज्यांशवर्गेण क्षेपो भाज्यस्तत्पदं चापैक्यान्तरज्येति पक्षचतुष्टयजा
साऽत्र कथं वास्तवरूपेण नाङ्गीकृता योगान्तरभावनया भुज-
ज्यासम्बन्धस्य तुल्यत्वात्।

न चास्माकं नायं भुजज्यासम्बन्धोऽभिमतः किन्तु कनिष्ठ-
मैक्यान्तरज्यास्वरूपमभिमतं तेन भवदभिमतक्षेपो यत्किञ्चिद्रा-
चवासिद्धोऽपि येन भक्तस्त्रिज्यावर्गः स्यात् तन्मूलभक्तं कनिष्ठमै-

वास्तवमैक्यान्तरचापज्यास्वरूपमिति मदुक्तौ नानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तद्रीत्या तत्र कृतेऽपि कनिष्ठे वास्तवैक्यान्तरज्यात्वासिद्धेः।

यथोदाहृततृतीयपक्षे भुजज्यैक्यान्तरं त्रिज्यावर्गगुणं कोटिज्याघातभक्तमैक्यान्तरज्या न सा परस्परकोटिज्यागुणितभुजज्ययोस्त्रिज्याभक्तयोर्योगान्तरज्यास्वरूपा। अथ यदि भुजज्याकोटिज्यात्रिज्याचापानामन्तरभावनयाऽवश्यं चापान्तरतुल्यत्वदर्शनात् तज्ज्योत्पन्नयाऽप्युक्तवदन्तरचापज्या स्यादिति स्वाद्भुतां बुद्धमनुध्या वदसि तर्हि संशयस्तदवस्थ एव। न हि चापनियमाज्ज्यानियमं कर्तुं समर्थाः। चापान्तरवज्ज्याभावनोत्थज्यान्तरं चापयोरन्तरसमं तद्भिन्नं वा कथं न भवेत् तत्साधकयुक्त्यभावात्।

उक्ततृतीयान्यभावनापक्षे चापान्तरं नवतिवर्गगुणं तत्कोट्योर्घातभक्तं त्वदुक्त्या कनिष्ठं न हि तज्ज्यात्वेन तदन्तरचापज्या तद्गुणहारयुक्त्या सिध्यति। एवं यत्किंचिद्गुणहरयोगान्तरसिद्धचापान्तरवन्न हि तत् सर्वं तज्ज्यास्वरूपमस्ति। न च मदभिमतमहाचार्योक्तकनिष्ठज्येष्ठक्षेपोत्पन्नयोगान्तरभावनाश्रितं कनिष्ठमेव त्रिज्यावर्गक्षेपकसम्बन्धेनागत चापैक्यान्तरज्यातुल्यमिति वाच्यम्।

नाम(१)मानाभिमानिनामिदानीन्तनानां वचनबलादेवैतादृशभावनया विनाऽन्यतत्साधकयुक्तिं चापैक्यान्तरज्यासिद्धौ मानाभावात्।

अथ भावनया ज्यानयनं तु मूलकारैरेव।
“अन्यज्यासाधने सम्यगियं ज्याभावनोदिता” ॥

विशेषशरणः।
(१) मुनीश्वर इति।

इत्यनेन स्व(१)कृतावुक्तमित्युक्तं किं तत्र भवादृशां पाण्डित्यम् । भावनास्वरूपप्रतिपादनमात्रं भवता कृतमित्युपकारिण ज्ञाताभ्यां कनिष्ठाभ्यां संजाततृतीयकनिष्ठस्य निज्याल्पतया ज्यात्वेन निश्चयो नैक्यान्तरज्यात्वेनेति । तथापैक्यान्तरज्यात्वं युक्तं न वेति संशयस्तो युक्तिमपेक्षते ।

न हि सप्रमाणं प्रतिपादितमीजोत्थकनिष्ठज्येष्ठभावनोपपत्त्यैतादृशस्थले तत्क्षेपसम्बन्धेन विहितं भावनार्जिततृतीयकनिष्ठं तत्क्षेपप्रवृत्तौ पूर्वकनिष्ठद्वयचापयोरैक्यान्तरज्यात्वेन संसिद्धं येन निःसन्दिग्धं भवदुक्तेः सिद्धिः ।

कनिष्ठज्येष्ठयोरिव ज्याभावनया त्रिज्यावर्गक्षेपसम्बन्धेन संपादितं यदि तृतीयकनिष्ठं तद्रूपा त्रिज्याल्पत्वेन त्रिज्यावृत्तान्तर्गता काऽपि जीवा स्यान्नियमसंशयमैक्यान्तरचापज्यावशात् तत्त्वेन सिद्धौ युक्त्यभावान्नियमान्न्यूनाधिकसभावनया स्थूलत्वापत्तेश्चेति दिक् ।

भावनोपपत्तिरपि गुरुतरोक्तोक्तातिगुरुतरा लघूपायेनैव तदानयनस्य सिद्धेरुपलम्भात् । अतः प्रसङ्गात् तदुपपत्तिर्यथा क्षेपद्वयसम्बन्धिकनिष्ठज्येष्ठे पङ्क्त्योर्वर्तेते तथान्यतरक्षेपपदेनेष्टेन तद्भिन्नक्षेपसम्बन्धिकनिष्ठज्येष्ठे गुणिते ते च क्षेपघातक्षेपे कनिष्ठज्येष्ठे युक्त्या भवतः यत्मन्यतरक्षेपो यदि मूलप्रदः । तदभावेऽपि क्षेपघातक्षेपे तत्प्रकृताविव कनिष्ठज्येष्ठे ये समुपयुक्ते विचार्ये ।

विशेषशरणः ।

(१) सिद्धान्तशिरोमणेरन्त्यज्योत्पत्तौ ।

प्रकृतिगुणकनिष्ठवर्गस्य ज्येष्ठवर्गाच्छुद्धस्य क्षेपत्वेन संदर्शनादाद्यद्वितीयक्षेपौ ।

आक्षे = प्र० आकवं १ आज्येव १ । द्विक्षे = प्र० द्विकवं १ द्विज्येव १ ।

अनयोर्घातः खण्डचतुष्टयात्मकक्षेपोऽयम्

= (१) प्र० आक० द्विक० व १ आवज्याव० प्रं १ द्विवज्याव० प्रं १ आज्ये० द्विज्ये० व १ ।

अत्र वर्गघातस्थले घातवर्गतुल्यत्वेन गृहीत इति ज्ञेयम् । अयं येन युतः सन्मूलदः स्यात् तस्य प्रकृतिभक्तस्य मूलमेव स्वाभिमतं कनिष्ठम् । योगे च यन्मूलं तत् तु ज्येष्ठम् । प्रकृतिगुणतद्वर्गात् क्षेपघातक्षेपयुतान्मूलसिद्ध्या तद्विषयस्य प्रत्यक्षेणोपलम्भात् ।

अथ क्षेपघातक्षेपस्याद्यन्तयोः संस्थितौ प्रकृतिगुणकनिष्ठघातस्य केवलज्येष्ठघातस्य च वर्गौ । मध्ये तु वज्राभ्यासवर्गयोगः प्रकृतिगुणः च्युतगतोऽस्ति । यदि च कथंचिन्मध्ये आद्यन्तवर्गयोर्मूलघातौ द्विघ्नः स्यात् तर्हि सर्वथैव तन्मूललाभः । अतोऽत्र तन्मध्यखण्डद्वयापगमोऽयं च द्विघ्नघातस्तत्स्थाने प्रविष्टः स्यात् । तादृशो योजकोऽयम् =

(२) आवज्याव० प्र १ आक० द्विक० आज्ये० द्विज्ये० प्र २ द्विवज्याव० प्र. १ ।

विशेषशरणः ।

(१) नवीनसंकेतेनोक्तक्षेपः

$= ($प. आक . द्विक$)^2 - ($आवज्या^{2} . प्र.$) - ($द्विवज्या^{2} . प्र.$) + ($आज्ये . द्विज्ये$)^2$ ।

(२) नवीनसंकेतेन योजकः

$= ($आवज्या .$)^2$. प्र $+$ २ आक . द्विक . आज्ये . द्विज्ये . प्र $+ ($द्विवज्या .$)^2$ प्र . ।

अत्र मध्यखण्डं वधाभ्यासघातेन द्विगुणेन प्रकृतिगुणितेन सममित्ययं वा

=प्र० आवधा०व १ आवधा० द्विवधा० प्र २ द्विवधाव० प्र १।

अस्य प्रकृतिभक्तस्य मूलं जातं कनिष्ठम्=आवधा० द्विवधा० १।

अथास्य योजकस्य क्षेपघातक्षेपयोगात् संजातज्येष्ठवर्गस्य मूलं ज्येष्ठमिदम्=प्र०आक० द्विक १ आज्ये० द्विज्ये १। एवमत्र वधाभ्यासयोगः कनिष्ठम्। ज्येष्ठं तु प्रकृतिगुणकनिष्ठघातस्य केवलज्येष्ठघातस्य च योगरूपम्। क्षेपश्च क्षेपघात इत्युपपन्नं योगभावनोक्तम्।

"समूले धनर्णे" इत्यनेन तद्विप्रघातस्यर्णत्वं प्रकल्प्य यथानीयते तथान्तरभावनोक्तमपि स्पष्टमुत्पद्यते तत्र किं भवदुक्तभावनोपपत्तिप्रयासेन।

अथ शिरोमणीयवासनावार्त्तिके(१) तातचरणास्तु(२) इष्टघातयोर्जीवाज्ञाने तद्धातयोर्योगान्तरव्यासिद्ध्यर्थमन्यतरज्योनितैक्यज्याखण्डमन्तरमन्यतरज्यायुतमैक्यज्या स्यात्। वियोज्यवियोजकान्तरस्य वियोजकयुतस्य वियोज्यतुल्यत्वेन युक्त्या सुप्रसिद्धत्वात्।

विशेषशरणः।

(१) सिद्धान्तशिरोमणेष्टीका वासनावार्त्तिकनाम्नी संप्रति "काशीविद्यासुधानिधि"—मासिकपत्रे मयैव संशोध्य प्रकाश्यते। एतट्टीकाकारः कमलाकरभट्टस्य पिता नृसिंहभट्टः।

(२) "तातचरणास्तु"—इतोऽग्रे यद्वासनावार्त्तिकमतमुपन्यस्तं तत् स्वाभिप्रायमिश्रितं स्वपितृवाक्यपोषकमिवेतीदानीन्तनैर्वासनावार्त्तिकमवलोक्य प्रत्येतव्यम्।

अतस्तदन्तरं साध्यते । अन्यतरज्यायाः अभावे तद्भिन्न-ज्यायाः सत्त्वे तद्भिन्नज्यातुल्यमेवान्यतरैक्यज्ययोरन्तरं प्रत्यक्षम् । तत्र भुजज्याया अभावे तत्कोटिज्यायाः परमत्वेन त्रिज्यातुल्यान्यतरकोटिज्ययोरिदमन्तरं तद्भिन्नज्यातुल्यं तदिष्टान्यतरकोटिज्यया किमिति लब्धमिष्टान्यतरज्यासम्बन्ध्यन्तरं तत्र स्थूलम् । अन्यतरकोटिज्यापरमत्वे तत्परमत्वेऽपि तदभावे तदभावाभावात् । तत्रान्यतरकोटिज्याया अभावात् तज्ज्यापरमत्वेन तदैक्यज्याया(१)स्तद्भिन्नकोटिज्यात्वात् तस्या अन्यतरज्यायास्त्रिज्यामितायाश्चान्तरस्य तद्भिन्नोत्क्रमज्यामितस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।

न हि तत्र तद्रीत्या(२) सिद्धमपि शून्यमन्तरं युक्तम् । प्रत्यक्षसिद्धं तु सूक्ष्मं तद्भिन्नोत्क्रमज्यामितमन्तरं तत्र यदीयं वर्त्ति । एतादृशया वियोज्यवियोजकयोर्वैपरीत्येनास्य सिद्धत्वात् विनाऽत्र बीजक्रियां योगान्तरस्यानौचित्याच्च ।

तत्र शून्यतद्भिन्नोत्क्रमज्यामितयोःस्थूलसूक्ष्मान्तराभ्यां युतयोस्त्रिज्यामितान्यतरज्ययोः क्रमेण त्रिज्यातद्भिन्नकोटिज्यातुल्यस्थूलसूक्ष्मैक्यज्यात्वात् तदन्तरं च परमं तद्भिन्नोत्क्रमज्यामितं प्रत्यक्षम् । तत् त्रिज्यामितस्थूलैक्यज्यायां शोध्यं तद्भिन्नकोटिज्यामिता सूक्ष्मैक्यज्या स्यात् । सूक्ष्मैक्यज्योनितस्थूलै-

---

विशेषशरणः ।

(१) चापज्याचापोनभार्धांशज्ययोस्तुल्यत्वान्नवत्यंशसमान्यतरचापेष्टांशसमभिन्नचापयोगज्यास्थाने तदूनभार्धांशज्या भिन्नकोटिज्यामितेति ।

(२) पूर्वमन्यतरकोटिज्यायाः परमत्वेनैक्यज्यान्यतरज्यान्तरं यत् साधितं स्थूलं तत्रान्यतरकोटिज्याया अभावात् तदन्तरं शून्यमितम् ।

क्यज्यामितान्तरत्वात्। तथान्तरं परमं नितज्यामितान्यतरज्यासत्त्वे दृष्टम्।

दृष्टान्तरसाधनार्थमनुपातः। नितज्यामितान्यतरज्यायामिदं तद्भिन्नोत्क्रमज्यामितमन्तरं तदेष्टान्यतरज्यायां किमित्यनेनेष्टान्यतरज्यासम्बन्धिस्थूलसूक्ष्मैक्यज्ययोरन्तरं स्यात्। न च पूर्वानुपातागतान्तरवदन्तरमिदमपि स्थूलं येन तत्संस्कारेऽपि सूक्ष्मत्वासम्भव इति वाच्यम्। अन्यतरज्यापरमत्वे पूर्वस्थूलानुपातजस्थूलान्तरयुतान्यतरज्यारूपसूक्ष्मैक्यज्यायास्त्रिज्यामितायाः प्रत्यक्षनिर्णीततद्भिन्नकोटिज्यारूपसूक्ष्मैक्यज्यायाश्चान्तरस्य तद्भिन्नोत्क्रमज्यामितस्य परमत्वम्। तदन्यतरज्याया अभावे तु तादृक्स्थूलैक्यज्यायास्तद्भिन्नज्यामितायास्तत्तुल्याया एव प्रत्यक्षनिर्णीतसूक्ष्मैक्यज्यायाश्चान्तराभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सिद्धेरुपलम्भात्।

अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धत्वेन न द्वितीयानुपातजफलसूक्ष्मत्वमुत्क्रमज्याया(१)वलनानयने व्यभिचारात् इति चेत्। नैवम्। तथाभावपरमस्थले तन्निश्चयेऽपि मध्ये तद्वीयोपचयापचयानियमाद्बहुषु स्थलेषु प्रत्यक्षं तद्व्यभिचारदर्शनात् नैरामिकासम्भवादसिद्धेः। इह तु तथात्वभावात् सर्वत्रापि नैरामिकसिद्धेस्तत्सिद्धेः।

किं मानमिति चेत्। कुत्रापि स्थूलत्वादर्शनात् स्वदृग्विषयेषु स्थलेषु तत्सूक्ष्मत्वोपलम्भ एव प्रत्यक्षं प्रमाणमवधेहि। अन्यथा क्रमज्याया वलनाद्यानयनेऽपि स्थूलत्वापत्तेः। अतस्तत्र स्थूलसू-

---

विशेषशरणः।

(१) लल्लाचार्येणोत्क्रमज्यया वलनमानीतं तन्नेति।

ष्टमैक्यज्यान्तरं तादृशस्थूलैक्यज्यायां विहीनं सूक्ष्मैक्यज्या स्यात् परमे तथा दर्शनात्। तत्र खण्डद्वयात्मकस्थूलैक्यज्यायां विशोधनेऽन्यतरज्याकुपद्वितीयखण्डे एव शोधितम्। अन्तरेऽन्यतरज्यागुणिततद्भिन्नोत्क्रमज्यायास्त्रिज्या हरः। अन्यतरज्याद्वितीयखण्डे तु हराभावाद्रूपतुल्य एव हरः। तत्र समच्छेदविधिना त्रिज्यागुणितान्यतरज्यायामन्यतरज्यागुणिततद्भिन्नोत्क्रमज्यया शोध्येति प्राप्ते गुण्यगुणकयोः कामचारादन्यतरज्यागुणितत्रिज्यायामेव शोधनं सिद्धम्।

तत्र लाघवादन्यतरज्यागुणस्योभयत्र तुल्यत्वादन्तरमेव तद्भिन्नोत्क्रमज्योनत्रिज्यामितं तत्कोटिज्यारूपेण फलितमन्यतरज्यागुणितं त्रिज्याभक्तं जातमन्तरोनद्वितीयखण्डम्। आद्यखण्डं तु पूर्वस्थूलानुपातागतान्तरमन्यकोटिज्यागुणिततद्भिन्नज्यात्रिज्याप्तरूपमिति तदैक्यमैक्यज्येति(१) "चापयोरित्यादि-दोर्ज्यका"— इत्यत्युपपन्नम्।

विशेषकारणः ।

(१) कल्प्यते भिन्नान्यतरचापद्वयम् ।

∴ ज्या (भि + अन्य) = ज्याऐ

∴ ज्याऐ − ज्याअन्य = अन्तरम् = अन्तरम् = अं

∴ ज्याऐ = अं + ज्याअन्य । अथान्तरज्ञानार्थमुपायः ।

अन्यतरचापस्याभावे भिन्नज्यातुल्यमेवान्तरम् ।

अतः स्थूलमन्तरम् $= \frac{\text{ज्याभि . कोज्याअन्य}}{\text{त्रि}}$

अन्यतरचापस्य परमत्वे ज्याऐ = ज्या (भि + ९०)

$\doteq$ ज्या {१८० − (भि + ९०)} = ज्या (१८० − ९० − भि)

भन्तरज्यासाधने लब्धतरचापोनिततद्भिन्नचापरूपान्तरस्य ज्यायां अन्यतरज्यायाश्च योगः साध्यः। स चान्यतरज्योनोऽन्तरज्या स्यादिति स्थितिरस्ति।

अन्यतरज्याया अभावे तद्योगस्य तद्भिन्नज्यारूपत्वात् त्रिज्यासुष्याम्यतरकोटिज्ययाऽयं योगस्तदिष्टान्यतरकोज्यया क इति लब्धं इष्टान्यतरकोटिज्यासम्बन्धियोगः स च स्थूलः।

अन्यतरज्यावरमलेऽन्तरज्यायास्तद्भिन्नकोटिज्यात्वादन्यतरान्तरज्ययोर्योगस्य तद्भिन्नोरक्रमज्यामितस्स प्रत्यक्षसिद्धस्योक्तानुपा-

---

विशेषशरणः।

$=$ ज्या (९० — भि) $=$ कोज्याभि। अतोऽत्र

ज्याऍ — ज्याअन्य $=$ ज्याऐ — त्रि $=$ कोज्याभि — त्रि $= -$ उज्याभि

अतः सूक्ष्ममन्तरम् $= \dfrac{\text{उज्याभि . ज्याअन्य}}{\text{त्रि}}$

पूर्वप्रकारेण स्थूलैक्यज्या $=$ स्थूअं $+$ ज्याअन्य

$= \dfrac{\text{ज्याभि . कोज्याअन्य}}{\text{त्रि}} + \text{ज्याअन्य}$

अतः सूक्ष्मान्तरं विहीनं सूक्ष्मैक्यज्या

$= \dfrac{\text{ज्याभि . कोज्याअन्य}}{\text{त्रि}} + \text{ज्याअन्य} - \dfrac{\text{उज्याभि . ज्याअन्य}}{\text{त्रि}}$

$= \dfrac{\text{ज्याभि . कोज्याअन्य}}{\text{त्रि}} + \dfrac{\text{ज्याअन्य . त्रि} - \text{उज्याभि . ज्याअन्य}}{\text{त्रि}}$

$= \dfrac{\text{ज्याभि . कोज्याअन्य}}{\text{त्रि}} + \dfrac{\text{ज्याअन्य (त्रि} - \text{उज्याभि)}}{\text{त्रि}}$

$= \dfrac{\text{ज्याभि . कोज्याअन्य} + \text{ज्याअन्य . कोज्याभि}}{\text{त्रि}}$ अत उपपन्नम्।

तेनान्यतरकोटिज्याया अभावादसिद्धेः । न हि तद्रीत्या सिद्धोऽपि शून्यमितो योगस्तत्र युक्तः । तद्भिन्नकोटिज्यामितान्तरज्याया वियोज्यवियोजकयोर्वैपरीत्यादृणत्वं स्वीकृत्य तत्त्रिज्यामितान्यतरज्यायोगोऽन्तरेणैव सम्भवतीति नान्यथात्वेन तत्र भ्रमितव्यम् ।

एवमन्यतरज्यापरमत्वे सूक्ष्मस्थूलानुपातेन योगस्य शून्यत्वादन्यतरज्यायाश्च त्रिज्यातुल्यत्वादन्यतरज्योनतद्योगरूपान्तरज्या चयगतत्रिज्यामिता स्थूला । सूक्ष्मा तु प्रत्यक्षनिर्णीता चयगततद्भिन्नकोटिज्यामिताऽस्ति । चयगतत्वमत्र वियोज्यवियोजकवैपरीत्यात् सिद्धं न दोषावहम् । तदन्तरं परमं तद्भिन्नोत्क्रमज्यामितं धनं स्थूलान्तरज्यायां युतं सूक्ष्मान्तरज्या स्यादिति सिद्धं त्रिज्यामितान्यतरज्यासत्त्वे ।

अन्यत्रापि तत्सिद्ध्यर्थमनुपातः । त्रिज्यामितान्यतरज्ययेदं तद्भिन्नोत्क्रमज्यामितं तदेष्टान्यतरज्यामितं तदेष्टान्यतरज्यया किमिति लब्धमिष्टान्यतरज्यासम्बन्धि तदन्तरं सूक्ष्मम् । ऐक्यान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सिद्धेः । तदिष्टस्थूलान्तरज्याया खण्डद्वयम् । पूर्वानुपातजयोगतुल्यमाद्यमन्यतरज्यामितमृणं हि द्वितीयम् । फलाविशेषात् तदन्तरस्य द्वितीयखण्ड एव योगे "धनर्णयोरन्तरमेव योगः"—इत्यनेन विहितान्तररूपमन्यतरज्यागुणतद्भिन्नकोटिज्यात्रिज्याघ्नरूपम् । आद्यखण्डं त्वन्यतरकोटिज्यागुणिततद्भिन्नज्यात्रिज्याघ्नरूपं धनमिति तयोर्योगोऽन्तरेणैव सम्भवतीत्युपपन्नं(१) "चापान्तरस्य जीवा स्यात् तयोरन्तरसंमिता"—इति ।

विशेषवारणः ।

(१) अत्रापि पूर्वदर्शितैकज्यावत् स्वरूपान्तरं विधेयम् ।

अथान्तरज्याया धनलम्ब्यतरलघुचापोनत्वेन सिद्धमतश्च प्रतीत्यादृणत्वं तु तद्भिन्नलघुचापोनत्वेन सिद्धं न विरुद्धमिति धीमतोद्यम्।

एवमैक्यज्यानयनेऽन्यतरज्यैषज्यायोगो अन्तरज्यान्तरं स्वीकृत्यापि तदैक्यतदन्तरज्ययोः सिद्धिरिति श्रीरविभिप्रायेण वदन्ति।

तेन तदभिप्रायमज्ञात्वैव द्वितीयानुपाते यत्किञ्चित्स्वरूपतरस्थूलत्वभ्रान्त्या भ्रमन्तो यत्किञ्चित् प्रलपमाना निरस्ताः।

अथैतद्रीत्या लाघवेनैवोपपत्तिसिद्धिः।

तथा हि अन्यतरज्याया अभावे तद्भिन्नज्यायाः सत्वे तद्धनज्यामितैक्यज्याऽपि वक्तुमुचिता। तत्र ज्याया अभावे ज्यायाः परमत्वेन त्रिज्यामिताऽन्यतरकोटिज्ययेयं तद्भिन्नाऽ ऽऽक्यज्या लभ्यते तदेष्टान्यतरकोटिज्यया किमिति स्थूला। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सिद्धेः। अन्यतरज्यापरमत्वे रीत्या स्थूलसून्यैक्यज्यास्वेऽपि सूक्ष्मा प्रत्यक्षं तद्भिन्नकोटिज्याऽस्ति। तदन्तरं हि परमं तद्भिन्नकोटिज्यामितम्। अन्यस्थूलैक्यज्यायां युतं सूक्ष्मैक्यज्या तद्भिन्नकोटिज्यामिता

अन्यत्रापि तत्सिद्ध्यर्थमनुपातः। [illegible] तद्भिन्नकोटिज्यामितमन्तरं तदेष्टान्यतरज्यया [illegible] स्थूलसूक्ष्मैक्यज्ययोरन्तरं सूक्ष्मम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्पूर्वानुपातजस्थूलैक्यज्यायां युतं सूक्ष्मै [illegible] मजीवोक्तम्।

एवमन्तरज्यासाधनेऽपि तद्भिन्नज्यामितैवान्तरज्याऽन्यतरचापोनतद्भिन्नचापस्य ज्यारूपा । अन्यतरज्याया अभावे तद्भिन्नज्यायाः सत्त्वे चास्ति । ततः पूर्वानुपातेन साधिताऽन्तरज्या स्थूला ।

अन्यतरज्यापरमत्वे तु प्रत्यक्षसिद्धतद्भिन्नकोटिज्यारूपान्तरज्याया सत्तापेक्षया वियोज्यवियोजकवैपरीत्यादृणत्वेन सिद्धाया सत्ताऽनुपानान्यतरकोटिज्याया अभावाद्सिद्धेः । न हि तद्रीत्या संजाताऽपि शून्यमिताऽन्तरज्या युक्ता ।

तत्र स्थूलसूक्ष्मान्तरज्ययोः शून्यत्वयगतद्भिन्नकोटिज्यारूपयोरन्तरस्य तद्भिन्नकोटिज्याघनस्य सूक्ष्मान्तरज्योनस्थूलान्तररूपत्वेन सिद्धस्य परमत्वात् ततो द्वितीयानुपातेन सिद्धस्यापि तद्रूपत्वेन तत्पूर्वानुपातजस्थूलान्तरज्यायां विहीनं सूक्ष्मान्तरज्या स्यादित्यत द्वियोज्यवियोजकयोः पूर्वरूपयोरेवान्तरमन्तरज्येत्युपपन्नम् ।

अत्र वयं तु ब्रूमः ।

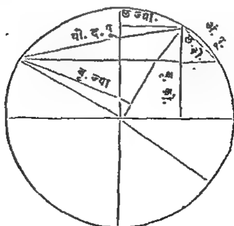
समावनौ हि त्रिज्याव्यासार्धेन वृत्तं कृत्वा तच्चक्रकलाङ्कितं समचतुर्भागाङ्कनेन पूर्वापरयाम्योदग्रेखाभ्यामङ्कितं च विधेयम् । तत्र पूर्वरेखातः सव्यक्रमेण लघुचापज्यामपसव्यक्रमेण बृहच्चापज्यां च भुजरूपां परिधिस्पृष्टां दत्त्वा लघुचापसम्बन्धिकोटिज्या च लघुचापज्यायाद्याम्योत्तररेखापर्यन्तं कार्या । ततो बृहच्चापज्यामूलस्पृष्टपूर्वरेखाप्रदेशाल्लघुचापज्यातुल्यरेखा च लघुचापकोटिज्यारेखावधिका कार्या । तद्रेखाद्याम्योत्तररेखान्तरं बृहच्चापकोज्यास्ति । ततः परिधिस्पृष्टलघुबृहच्चापज्ययोरग्रयोः सितर्यग्रेखा च कार्या ।

तेनोत्पन्नमैक्यचापसम्बन्धिक्षेत्रम् । भुजज्यैक्यं भुजः कोटिज्यान्तरं कोटिरुक्ततिर्यग्रेखा कर्णः । अथ कर्णोऽयमेवैक्यचापसम्बन्धिक्रमोत्क्रमज्यारूपभुजकोटिभ्यामपि संभवतीति ते चात्र ज्ञातव्ये। तद्यथैतत्कर्णैकाग्रस्पृष्टपरिधिप्रदेशात् षड्भान्तरितपरिधिप्रदेशपर्यन्तं पूर्वापररेखावद्व्यासरेखां कृत्वा तद्रेखातश्च पूर्वरेखातो भुजज्यादानवत् कर्णद्वितीयाग्रं यावद्रेखाऽन्या कार्या । सा चैक्यचापक्रमज्या भुजरूपाऽस्ति । अथ तन्मूलतत्कर्णाग्रयोरन्तरं व्यासरेखागतमैक्यचापोत्क्रमज्यामितं कोटिरूपं चास्ति । अथाभ्यामपि स एव प्राक् साधितः कर्णं उत्पद्यते ।

अत्र प्रत्यक्षकर्णस्यार्धमैक्यचापखण्डस्य ज्या स्यात्स्याच्चैक्यचापज्यासम्बन्ध्युत्क्रमज्याज्ञानतोऽपि "त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतेर्दलस्य" इत्यादिना संसिद्धितो ज्ञातपूर्वभुजकोट्यवगतैक्यचापखण्डज्यातोऽपि विलोमविधिनैक्यचापज्यासिद्धिश्च ।

सा यथा चापद्वयसंबन्धिभुजज्याकोटिज्ययोराद्यद्वितीयप-

योगान्तरज्यासाधनार्थं क्षेत्रम् ।

द्ग्यमादरोपलक्षणपूर्वकमसद्वरार्थं पङ्क्त्योर्न्यासः ।

आज्या १ आको १ । द्विज्या १ द्विको १ ।

अत्र भुजज्यैक्यकोटिज्यान्तरयोर्वर्गौ

$$= \begin{cases} \text{आज्याव १ आज्या . द्विज्या २ द्विज्याव १ ।} \\ \text{आकोव १ आको . द्विको २̇ द्विकोव १ ।} \end{cases}$$

अनयोर्योगः कर्णवर्गः = आज्या . द्विज्या २ आको . द्विको २̇ त्रिव २ ।

अत्र भुजज्याकोटिज्यावर्गयोगस्य त्रिज्यावर्गत्वेन पङ्क्तीराद्य-न्त्यखण्डचतुष्टययोगे द्विगुणत्रिज्यावर्गतुल्यत्वं स्पष्टम् । अथास्य मूलार्धमैक्यचापार्धस्य ज्येति मूलार्धस्य च वर्गचतुर्थांशमूलसम-त्वाद्गृहीतोऽस्य चतुर्थांशः

$$= \text{आज्या द्विज्या } \frac{१}{२} \text{ आको . द्विको } \frac{१}{२} \text{ त्रिव } \frac{१̇}{२}$$

अयं हि कोटिज्याघातोनज्याघातयुतत्रिज्यावर्गरूपभाज्यस्य दलरूपोऽस्य मूलमैक्यचापार्धस्य ज्येति । अस्यादैक्यचापोत्क्रमज्या-त्रिज्याघातदलमूलरूपत्वेन निश्चयाद्वाव्य एव ज्ञातः ।

त्रिज्योत्क्रमज्याघातरूपोऽयम्

= आज्या . द्विज्या १ आको . द्विको १ त्रिव १

त्रिज्याभक्तो जात ऐक्यचापोत्क्रमज्यारूपः

$$= \frac{\text{आज्या . द्विज्या १ आको द्विको १̇ त्रिव १}}{\text{त्रि १}} \text{ ।}$$

त्रिज्यातः शुद्धो जात ऐक्यचापकोटिज्यारूपः

$$= \frac{\text{आज्या द्विज्या १ आको द्विको १}}{\text{त्रि १}} \text{ ।}$$

अस्य वर्गः = $\frac{\text{आज्या.द्विज्याव १ आज्या.द्विज्या आको द्विको १̇ आको द्विकोव १}}{\text{त्रिव १}}$

त्रिज्यावर्गाच्छुद्ध ऐक्यचापज्यावर्गः

$$= \frac{\text{आज्या.द्विज्याव ; आज्या.द्विज्या.आको.द्विको २ आको.द्विकोव ; त्रिवव १}}{\text{त्रिव १}}$$

अत्र भाज्ये चत्वारि खण्डानि। तत्र चतुर्थं त्रिज्यावर्गवर्गात्मकं खण्डमन्यथा साध्यते। आद्यभुजज्याकोटिज्यावर्गयोगो हि एकस्त्रिज्यावर्गः = आज्याव १ आकोव १।

द्वितीयभुजज्याकोटिज्यावर्गयोगो हि द्वितीयः = द्विज्याव १ द्विकोव १।

अनयोर्घातस्त्रिज्यावर्गवर्गः

= आज्या.द्विज्याव १ आज्या.द्विकोव १ आको.द्विज्याव १ आको.द्विकोव १।

अत्र वर्गघातस्थले घातवर्गः समत्वेन गृहीतः। एवं चतुर्थखण्डस्थैतद्रूपत्वेन संस्थितौ धनर्णखण्डसाम्यान्नाशे कृते ऐक्यचापज्यावर्गोऽयम्

$$= \frac{\text{आज्या.द्विकोव १ आज्या.द्विज्या.आको.द्विको २ आको.द्विज्याव १}}{\text{त्रिव १}}$$

अत्र मध्यखण्डे ज्याद्वयकोटिज्याद्वयघातयोर्घातो द्विघ्नोऽस्ति स च परस्परभुजज्याघातयोगेन द्विगुणेन सम इत्ययं वा

$$= \frac{\text{आज्या.द्विकोव १ आज्या.द्विको.द्विज्या.आको २ द्विज्या.आकोव १}}{\text{त्रिव १}}$$

अस्य मूलमैक्यचापज्येयम् $= \frac{\text{आज्या.द्विको १ द्विज्या.आको १}}{\text{त्रि १}}$

अत उपपन्नं "मिथः कोटिज्यकानिघ्न्यौ"—इति।

एवमन्तरचापज्यानयने चोक्तवत् त्रिज्यावृत्तं कृत्वा तत्र पूर्वरेखातः इष्टैकदिशि चापयोर्भुजज्ये भुजरूपे परिधिसंसृष्टे कार्ये। तथा तद्चापाभ्यां तत्सम्बन्धिकोटिजीवे च कोटिरूपे दक्षिणोदग्रेखामसृष्टे च कार्ये। तेन च समुत्पन्नमन्तरचापसम्बन्धिक्षेत्रम्। भुजज्यान्तरं भुजः। कोटिज्यान्तरं कोटिः। तद्वर्गयोगपदं तद्चापाग्रान्तिर्यग्रेखा कर्णः। अथ कर्णोऽपमेयान्तरचापसम्बन्धिसमोऽन्त-

ज्यारूपभुजकोटिभ्यामपि सम्भवतीति ते चात्र ज्ञातव्ये । तद्-धर्मेतरकर्णैकाग्रं यावत् केन्द्रात् त्रिज्याख्यां रेखां कृत्वा तद्रेखा-तश्च 'पूर्वरेखातो भुजज्यादान'-(१)वत् कर्णद्वितीयाग्रं यावद्रे-खाऽन्या कार्या साऽन्तरचापक्रमज्या भुजरूपाऽस्ति । तज्ज्यामूल-तद्दाधकर्णाग्रयोरन्तरं त्रिज्याख्यरेखागतमन्तरचापोत्क्रमज्यामितं कोटिरूपम् । आभ्यामपि स एव प्राक् साधितः कर्ण उत्पद्यते । द्रष्टव्यं तदेव क्षेत्रम् ।

अत्र कर्णार्धमन्तरचापखण्डस्य ज्याऽस्ति । अस्याश्चान्तरज्या-सम्बन्ध्युत्क्रमज्याज्ञानतोऽपि "त्रिज्योत्क्रमज्यानिघ्नतेः" इत्यादि-ना संसिद्धिरतो ज्ञातपूर्वभुजकोट्यवगतान्तरचापखण्डज्यातोऽपि विलोमेनान्तरचापज्यासिद्धिश्चखचापज्यानयनवत् खण्डविन्यासेन सुगमेत्युपपन्नमन्तरचापोत्क्रमपि ।

विशेषशरणः ।

(१) पूर्वरेखातो यथा भुजज्या लम्बरूपा दीयते तथैवोक्तत्रिज्यारे-खातोऽन्तरज्या लम्बरूपा देयेत्यर्थः ।

यद्वा-चक्रवत् त्रिज्याव्यासार्धेन कृतवृत्ते दिगङ्कादुभयत इष्टांशान् दत्वा चिह्ने कार्ये तच्चिह्नद्वयस्पृगेका रेखा कार्या सा द्विगुणितेष्टांशरूपसम्पूर्णज्या तदर्धमिष्टांशरूपार्धधनुष्खण्डस्यार्धज्यैतस्या एव गणिते प्रयोजनादिमामेव ज्यात्वेन व्यवहरन्त्याचार्या इति स्थितिरस्ति(१)।

अथ त्रिज्यावृत्ते या सम्पूर्णधनुष्खण्डस्य सम्पूर्णज्या तदर्धमिता तु प्रत्यक्षं(२) त्रिज्यार्धवृत्ते चक्रांशाङ्किते तत्सम्पूर्णज्याऽस्ति। अतस्त्रिज्यार्धवृत्ते चक्रांशाङ्किते तत्सम्पूर्णज्याऽस्ति । अतस्त्रिज्यार्धमितेन व्यासार्धेन वृत्तं दिगङ्कं चक्रांशाङ्कितं च कार्यम्। तद्वृत्ते दिगङ्कादुभयतोऽभीष्टांशान् दत्वा तदग्राभ्यां या रेखैका विधीयते सा तु त्रिज्यार्धवृत्तीयद्विगुणितेष्टांशरूपसम्पूर्णधनुष्खण्डस्य सम्पूर्णज्याकाराऽपि त्रिज्यावृत्तीयेष्टांशरूपतदर्धधनुष्खण्डस्यार्धज्या स्यात् याऽत्र गणितज्ञानां तदंशज्यात्वेन प्रसिद्धा वरीवर्ति अतः प्रकृते त्रिज्यार्धवृत्ते पूर्वचिह्नात् सव्ये द्विगुणलघुचापांशानपसव्ये द्विगुणबृहच्चापांशान् दत्वा चिह्नद्वयं कुर्यात्। ततः पूर्वचिह्नद्वयपर्यन्तं रेखे सम्पूर्णजीवाकारे कार्ये ते तु त्रिज्याखण्डप्रमाणसिद्धे लघुबृहच्चापज्ये एवं त्रिज्यावृत्तीयस्वाभिमतार्धजीवास्वरूपे भवतः । एवं तच्चिह्नाभ्यां पश्चिमचिह्नपर्यन्तमपि

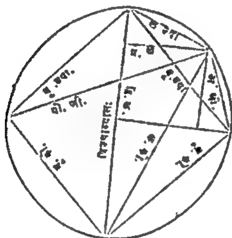
विशेषशरणः ।

(१) कोष्ठान्तर्गत वाक्येनार्धज्यायाः स्वरूपमात्रस्य स्थितिः। नैतावता यद्वा-इत्यतोऽन्तरज्योपपत्तौ विशिष्टं प्रयोजनम् । अर्धज्यास्वरूपं तु पूर्वं प्रदर्शितमेवातः भासितमिवेति ।

(२) कमलाकरभट्टसमयपर्यन्तमप्येतमेव प्रत्यक्षं प्रमाणं, यत् संप्रति रेखागणितसूक्ष्मयुक्त्या सुखेनावगम्यत इति ।

रेखे कार्ये ते च चतुर्भुजचापसन्धिद्विगुणकोट्यंशरूपसम्पूर्णधनु-रूपभिन्नसम्पूर्णजीवाकारे चापि त्रिज्यावृत्तीयस्वाभिमतार्धज्या-कारकोटिज्यारूपे एव भवतः । एवं तत्रिभुजस्यैका रेखा च कार्या सा च द्विगुणचापैकदेशसंपूर्णधनुर्ज्यान्तिमसम्पूर्ण-ज्याकाराऽपि त्रिज्यावृत्तीयस्वाभिमतार्धज्याकाररूपैकज्यारू-पैव स्यात् । तथा च चतुर्भुजचापसन्धिभुजज्याकोटिज्यास-

मकालान्तरेण कोणान्तरज्यानयनार्थं क्षेत्रम् ।

इदं विषमचतुर्भुजं क्षेत्रमुत्पन्नम् । अस्य पूर्वापरचिह्नगामी त्रिज्याद्वय एकः प्रथमः कर्णस्त्रिज्यार्धेन वृत्तकरणात् । द्वितीयचापैकज्याभिमतद्व्यन्तः । अथ "इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्यः"-इत्यादि "तत्र्यंसकस्य पदम्"-इत्यन्तप्रागुक्तपन्थेन ज्ञातत्रिज्याद्वयरूपकर्णोभयतस्त्रिभुजाभ्यां लम्बाबाधानयनद्वारा चापै-क्यज्यारूपद्वितीयकर्णस्याज्ञातस्य ज्ञानं सुबोधम् ।

तथा हि त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिना चतुर्भुजचापसन्धि-

त्रिभुजाबाधे(१) $\frac{\text{लभुव १}}{\text{त्रि १}}$, $\frac{\text{लकोव १}}{\text{त्रि १}}$। लम्बश्च(२) = $\frac{\text{लभु.लको १}}{\text{त्रि १}}$।

एवं बृहच्चापसम्बन्धित्रिभुजाबाधे लम्बश्च $\frac{\text{बृभुव १}}{\text{त्रि १}}$, $\frac{\text{बृकोव १}}{\text{त्रि १}}$, $\frac{\text{बृभु.बृको १}}{\text{त्रि १}}$।

यथाह्यैकदिक्काबाधान्तरवर्गः = $\frac{\text{लभुवव १ लभुवबृभुव २̇ बृभुवव १}}{\text{त्रिव १}}$।

लम्बैक्यवर्गश्च = $\frac{\text{लभु.लकोव १ लभु.लको.बृभु.बृको २ बृभु.बृकोव}}{\text{त्रिव १}}$।

विशेषशरणः।

(१) "त्रिभुजे भुजयोर्योगः"—इत्यादिभास्करपाठ्यक्तसूत्रेणैव प्रकृतस्थले

$$\text{लघ्वाबाधा} = \frac{\text{त्रि} - \left\{ \frac{(\text{लको} + \text{लभु})(\text{लको} - \text{लभु})}{\text{त्रि}} \right\}}{२}$$

$$= \frac{\text{त्रि}^{२} - (\text{लको}^{२} - \text{लभु}^{२})}{२\ \text{त्रि}} = \frac{\text{त्रि}^{२} - \text{लको}^{२} + \text{लभु}^{२}}{२\ \text{त्रि}} = \frac{२\ \text{लभु}^{२}}{२\ \text{त्रि}}$$

$= \frac{\text{लभु}^{२}}{\text{त्रि}}$। एवं बृहदाबाधाऽपि।

(२) "स्वाबाधाभुजकृत्योः"—इत्याद्युक्तस्पाटीसूत्रेण लम्बवर्गः

$$= \text{लभु}^{२} - \left(\frac{\text{लभु}^{२}}{\text{त्रि}}\right)^{२} = \text{लभु}^{२} - \frac{\text{लभु}^{४}}{\text{त्रि}^{२}} = \frac{\text{त्रि}^{२} \cdot \text{लभु}^{२} - \text{लभु}^{४}}{\text{त्रि}^{२}}$$

$$= \frac{(\text{लभु}^{२} + \text{लको}^{२})\ \text{लभु}^{२} - \text{लभु}^{४}}{\text{त्रि}^{२}} = \frac{\text{लभु}^{४} + \text{लको}^{२} \cdot \text{लभु}^{२} - \text{लभु}^{४}}{\text{त्रि}^{२}}$$

$= \frac{\text{लको}^{२} \cdot \text{लभु}^{२}}{\text{त्रि}^{२}} \therefore \text{लं} = \frac{\text{लभु} \cdot \text{लको}}{\text{त्रि}}$। एवमन्यपक्षेऽपि।

न्तरज्या कथं इति चेत्तात् स्पष्टं चापान्तरज्यानयनमप्युक्तस्वपद्धत्यासरीत्या । एवं सन्ति बहवः* प्रकाराः शुद्धमार्गप्रवृत्तसुबुद्धीनाम् । अन्योन्याधरपद्मचतुरोधेन भुजज्याकोटिज्ययोस्त्रियंगुणनसिद्धा यच्चयद्व्यासार्द्धाननाल्तं स्वतः संसिद्धमेवेति लौकिककनिश्चयेष्टभावनायदपूर्वा ज्याभावनेयमुक्ता चापैक्यान्तरज्यासिद्ध्यर्थम् । नैतावता केवलज्याभावनास्वरूपेण प्रतिपादितमीलगणितीयभावनोपपत्त्या या तदुपपत्तिः सिद्धा यथैक्यान्तरजीवास्वरूपमसंदिग्धं सुबुद्धीनाम् । स्वतन्त्रयाऽद्भुतया तु स्यादितीयमेव ज्याभावनोपपत्तिरन्योक्तस्वरूपमात्रसिद्धभावनोपपत्तिमिवा नवीनोक्तेरयत्नं पल्लवितेन ।

> इतिस्या च यैः सार्वभौमाशयेऽपि
> मदुक्तोदितैक्यान्तरज्योपपत्तिः ।
> असद्भावनाख्यस्वकीयोपपत्तौ
> प्रदत्तो जलस्याञ्जलिस्तैः(१) सुदृष्टः ॥ ७२ ॥

---

* अत्र विशेषः ।

योगान्तरज्यासाधनार्थं त्रिंशतिः प्रकारा(१)मदकृता द्रष्टव्याः ।

विशेषधारणः ।

(१) यैः क्षेत्रविचारदक्षैः सार्वभौमाशये मुनीश्वरमन्याभिप्रायेऽपि मदुक्ता ऐक्यान्तरज्योपपत्तिरदर्शिता कथिता भविष्यति तैरशुद्धभावनाजनितस्वीयोपपत्तौ प्रदृष्टो जलस्याञ्जलिः सद्योमरणाशौचश्रवणे तिलमिश्रितजलस्याञ्जलिः प्रदत्तो भविष्यतीत्यभिप्रायः ।

(१) [illegible]न्तरज्यानां कर्तारः [illegible]त्वरणा भास्करादि कृतानि तद्ग्रन्थे योग[illegible] [illegible]विशेषे [illegible] नैकत्र संगृहीताः सन्तीति ।

तदन्यलम्बाल्लघुवर्णो लघुर्नैतद्युक्तं तु यैस्तन्न हि युक्तमत्र ।
भुजैक्यकोणात् त्रितिगे भुजैक्ये स्यादल्पकर्णो न सदाऽन्यलम्बः ॥
तदन्यकर्णत्रिभुजेऽत्र भूस्थे भुजावधे ये विषमैककोणात् ।
तद्भेदमाहौ(१) तु विलम्बकोटौ कर्णः स्वकीयोऽतिलघुर्मतो मे ॥
एवं चापान्तरज्यास्वरूपमपि ।

त्रिज्यार्धवृत्ते चक्रांशाङ्किते प्रथमं पूर्वापररेखाऽङ्कया । ततः पूर्वचिह्नादेकदिशि लघुबृहच्चापज्ये संपूर्णजीवावद्देये । तदग्राभ्यां तत्कोटिज्ये च पश्चिमचिह्नपर्यन्तं कार्ये । तथा तदग्राभ्यामेका तिर्यग्रेखा च चापान्तरज्यारूपा कार्या । तथा च त्रिज्याभूमौ लघुभुजज्याकोटिज्यामितौ भुजौ बृहद्भुजज्याकोटिज्यामितौ चेति त्रिभुजद्वयमुत्पन्नम् । द्रष्टव्यं पूर्वलिखितक्षेत्रम् ।

अथाभ्यां त्रिभुजाभ्यां लम्बाबाधानयनं यथोक्तवत् कृत्वा लम्बनिपातान्तररूपैकदिक्काबाधान्तरं भुजो लम्बान्तरं कोटिश्चापा-

---

विशेषशरणः ।

(१) पूर्वोक्तत्रिभुजे विषमैककोणमाश्रित्य भूमिस्थिते ये भुजावधे "भुजश्चावधा चेति" ते । तयोर्भेदोऽन्तरम् । तत्प्रमिते याहौ विलम्बकोटौ पूर्वानीतलम्बमितायां कोटावित्यर्थः । यः कर्णः स एवातिलघुरिति कमलाकरभट्टस्य कथनं युक्तमपि तत्र भास्कराचार्यप्रदर्शितोदाहरणे "त्रिभुजे भुजयोर्योगः" इत्याद्युक्तगणितेनाबाधे भुजसमाने एवागच्छतोऽतो भुजयुतावेव लम्बो निपतत्यतः—"तदन्यलम्बान्न लघुः"—इति भास्कराचार्यकथनं स्वोक्तोदाहरणानुकूलं युक्तमेवेत्यदर्शयित्वैव लीलावत्यां "तदन्यलम्बात्"—इत्यत्र "तदन्यकर्णात्" इति पाठः साधुरिति टिप्पणी कृपामेवेति सुधीभिर्ध्येयम् ।

न्तरज्या कथं इति चेत्तात् स्पष्टं चापान्तरज्यानयनमभ्युक्तखण्ड-
ज्यासरीत्या। एवं सन्ति बहवः* प्रकाराः शुद्धमार्गप्रवृत्तसुबुद्धी-
नाम्। अत्रोर्ध्वाधरपङ्क्त्यनुरोधेन भुजज्याकोटिज्ययोस्तिर्यग्गु-
णनसिद्धा वज्रवद्भ्यासाद्भावनातः स्वतः संसिद्धमेवेति लौकिकक-
निष्ठज्येष्ठभावनावदपूर्वा ज्याभावनीयमुक्ता चापैक्यान्तरज्यासिद्ध्यर्थम्।
नैतावता केवलज्याभावनास्वरूपेण प्रतिपादितबीजगणितीय-
भावनोपपत्त्या वा तदुपपत्तिः सिद्धा यथैक्यान्तरजीवास्वरूपमसं-
दिग्धं सुबुद्धीनाम्। स्वतन्त्रयाऽभ्युक्त्या तु स्यादितीयमेव ज्याभा-
वनोपपत्तिरन्योक्तस्वरूपमात्रसिद्धभावनोपपत्तिमिषा नवीनोक्ते-
त्यलं पल्लवितेन।

इतिस्था च यैः सार्वभौमाशयेऽपि
मदुक्तोदितैक्यान्तरज्योपपत्तिः।
असद्भावनाख्यस्वकीयोपपत्तौ
प्रदत्तो जलस्याञ्जलिस्तैः(१) सुदुष्टः ॥ ७२ ॥

---

* अत्र विशेषः।
योगान्तरज्यासाधनार्थं विंशतिः प्रकारा(१)मत्कृता द्रष्टव्याः।
विशेषशरणः।

(१) यैः क्षेत्रविचारदक्षैः सार्वभौमाशये मुनीश्वरग्रन्थाभिप्रायेऽपि मदुक्ता ऐक्यान्तरज्योपपत्तिरुदिता कथिता भविष्यति तैरसुद्भावनाजनितस्वीयोपपत्तौ प्रदुष्टो जलस्याञ्जलिः तद्योमरणाशौचश्रवणे तिलमिश्रितजलाञ्जलिः प्रदत्तो भविष्यतीत्यभिप्रायः।

---

(१) प्रकारान्तरशतानां कर्तारः पूज्यचरणा आसन्नपि कुत्रापि तद्रचिते ग्रन्थे योगज्यासाधनार्थं वै विंशति प्रकारा नैकत्र संगृहीताः सन्तीति।

अथात्र दोर्ज्यावगमाद्वदामि
द्विव्यष्टिपञ्चघ्नभुजांशजीवाम् ।
दोःकोटिजीवाभिहतिर्हि निघ्नी
त्रिज्योद्धृता सा द्विगुणांशजीवा ॥ ७३ ॥

दोर्ज्यैकराशिज्यकया विभक्ता ,
फलस्य वर्गेण विहीनितं च ।
त्र्यं भुजज्यागुणितं त्रिनिघ्न-
भुजांशकानामिह शिञ्जिनी स्यात् ॥ ७४ ॥

एवं मिथः संगुणिते घनेन दोःकोटिजीवे विवरं तयोर्यत् ।
युगाहतं संविहृतं त्रिभज्याघनेन, वेदघ्नभुजांशजीवा ॥
नृपाहतो दोर्गुणवर्गवर्गस्त्रिपुनिघ्नी त्रिभमौर्विकायाः ।
कृतेः कृतिस्तद्युतितो विशोध्य नखेहतां वर्गसमाहतिं च ॥

दोर्ज्याविमौर्व्योरवशेषनिघ्नी
दोर्ज्या विभज्याकृतिवर्गभक्ता ।
लब्धं हि पञ्चघ्नभुजांशजीवा
विलोमतोऽर्धविलयादिजीवाः ॥ ७७ ॥

क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलाद्-
दलं तदर्धांशकशिञ्जिनी स्यात् ।
त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतेर्दलस्य
मूलं तदर्धांशकशिञ्जिनी वा ॥ ७८ ॥

यदंशार्धजीवाकृतिरन्त्यक्रमज्या
स्वकीया तदंशोत्क्रमज्याङ्कभक्ता।
विलब्धात् पदं यत् स्वकीयांशकार्ध-
ज्यका साऽतिसूक्ष्माऽथ वा स्यात् स्ववृत्ते॥७९॥
यद्यत्र भागाः खाङ्केभ्योऽधिकाः खाङ्कोनिताश्च ते।
तज्ज्यायुक्तविभज्यैव कल्प्या चोत्क्रमशिञ्जिनी॥८०॥
दोर्ज्यात्रिभागस्य घनं तु तावत्
कृत्वा हृतोऽयं त्रिगुणस्य कृत्या।
स्वत्र्यंशयुक्तेन फलेन युक्तो
दोर्ज्यात्रिभागः पुनरेव तस्मात्॥८१॥
घनादिकेनैव मुहुः स्फुटः स्याद्-
दोर्ज्यात्रिभागस्त्रिलवज्यका स्यात्।
पूर्वं तु दोर्ज्यावशतो यथोक्त्या
भुजांशखण्डस्य गुणं प्रसाध्य॥८२॥
तेनोद्धृता दोर्ज्यकया विनिघ्नी
त्रिज्याकृतिर्व्यासदलस्य वर्गे।
द्विघ्ने विशोध्यास्य पदस्य खण्डं
भुजांशकार्ध्यंशगुणस्य मानम्॥८३॥
भुजांशकानां प्रथमं ज्यकायाः
ग्राह्योऽत्र पञ्चांशक आर्यवर्यैः।
चतुर्गुणात् तद्घनतस्त्रिभज्या-

वर्गेण लब्धं भवतीह चाद्यः ॥ ८४ ॥
आद्याहतः पञ्चमभागवर्ग-
स्त्रिभज्यकावर्गविभाजितश्च ।
फलं स्वकीयेन शरांशकेन
विहीनितं शेषमितोऽन्यसंज्ञः ॥ ८५ ॥
अन्योनिताद्येन युतो ज्यकायाः
पञ्चांशकः स्यात् स्फुटपञ्चमांशः ।
आद्यान्यमानं पुनरेव तस्मात्
ज्ञात्वा स्फुटः पञ्चलवो ज्यकायाः ॥ ८६ ॥
यथोक्तरीत्यैत्यसकृत् स्फुटोऽयं
ज्येत्वंशकः पञ्चलवज्यका स्यात् ।
रीत्याऽनयेष्टान्यविभागकाना-
मपीह जीवानयनं विधेयम् ॥ ८७ ॥

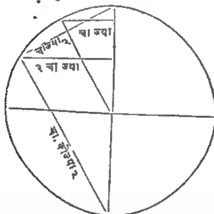
इत्थं खाङ्काल्पभागेषु त्र्यादिभागज्यकाविधिः ।
प्रोक्तस्त्र्यादिमभागेषु खाङ्काल्पेषु तथैव सः ॥ ८८ ॥
यो'मिर्जाउलुकवेगो'ऽपि यवनान्तःचेन्द्ररीतितः ।
खगाल्पितं त्रिभागस्य चक्रे ज्यानयनं पुरा ॥ ८९ ॥

अथासां क्रमेणोपपत्तयः—

त्रिज्याव्यासार्धकृतवृत्ते खेटचापांशदोर्ज्याकोटिज्ये द्विगुणे यथा दोःकोटिरूपे भवतस्तथा सम्पूर्णज्याचतुष्टये तद्भाभ्यां कर्णेषु द्विगुणत्रिज्यामितौ वृत्तव्यास एवेत्यैकं जातक्षेत्रम् । अथ

तदन्तर्गततत्सजातीयं तदर्धजात्यं च द्वितीयम् । दोर्ज्या भुजः कोटिज्या कोटिस्त्रिज्या कर्ण इति । एवमाद्यजात्ये दोःकोटियोगात् तत्कर्णभूमौ योऽवलम्बः स तु द्विगुणचापांशानां ज्यारूपस्तदुभयतश्च ये जात्ये ते अपि तत्सजातीये (सजातीयजात्यानुपातयोग्ये(१)भवतः । तत्र द्विगुणचापांशज्या भुजस्तदुत्क्रमज्योनद्विगुणत्रिज्या कोटिश्चापांशकोट्यंशजद्विगुणज्या कर्ण इति तृतीयम् । एवं द्विगुणचापांशजोत्क्रमज्या भुजस्तत्क्रमज्यैव कोटिश्चापांशजद्विगुणज्या कर्ण इति चतुर्थं प्रतीत्यर्थं जात्यक्षेत्रदर्शनम् ।

द्विगुणचापांशज्यासाधनार्थं क्षेत्रम्

अत्र द्विगुणचापांशानां ज्यासाधनार्थं तृतीयजात्ये लघुभूतद्वितीयतदर्धजात्यादेवानुपातः । त्रिज्याकर्णे चापदोर्ज्या भुजस्तदा चापकोट्यंशजद्विगुणज्याकर्णे क इति जातो द्विगुणचापां-

---

विशेषशरणः ।

(१) प्रक्षिप्तमपि ।

भुज्यारूपो भुज इत्युपपन्नं दोःकोटिजीवाभिहतिरित्यादि ।

अथ वा ज्ञातभुजकोटिज्याभ्यां तुल्यसमासभावनया जाते द्विगुणभुजांशकानां भुजज्याकोटिज्ये $\frac{\text{भुको २}}{\text{त्रि १}}$ । $\frac{\text{भुव } \dot{\text{१}} \text{ कोव १}}{\text{त्रि १}}$ ।

अत्र पूर्वभुजकोटिज्याभ्यां समासभावनया जाते त्रिगुणभुजांशानां भुजज्याकोटिज्ये $\frac{\text{भुघ } \dot{\text{४}} \text{ त्रिवभु ३}}{\text{त्रिव १}}$ । $\frac{\text{को. भुव } \dot{\text{३}} \text{ कोघ १}}{\text{त्रिव १}}$ ।

एवं द्विगुणभुजांशानां दोर्ज्याकोटिज्याभ्यां तुल्यसमासभावनया जाते चतुर्गुणितभुजांशानां दोर्ज्याकोटिज्ये

$\frac{\text{भुघ को } \dot{\text{४}} \text{ कोघभु ४}}{\text{त्रिघ १}}$ । $\frac{\text{भवव १ भुव. कोव } \dot{\text{६}} \text{ कोवव १}}{\text{त्रिव १}}$ ।

अत्रापि पूर्वदोःकोटिज्याभ्यां समासभावनया पञ्चगुणितभुजांशानां जाते दोर्ज्याकोटिज्ये $\frac{\text{भुव. कोव १ } \dot{\text{१०}} \text{ कोवव. भु ५ भुववभु १}}{\text{त्रिवव १}}$ ।

$\frac{\text{भुवव. को ५ भुव. कोघ १ } \dot{\text{१०}} \text{ कोवव को १}}{\text{त्रिवव १}}$ ।

एवं क्रमेण द्वित्र्यब्धिपञ्चगुणितभुजांशानां जीवाः $\frac{\text{भुको २}}{\text{त्रि १}}$

$\frac{\text{भुघ } \dot{\text{४}} \text{ त्रिवभु ३}}{\text{त्रिव १}}$ । $\frac{\text{भुघ को } \dot{\text{४}} \text{ कोव. भु ४}}{\text{त्रिघ १}}$ । $\frac{\text{भुघ कोव } \dot{\text{३}} \text{. कोवव भु ५. भुवव. भु १}}{\text{त्रिवव १}}$ ।

अथ क्रमेण इत्यादिगुणितभुजांशजज्यानामुक्तगणितोपपत्तिः स्फुटैव सुबुद्धीनां किं लिखनविस्तरेण ।

अर्धत्र्यंशचतुर्थांशपञ्चांशज्योपपत्तिरुच्यते। उक्तट्टालावृत्ते पूर्वमुक्ता ये द्विगुणचापांशास्तानत्र चापांशान् ये च चापांशास्तान् तदर्धचापांशान् प्रकल्प्योपपत्तिरूह्या । चापोत्क्रमज्या भुजस्तत्क्रमज्या कोटिस्तद्वर्गयोगपदं चापार्धांशजद्विगुणज्या कर्णस्तदर्धमर्धज्येति स्पष्टं बालानामपि । द्वितीयप्रकारे तु अस्मनिपातसिद्धपूर्वोक्तचतु-

राशिज्यकायास्त्रिगुणाहताया: ।
पदं तु तद्भागदलस्य कोटि-
ज्यकाऽत्रगम्या सुधियाऽत्र नूनम् ॥ ८१ ॥
त्रिज्यादलं खाग्निलवज्यका स्यात्
तत्कोटिजज्या च खषड्लवज्या ।
वर्गार्धमूलं त्रिभमौर्विकाया
जीवा भवेत् पञ्चकृतांश-४५कानाम् ॥ ८२ ॥
दोर्ज्यात्रिभज्याहतियुक्तहीने
त्रिज्याकृती तद्दलतः पदे ये ।
भुजेन युग्धीनकृहन्नयस्य
दलोत्थजीवे भवतः क्रमात् ते ॥ ८३ ॥
कोटिज्ययोर्दोर्ज्यकयोश्च ये चा-
न्तरे तयोर्वर्गजयोगमूलम् ।
तदर्धतुल्या भुजयोगमूल-
खण्डस्य जीवा भवतीह नूनम् ॥ ८४ ॥
दोःकोटिजीवान्तरवर्गखण्डात्
मूलेन तुल्या सुधियाऽत्र वेद्या ।
दोःकोटिभागान्तरखण्डजीवां
वच्येऽथ मूलपदर्भां विनाऽपि ॥८५ ॥
द्विसंगुणी बाहुगुणस्य वर्ग-

त्रिज्योद्घ्नतौ(१) वाऽन्तरिता फलेन ।
त्रिज्यैव(२) दोःकोटिलवान्तरज्या
स्यात् कल्पनैवं बहुधा स्वबुद्ध्या ॥ ८६ ॥
द्विघ्नांशकोटिजीवा वा बाहुकोट्यन्तरज्यका ।
फलमेवोदितं यस्माद्द्विघ्नांशोत्क्रमशिञ्जिनी ॥ ८७ ॥

अत्रोपपत्तिं शृणु यावदेकं
राशिज्यकामानमिह प्रकल्प्य । या १
त्रिज्या तदूना द्विगुणोत्क्रमज्या (या १ त्रि १)
प्रोक्तार्धजीवानयनप्रकारात् ॥
अस्यैकराशेर्भवति ज्यकाया
वर्गः (या.त्रि $\frac{१}{२}$ त्रिव $\frac{१}{२}$) स चाव्यक्तकृतेः समानः ।
कृते समच्छेदकयोर्विनाशे समे विशुद्धे च समौ च पक्षौ ।
याव २ या. त्रि १ त्रिव० = याव० याति० त्रि १
अष्टाहतौ तौ त्रिगुणोत्थकृत्या युतौ पुनस्तावपि तुल्यपक्षौ ।
याव१६ या.त्रि८ त्रिव १ = याव ० या.त्रि ० त्रिव ९

विशेषशरणः ।

(१) ऽथान्तरिता—इति पाठः श्रेयान् ।

(२) अत्र कल्प्यते भुजचापः = अ ।

$$\therefore \text{ज्या}(\text{को} \backsim \text{अ}) = \frac{\text{कोज्या}^{२}\text{अ} \backsim \text{ज्या}^{२}\text{अ}}{\text{त्रि}}$$

$$= \frac{(\text{त्रि}^{२} - \text{ज्या}^{२}\text{अ}) \backsim \text{ज्या}^{२}\text{अ}}{\text{त्रि}} = \frac{\text{त्रि}^{२} \backsim २\text{ज्या}^{२}\text{अ}}{\text{त्रि}}$$

$$= \text{त्रि} \backsim \frac{२\,\text{ज्या}^{२}\text{अ}}{\text{त्रि}} \quad \therefore \text{उपपन्नम्} ।$$

समौ च मूलग्रहणादपीमौ $\left.\begin{matrix} \text{या } ४ \text{ त्रि } १ \\ \text{या } ० \text{ त्रि } ३ \end{matrix}\right\} \therefore \text{ या } १ = \frac{\text{त्रि } १}{२}$ ।
खव्यक्तमानं समशोधनेन ॥

त्रिभज्यकार्धं भवतीह तेनाधिंता त्रिभज्या खगुणांशजीवा ।
वृत्ते षडस्रीयभुजस्तु वृत्तव्यासार्धतुल्योऽथ तदर्धकं वा ॥
शरवेदलवानां च समे दोःकोटिजज्यके ।
त्रिज्याकर्णः स तद्द्विघ्नवर्गमूलसमो यतः ॥
अतो विलोमतस्त्रिज्यावर्गार्धपदमेव सा ।
गृहीता साऽर्धराशिज्या तत्कोटिज्या च धीमता ॥
भुजहीनत्रिभस्यात्र भुजज्योनत्रिभज्यका ।
उत्क्रमज्या भवेदेवं भुजयुक्तत्रिभस्य तु ॥
भुजज्याढ्या त्रिभज्या स्यादुत्क्रमज्या च तद्वशात् ।
अर्धांशज्याप्रकारेण स्फुटा तद्वासना सताम् ॥
वृत्ते तु तन्मध्यगसूत्रतश्च तिर्यग्भुजज्ये सुधियैकपार्श्वे ।
तत्कोटिजीवे च तदग्रकाभ्यां कार्ये तु दोर्ज्यान्तरमत्र बाहुः ॥
कोटिज्ययोरन्तरकं च कोटिस्तयोश्च यद्वर्गजयोगमूलम् ।
कर्णस्तदर्धं भुजयोर्वियोगखण्डस्य जीवेत्युपपन्नमत्र ॥
एवं कोटिज्यां च दोर्ज्यां प्रकल्प्य तज्ज्यादोर्ज्याभ्यां च पूर्वप्रकारात् ।
बाह्वोर्या स्यादन्तरार्धस्य जीवा दोःकोट्योः स्यादन्तरार्धस्य सा ज्या ॥
दोर्ज्याकोटिज्यान्तरश्चैव तुल्ये तत्र स्यातां बाहुकोटी हि कर्णः ।
दोःकोट्युत्थज्यान्तरस्यैव वर्गाद्द्विघ्नान्मूलं तस्य खण्डस्य काऽतः ॥
द्विघ्नादवर्गादेव वेदांशमूलं साम्यात् कृत्वा चोपपन्नं यथोक्तम् ।
पूर्वं प्रोक्ता भावना याऽन्तरोत्था तद्रीत्यैवं बाहुकोट्यन्तरज्या ॥

यथा दोर्ज्याकोटिज्ये भु १, को १। अत्र कोटिज्यां दोर्ज्यां तथा दोर्ज्यां च कोटिज्यां प्रकल्प्य ऽन्तरभावनार्थं न्यासः

भु १ को १
को १ भु १ उक्तवद्दोःकोट्यन्तरज्या = $\frac{\text{भुज्या १ कोज्या १}}{\text{त्रि १}}$ । भुजज्याव-
र्गोनस्य त्रिज्यावर्गस्य कोटिज्यावर्गत्वादियं वा $\frac{\text{भुव २ त्रिव १}}{\text{त्रि १}}$ ।
अत्र धनखण्डे त्रिज्यया हृते लब्धं त्रिज्यैव ऋणखण्डे तु भुज-
ज्यावर्गो द्विघ्नस्त्रिज्याभक्त इत्युपपन्नं यथोक्तम् ।

इयं युगाङ्का गगनेन्दवस्व
रूपात्मकः सावयवो गुणोऽयं २ । १४ । १० ।
त्रिज्या गुणघ्नोह पृथग्युतोना
विभज्यया वेदहृताऽऽद्यलब्धम् ॥ ९८ ॥

ज्या स्याच्चतुष्पञ्चमितांशकानां
द्वितीयमष्टादशभागकानाम् ।
क्रमात् तयोः कोटिगुणौ रसाग्नि-
द्विसप्ततुल्यांशकयोर्ज्यके स्तः ॥ ९९ ॥

खं पञ्चरामाः क्षितिपा- ० । ३५ । १६ स्तथा खं
सप्तेषवो वेदमिताः ० । ५७ । ४ क्रमेण ।
रूपात्मकौ सावयवौ गुणौ तौ
त्रिज्यगुणौ वाऽथ तयोर्ज्यके स्तः ॥ १०० ॥

शून्यं जिना जिनास्तिथ्यो
मुनयो ० । २४ । २४ । १५ । ७ गुणकस्त्वयम् ।
तद्गुणा त्रिज्यकैवात्र
सूक्ष्मरीत्या जिनज्यका ॥ १०१ ॥

वासनां शृणु सविस्तरामिहाष्टादशांशगुणमप्रकटाख्यम् या १ ।
संविधाय बुध तेन विहीना त्रिज्यका या १̇ त्रि १ द्विनगज्योत्क्रमजीवा ॥
त्रिज्यया च गुणिता दलिता स्यादिदं $\frac{\text{या.त्रि १̇ त्रिव १}}{\text{२}}$ एव रसरामगुणस्य ।
एवमप्रकटमानकृतिर्या सा हृता त्रिभगुणस्य दलेन $\frac{\text{याव २}}{\text{त्रि १}}$ ॥

तत्कृतिश्च $\frac{\text{यावव ४}}{\text{त्रिव १}}$ रसरामधनुर्वाना-
मुत्क्रमोऽत्र गुणस्य च वर्गः ।
यौ क्रमोत्क्रमगुणस्य च वर्गौ
तद्युतेः $\frac{\text{यावव ८ या.त्रिघ १̇ त्रिवव १}}{\text{त्रिव २}}$ पददलं द्युतिजीवा ॥

तेन चाप्रकटमानकृतिर्याऽभ्याहता याव४ युतिसमा नियमात् स्यात् ।
पक्षयोः समच्छेदापगमेऽपि तौ समावृषगताष्टगुणौ च ॥

यावव ६४̇ या.त्रिघ ८ त्रिवव ८̇ = याव.त्रिव ६४̇

शेषकेण यावव ६४ याव.त्रिव १६ त्रिवव ९ सहितावपि तुल्यौ

याव.त्रिव १६ याव त्रिघ ८ त्रिवव १ = यावव ६४ याव.त्रिव ४८̇ त्रिवव ९

तत्पदग्रहणतोऽपि समौ तौ ।

तत्र चाद्यपद=या.त्रि ४ त्रिव १ मन्यपदं हि

स्यादिदं याव ८̇ त्रिव ३ च यदि वेदमपीत्थम् ॥

याव ८ त्रिव ३̇ तत्पदद्वयवशात् समशब्दो
मानमप्रकटकं द्विविधं स्यात् ।
तत्र चाद्यमिद- $\frac{\sqrt{\text{त्रिव ५ त्रि १̇}}}{\text{४}}$ मन्यदिदं त्रि १ च
त्रिज्यकापरिमितं हि तदत्र ॥

ज्योषितं त्रिगुणालकजीवा तस्य येन नियमेन कियास्ति ।

यस्य कोटिदलजज्यकयाऽस्य स्यात् समा द्विगुणभागजजीवा ॥
इत्थमत्र नियमोऽप्युभयत्र स्यात् परं प्रकृतयोर्यमिदं न ।
अन्यमानमिह तेन गृहीतं चाद्यमानममलं गणितज्ञैः ॥
परोक्तशील्यानवबोधतस्तद्विश्वासतोऽत्राल्पधियां सुतुष्ट्यै ।
वदन्ति ये युक्तिमियं सुदुष्टा ज्ञेया यतः संशयकारिणी सा ॥

पश्चादतः प्राग्गणितेन सूक्ष्म-
सन्नं पदं सावयवं गृहीत्वा २ । १४ । १० ।
तत् त्रिज्यकाघ्नं त्रिभजीवयोनं
वेदोद्धृतं स्याद्धृति–१८ भागजीवा ॥

दोःकोटिभागान्तरजज्यकायाः प्रकारतो वेदशरांश–५४ जीवा ।
अत्र स्फुटा पञ्चपदत्रिभज्याहतित्रिभज्यासहिताऽब्धिभक्ता ॥

धृत्यंशवेदेषुलवज्यकाभ्यां $\frac{\sqrt{\text{त्रि १ त्रि १}}}{\text{४}}$, $\frac{\sqrt{\text{त्रि १ त्रि १}}}{\text{४}}$ ।

तत्कोटिभागज्यकयोश्च वर्गौ $\frac{\sqrt{\text{त्रिव १ त्रिव ५}}}{\text{८}}$, $\frac{\sqrt{\text{त्रिव १ त्रिव ५}}}{\text{८}}$ ।

बाणाः स्वमूलेन २ । १४ । १० युता विहीना
गजै ८ र्हृतास्तत्फलयोश्च मूले ० । ५० । ४ ॥ ० । ३५ । १६ ।
त्रिभज्यया संगुणिते क्रमेण द्विशैल–७२ षड्वह्नि–३६ लवज्यके स्तः ।
एवं च वेदेषु-५४ खवह्नि-३० भागज्याभ्यां च चापान्तरशिञ्जिनी या ॥

यथोक्तवत् सत्र सदा गुणोऽयं ० । २४ । २४ । १५ । ७
त्रिभज्यकायाः खलु चोपपन्नः ।
तद्घ्नत्रिभज्यैव जिनांशजीवा
व्यक्ता भवेद्वासनया बुधानाम् ॥

अन्योन्यदोःकोटिगुणाहती ये
त्रिज्योद्धृते तत्फलयोस्तथैव ।

कोटिज्ययोर्दोर्ज्ययकयोश्च वर्गा-
न्तरं तु यत् तत्सममेव बोध्यम् ॥ १०२ ॥
यच्चापयोर्दृत्तचतुर्थभाग-
स्थयोश्च वर्गान्तरकं ज्ययोर्यत् ।
तच्चापयुत्यन्तरदोर्लवैक-
ज्याघ्नं द्वितीया नियमाज्ज्यका स्यात् ॥१०३॥
तर्कप्रभृत्यखिलशास्त्रविदोऽपि विज्ञा
रेखात्ममूलगणितानवबोधतश्च ।
स्वल्पान्तरान्मदनिष्टफलस्य भीत्या
भ्रान्त्या भ्रमन्त्यणिवदत्र च स्थूलरीत्या ॥ १०४॥
कुण्डावबोधनविधौ परनिर्मितानि
स्थूलप्रकारजनितान्यशुभानि बुद्ध्वा ।
तेन ज्यकागणितवासनया प्रसङ्गाद्
दिक्कुण्डसाधनविधिं प्रवदामि सूक्ष्मम् ॥१०५॥
चतुर्भुजं वृत्तमथार्धचन्द्रं
त्रिकोणकं योनिसमाह्वयं च ।
षडस्रमष्टास्रमथाष्टपत्रं
पद्माह्वयं चापि तु पञ्चकोणम् ॥ १०६ ॥
सप्तास्रकं चेति दशैव कुण्डा-
न्युक्तानि तज्ज्ञैरिह सत्फलार्थम् ।

हस्तद्विहस्तादिफलोन्मितानि
तत्राङ्गुलैः सिद्धमितैश्च हस्तः ॥ १०७ ॥
षष्टिव्यङ्गुलकैरत्राङ्गुलं व्यङ्गुलकं तथा ।
प्रतिव्यङ्गुलषष्ट्या स्याद्गणितार्थं क्रमस्त्वयम् ॥ १०८ ॥
तत्रैकहस्तजक्षेत्रफलं जिन-२४ हतैः ५७६ समम् ।
द्विव्यादिगुणितं तद्धि
द्व्यादिहस्तोद्भवं सदा ११५२ । १७२८ । २३०४ ॥ १०९ ॥
फलमेकभवं द्व्यादिगुणितं द्व्यादिहस्तजम् ।
न हि द्व्यादिकराणां चाङ्गुलवर्गसमं हि तत् ॥ ११० ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं लभते समबाहुके ।
सूक्ष्मक्षेत्रफले कुण्डे तद्ध्रासो विषमे भुजे ॥ १११ ॥
अन्यैस्त्र्यस्त्रादिकुण्डेषु यैर्भुजा विषमाः कृताः ।
चतुर्भुजेऽपि विषमा भुजाः किं न कृताश्च तैः ॥ ११२ ॥
एकद्विघ्नफलाभ्यां ये पदे ते बाहुविस्तृती ।
स्यातां समयुतौ चाद्ये कुण्डे तुल्यचतुर्भुजे ॥ ११३ ॥
आसन्नमूलग्रहणाङ्गुलो २४ व्यास-२३ । ५६ श्चतुर्भुजे ।
एकहस्ते द्व्यादिहस्तेऽप्येवं साध्यं विचक्षणैः ॥ ११४ ॥
(१)अष्टघ्नात् फलवर्गाच्च पञ्चभक्तात् पदात् पदम् ।

विशेषशरणः ।

(१) अस्यैव ग्रन्थस्य मध्यमाधिकारस्थेन १९६तमश्लोकेन

अभीष्टे वर्त्तुले कुण्डे व्यासमानं प्रजायते ॥ ११५ ॥
आसन्नमूलग्रहणाद्व्यासः सप्ताश्वि-२७ संमितः ।
एकहस्ते तथा द्व्यादिहस्तेस्वफलक्रमात् ॥ ११६ ॥
(१)द्वात्रिंशद्गुणितात् पञ्चभक्ताच्च फलवर्गतः ।
मूलमूलं दलेन्द्वाभे व्यासमानं प्रजायते ॥ ११७ ॥
आसन्नमूलग्रहणादङ्गुलान्यष्टवह्नयः ३८ ।
व्यङ्गुलानि दश १० व्यासश्चैकहस्तार्धचन्द्रके ॥ ११८ ॥
समत्रिभुजकुण्डस्य (२)फलवर्गो नृपाहतः ।

विशेषशरणः ।

$$\sqrt{\frac{\text{व्या}^{२} \times ९}{८}} = \text{वृ.क्षे.फ} \therefore \text{व्या}^{२} = \frac{\text{वृ.क्षे.फ}^{२} \times ८}{५}$$

$$\therefore \text{व्या} = \sqrt[२]{\frac{\text{वृ. क्षे. फ}^{२} \times ९}{८}}$$ अत उपपन्नम् ।

(१) पूर्वोक्तरीतितोऽर्धवृत्तक्षेत्रफलम् $= \frac{१}{२}\sqrt{\frac{\text{व्या}^{२} \times ५}{८}}$

$$= \text{क्षेफ} \therefore \text{व्या}^{२} = \frac{\text{क्षेफ}^{२} \times १२}{५} \therefore \text{व्या} = \sqrt[२]{\frac{\text{क्षेफ}^{२} \times १२}{[illegible]}}$$

अत उपपन्नम् ।

(२) समत्रिभुजे भुजार्धमाबाधा, तयोर्लम्बवर्गः $= \frac{३\ \text{भु}^{२}}{४}$ ।

$$\therefore \text{फ}^{२} = \frac{३\ \text{भु}^{२}}{४} \times \frac{\text{भु}^{२}}{४} = \frac{३\ \text{भु}^{२}}{१६} \therefore \text{भु}^{२} = \frac{१६\ \text{फ}^{२}}{३}$$

$$\therefore \text{भु} = \sqrt[२]{\frac{१६\ \text{फ}^{२}}{३}}$$ अत उपपन्नम् ।

त्रिभक्तास्तत्पदान्मूलं भुजः स्यादथ तत्कृतिः ॥ ११९ ॥
खत्र्यंशसंयुता कार्या व्यासः स्यात् तत्पदं (१)त्विह ।
न्टपघ्नाद्वा (२)फलाद्वर्गो भैर्हृतस्तत्पदात् पदम् ॥ १२० ॥
व्यासमानं भवेत् तत्र चैकहस्ते भुजो भवेत् २ । १८ ।
कुराङ्गुलादिको व्यासस्तस्मात् पदतः ४६ । ७ किल ॥ १२१ ॥
फलात्(३)खखाष्टवेद-४८००घ्नात् त्र्यद्रिखाद्रिहृतात् पदम् ।

विशेषशरणः ।

(१) समत्रिभुजोपरिगतवृत्तस्य व्यासानयनम् । शिरःकोणाभ्यामाधारस्थभुजोपरिगतलम्बरेखाद्वययोगः केन्द्रम् । अतः समत्रिभुजस्य भुजः कोटिः, व्यासार्धं भुजः, व्यासः कर्णः । $\therefore \text{भु}^{\text{२}} + \frac{\text{१}}{\text{४}}\,\text{व्या}^{\text{२}}$ $= \text{व्या}^{\text{२}}$ । $\therefore \text{भु}^{\text{२}} = \frac{\text{३}}{\text{४}}\,\text{व्या}^{\text{२}}$. $\text{व्या}^{\text{२}} = \frac{\text{४ भु}^{\text{२}}}{\text{३}}$

$\therefore \text{व्या} = \sqrt{\frac{\text{४ भु}^{\text{२}}}{\text{३}}}$ अत उपपन्नम् ।

(२) पूर्वोपपत्तौ $\text{भु}^{\text{२}} = \frac{\text{३}}{\text{४}}\,\text{व्या}^{\text{२}} \therefore \text{भु}^{\text{४}} = \frac{\text{९ व्या}^{\text{४}}}{\text{१६}}$ ।

अथात्र पूर्वं $\text{भु}^{\text{४}} = \frac{\text{१६ फ}^{\text{२}}}{\text{३}} \therefore \frac{\text{९ व्या}^{\text{४}}}{\text{१६}} = \frac{\text{१६ फ}^{\text{२}}}{\text{३}}$

$\therefore \text{व्या}^{\text{४}} = \frac{\text{१६} \times \text{१६ फ}^{\text{२}}}{\text{९} \times \text{३}} = \frac{(\text{१६ फ})^{\text{२}}}{\text{२७}}$

$\therefore \text{व्या} = \sqrt[\text{४}]{\frac{(\text{१६ फ})^{\text{२}}}{\text{२७}}}$ अत उपपन्नम् ।

(३) इत्यादिसूत्राणामुपपत्तयः क्षेत्रप्रदर्शनपूर्वकं ग्रन्थान्ते शेषटि-

वाहुरश्वत्थपत्राभे योनिकुण्डे प्रजायते ॥ १२२ ॥

समत्रिभुजवत् तस्माद्व्यासोऽप्यत्राथ हस्तजे ।
कुण्डे भुजो १८ । ४६ । १६ भवेद्व्यासो-२२ । ५०
ऽङ्गुलाद्यो गणितेन वै ॥ १२३ ॥

इत्येको योनिकुण्डप्रकारः ।

अथ वाऽश्वत्थपत्राभे योनिकुण्डे फलं तु यत् ।
षष्टिवर्ग-३६००गुणादस्मात् चिद्विदन्तै-३२२३हृतात् पदम् ॥
व्यासमानं भवेन्नूनं तद्वर्गार्धपदं भुजः ।
हस्तयोनौ व्यासमानमिदं २५ । २२ । २०
वाहुरयं १७ । ५६ । सदा ॥ १२५ ॥

इति द्वितीययोनिकुण्डप्रकारः ।

एवं षडस्रकुण्डस्य फलवर्गोऽब्धिसंगुणः ।
भैर्हृतस्तत्पदान्मूलं भुजमानं प्रजायते ॥ १२६ ॥
अष्टघ्नाच्च फलाद्वर्गो भैर्हृतस्तत्पदात् पदम् ।
व्यासो भवेद्विनिघ्नोऽसौ भुजो व्यासोऽथ वाऽनिशम् ॥

आसन्नमूलग्रहणाद्धस्त-
कुण्डे भुजस्त्वयम् १४ । ५२ ।
व्यासोऽङ्गुलात्मकश्चायं २८ । ४६
सम्यक् शिल्पविदोदितः ॥ १२८ ॥

विशेषशरणः ।

प्पण्यामवलोक्याः । ग्रन्थमुद्रणे विलम्बभियाऽत्र न ताः संरक्षिता इति ।

एमष्टास्त्रकुण्डस्य फलं पञ्चाद्रि-७५ संगुणम् ।
त्रिपञ्च- ५३ विहृतं तस्य मूलं व्यासो भवेद्-ध्रुवम् ॥
शून्यं द्वाविंशतिश्चूनषष्टिः ०।२२।५७ सावयवो गुणः ।
तद्गुणो व्यास एवात्र भुजः स्यादष्टकोणके ॥ १३० ॥

एकहस्ताष्टकोणस्य
व्यास चासन्नमूलतः २८।२३ ।
भुजश्चायं १०।५५ तथा द्व्यादि-
हस्तकुण्डे समानयेत् ॥ १३१ ॥

अथ पद्माख्यकुण्डे तु
स्वफलं गुणितं च तत् ।
शून्याङ्गवह्निभि-३६० र्वह्नि-
वेदसागर-४४३ भाजितम् ॥ १३२ ॥

तन्मूलं व्यासमानं स्या-
दतश्चाष्टास्रवद्भुजः ।
एकहस्ते च पद्माख्ये व्यासो २१।२८।२५
बाहुस्तथा- ८।१६।२८ ऽङ्गुलैः ॥ १३३ ॥

अथान्यथाऽष्टपत्रैस्तु
पद्मकुण्डं वदाम्यहम् ।
शून्यं षट्सप्त मनवो ०।६।७।१४
गुणः सावयवस्त्वयम् ॥ १३४ ॥

फलात् तद्गुणितान्मूलं भुजमानं प्रजायते ।

सोऽष्टास्त्यासगुणकोद्धृतो व्यासो भवेद्ध्रुवम् ॥१३५॥

तत्रैकहस्तपद्माख्ये
भुजः सावयवस्त्वयम् ० । ३८ । ५५ ।
व्यासश्चायं २० । ३ । १२ इत्यादिहस्ते-
ऽप्येवं साध्यं विचक्षणैः ॥ १३६ ॥

फलं पञ्चास्त्रकुण्डोत्थं खनागेन्दु-१८० गुणं हृतम् ।
नगाभ्रभूमिभि-१०७र्लब्धात् परं व्यासो भवेदिह ॥ १३७ ॥
शून्यं पञ्चाग्नयो भूपा ० । ३५ । १६ गुणः सावयवस्त्वयम् ।
तद्गुणो व्यास एवात्र भुजः स्याद्गणितैर्न वै ॥ १३८ ॥

अथैकहस्तपञ्चास्रे
व्यासस्त्वपरतस्त्विह ।
व्यासो २१ । ८ भुजो १८ । १८ भवेन्नून-
मथ सप्तास्त्रकुण्डके ॥ १३९ ॥

फलाच्छून्याम्बरार्क-१२०घ्नाद्भूविनाग-८२१हृतात् पदम् ।
व्यासो भवेद्धि सप्तास्त्रे भुजोऽप्येवं ततः सखे ॥ १४० ॥

शून्यं षड्विंशतिर्भूमिः
षड्बाणा गुणकोऽस्त्वयम् ०।२६।१५६ ।
तद्घ्नव्यासो भुजश्चात्र
दोर्व्यासौ चैकहस्तजौ ॥ १४१ ॥

भु० १२ । ३२ । २१ व्या० । २८ । ० । ५६ ।

इति कुण्डगणितप्रकारः ।

अथ तत्साधनप्रकाराः।

वृत्तकुण्डं निजव्यासदलभ्रमणतो भवेत्।
अर्धचन्द्रं निजव्यासदलवृत्तस्य खण्डकम्॥ १४२॥
त्रिचतुःपञ्चषट्सप्ताष्टास्त्रकुण्डेषु विस्तृतेः।
अर्धेनादौ लिखेद्वृत्तं कार्याः स्वस्वविभागकाः॥ १४३॥
समास्त्वेकैकका रेखाः प्रतिभागं वृतौ ततः।
पूर्णज्यावच्च तेन स्यात् स्वस्वकुण्डास्त्रकाकृतिः॥ १४४॥
संलग्ना वा भुजा वृत्ते देयास्तद्वशतस्त्विह।
स्वस्वास्राकृतिजं कुण्डं यजमानाङ्गुलैर्भवेत्॥ १४५॥
ज्ञाते भुजे वृतावत्र विभागा अप्रयोजकाः।
विभागज्ञानतश्चैवं भुजास्ते चाप्रयोजकाः॥ १४६॥
समत्रिभुजवत् पूर्वं कृत्वा तुल्यत्रिबाहुकम्।
योनिकुण्डे ततो बाहुत्रयमध्याद्भुजाद्बहिः॥ १४७॥
मण्डलार्धत्रयं लेख्यं बाह्वर्धभ्रमणादिह।
एकार्धवृत्तमध्याच्च पार्श्वयोस्तद्भुजाग्रगे॥ १४८॥
कार्ये रेखे च तत्सक्ते चापे त्यक्त्वाऽवशेषकम्।
योनिकुण्डं भवेदाद्यमन्यत्र्यदलयोनिभम्॥ १४९॥
एवं व्यासार्धमानेन वृत्तं कृत्वा चतुर्भुजम्।
भुजतुल्यभुजैस्तत्र लेख्यकोणाच्च पार्श्वयोः॥ १५०॥
भुजार्धकेन्द्रतो वृत्तदले बाह्वर्धमानतः।
कार्ये भुजाद्बहिश्चान्ययोनिकुण्डं च तद्भवेत्॥ १५१॥

पूर्वं व्यासभुजाभ्यां च यथोक्तयोऽष्टास्रकं लिखेत् ।
ततस्तद्बाहुखण्डेन नाह्वार्धात् केन्द्रतः किल ॥ १५२ ॥
वृत्तार्धं बाहुतश्चोर्ध्वं विलिखेद्रासमन्ततः ।
तद्धि तुल्यचतुर्भागं कृत्वा चाद्यतृतीयकौ ॥ १५३ ॥
त्रिभागान्तौ च यौ ताभ्यां तद्बाह्वर्द्धदलमानतः ।
भ्रमणान्मत्स्यमुत्पाद्य तन्मुखं वृत्ततो बहिः ॥ १५४ ॥
यद्वस्ति तद्गते ताभ्यां त्रिभागाभ्यां च रेखिके ।
तद्बाहुखण्डतुल्ये च समन्तात् तेन तद्भवेत् ॥ १५५ ॥
अष्टपत्रात्मकं कुण्डं पद्माख्यं पद्मवच्छुभम् ।
व्यक्ताव्यक्तोपपत्त्यैव सिद्धं सूक्ष्मं मयोदितम् ॥ १५६ ॥
द्वितीयपद्मकुण्डेऽपि साध्यमष्टास्रकं पुरा ।
तद्भुजाद्यन्तचिह्नाभ्यां व्यासार्धाद्भुजमानतः ॥ १५७ ॥
वृत्तत्रिभागभ्रमणान्मत्स्यं कृत्वाऽथ यद्भुजात् ।
बहिःस्थितं च यन्मत्स्यखण्डं पत्रं तदेव हि ॥ १५८ ॥
एवं प्रतिभुजं पत्रादष्टपत्रोद्भवं किल ।
पद्मकुण्डं भवेद्व्यक्ताव्यक्तवासनया परम् ॥ १५९ ॥
द्व्यादिहस्तेषु कुण्डेषु स्वस्वोक्तभुजत्रिरवृती ।
कार्ये ताभ्यां यथोक्त्यैव यजमानाङ्गुलैः किल ॥ १६० ॥
स्वस्वासाकृतिमान्यत्र कुण्डानि प्रभवन्ति च ।
द्व्यादिहस्ताख्यकुण्डेषु फलमूलजिनांशकम् ॥ १६१ ॥
प्रकल्प्य वाऽङ्गुलं तत्र तैर्यथोक्तप्रकारतः ।

एकहस्तोक्तविस्तारभुजाभ्यामेव साधयेत् ॥ १६२ ॥
वासनानवबोधेन बहुधा शुष्कपण्डितैः ।
उक्तं सुस्थूलकुण्डानां साधनं तन्न मे मतम् ॥ १६३ ॥

संवादमेत्युक्तफलेन सम्यक्
तदेव कुण्डं किल सप्रमाणम् ।
नान्यन्मुनीन्द्रोक्तमपीह यस्मात्
प्रत्यक्षसिद्धो न हि वाक्प्रमाणम् ॥ १६४ ॥

अन्तर्बहिःकोणभवं तु कुण्डं
द्विघ्नास्रसंख्याकभुजैरलीकम् ।
यैरुक्तमष्टास्रमहो कथं तै-
स्त्र्यःष्यस्रकं चापि तथाऽऽहतं न ॥ १६५ ॥

समन्ततः केवलबाह्यकोणैः
सिद्धानि बाह्वग्रयुतेर्भवन्ति ।
अःष्यस्रवत् नोपपडष्टकोणानं
नैमिषस्थो न हि वेत्ति चैवम् ॥ १६६ ॥

अथ कुण्डवासनोच्यते ।

समकर्णसमचतुर्भुजक्षेत्रफलमूलं हि तद्भुजस्तत्कर्णो व्यास इति तावत् सुप्रसिद्धम् । तुल्यभुजयोर्वर्गयोगो हि द्विगुणभुजवर्गः । स तु द्विगुणफलतुल्यस्तत्पदं कर्णः फलमूलं तु भुज इत्युपपन्नं यथोक्ते चतुर्भुजे ।

अथ वृत्तफलं तु व्यासवर्गवर्गात् पञ्चगुणादष्टहृतान्मूलतुल्यमिति तद्विलोमेन व्यासः स्यादित्युपपन्नं यथोक्तं वृत्ते ।

अथार्धचन्द्रकुण्डे तु वृत्तार्धम्। तत्र द्विगुणफलं वृत्तफलं प्रकल्प्य तदर्धमर्धवृत्तफलं स्वफलं स्यात्। अतोऽर्धचन्द्रे व्यासो द्विगुणफलात् साध्यः। द्विघ्नफलवर्गः = फव ४, अष्टघ्नः फव३२, पञ्चभक्तः फव$\frac{३२}{५}$। अस्य मूलमूलं व्यास इत्युपपन्नं यथोक्तम्।

अथ समत्रिभुजे वेदे लम्बादुभयतः सजातीयजात्ये भवतः प्रातिलोम्येन तद्योगे चायतं स्यात्। तत्फलं स्वाभिमतं ज्ञातमेव। तदायते भुजो भुजार्धं कोटिस्तु लम्बः। स तु भुजभुजार्धयोर्वर्गान्तरपदरूप इति मूलापदयाद्वर्गद्वारैव भुजकोटिघातरूपायतफले क्रियमाणे फलवर्गोऽयम् = $\frac{\text{भुवव ३}}{१६}$। विलोमिनाथ फलवर्गो षोडशगुणस्त्रिभक्तस्तन्मूलमूलं भुज इत्युपपन्नम्।

वृत्ते स चायं भुजस्तु द्विगुणा षष्टिभागज्या। षष्टिभागज्यावर्गरूपमिदम् $\frac{\text{त्रिव ३}}{४}$। त्रिज्या तु व्यासार्धमित्येवं वा $\frac{\text{व्याव ३}}{१६}$। अत्र मूलं द्विघ्नं चतुर्गुणितान्मूलं वा तुल्यमिति चतुर्घ्नं $\frac{\text{व्याव ३}}{४}$ तन्मूलं समत्रिभुजभुज इति तद्विलोमेन भुजवर्गो द्वित्रिघ्नात् त्रिभक्ताच्च मूलं स्वल्पान्तरयुतभुजवर्गान्मूलरूपेण कथितं व्यासः स्यादित्युपपन्नं यथोक्तम्।

यद्वा पूर्वोक्तो भुजोऽयम् $\sqrt[२]{\frac{\text{फव १६}}{३}}$। अस्य वर्गश्चतुर्गुणस्त्रिभक्तोऽस्य मूलं वर्गवर्गो वा षोडशगुणो नवभक्तो—$\frac{\text{फव २५६}}{२७}$ ऽस्य मूलमूलं व्यास इति वासनाविदां स्पष्टतरम्।

अथाद्ययोनिकुण्डे तु समत्रिभुजमेकं तदेककोणात् पार्श्वयोर्भुजसमव्यासोद्भवे वृत्तार्धे तयां भुजार्धोद्भवतुल्यचतुर्भुजार्धं चेति

तत्फलैक्यं स्वफलं ज्ञातमेव तथान्यरीत्या फलम्। एवं भुजप्रमाणं यावत्तावत् (या १)। अस्मात् समत्रिभुजफलम् $= \frac{\text{याव}(१।४३।५५)}{४}$।
वृत्तार्धयोः फलम् $= \frac{\text{याव}(३।९।४४)}{४}$। चतुर्भुजफलम् $= \frac{\text{याव }१}{४}$।
चयैक्यम् $\frac{\text{याव}(५।५३।३९)}{४}$। इदं स्वफलेन सममिति पक्षौ याव (५।५३।३९) = याव० फ ४। अत्राव्यक्ताङ्केनाब्धिघ्नं फलं भाज्यमिति गुणहरौ खखार्कैर्गुणितौ जातौ गुण-४८०० हारौ-७०७३ इत्युपपन्नं यथोक्तम्।

द्वितीयप्रकारे तु समकर्णतुल्यचतुर्भुजमेकं तथैककोणाश्रितभुजयोर्व्यासरूपयोर्ये वृत्तार्धे तदैक्यरूपवृत्तं चेति तत्फलैक्यं स्वफलं ज्ञातमेव तथान्यरीत्या फलमेवं चतुर्भुजकर्णो हि तद्व्यासस्तत्प्रमाणं यावत्तावत् (या १)। अस्य वर्गार्धं चतुर्भुजफलम् $= \frac{\text{याव }१}{२}$। अस्य मूलं चतुर्भुजे भुज इति तत्तुल्यव्यासे वृत्तफलम् $= \frac{\text{याव}(०।४७।२६)}{२}$। फलयोर्योगः $= \frac{\text{याव}(१।४७।२६)}{२}$।
स्वफलेन सममिति पक्षौ याव (१।४७।२६) = याव० फ २। अत्राव्यक्ताङ्केन द्विगुणं फलं भाज्यमिति गुणहरौ खखाष्टेन्दु-१८०० गुणौ गुण-३६०० हारौ-२२२२ इत्युपपन्नं यथोक्तम्।

अथ षडस्रभुजो हि सर्वत्र वृत्तव्यासार्धसमः। तत्तुल्य एको भुजो व्यासार्धतुल्यौ च द्वाविति समत्रिभुजम्। तत्तुल्यानि षड् वृत्ते भवन्ति। तत्रैकसमत्रिभुजे प्रोक्तवत् फलवर्गोऽयम् $= \frac{\text{व्यावव }३}{२५६}$। अस्य पदं षड्घ्नं सर्वफलमित्ययं वा षड्वर्गघ्नः सर्वफलवर्गोऽयम् $= \frac{\text{व्यावव }२७}{६८}$। अतो विलोमेन फलवर्गो-

ऽग्निषड्गुणो भेदितस्तन्मूलमूलं व्यासस्तदर्धं भुज इति तद्व-र्गवर्गः षोडशभक्त एव फलितः फलवर्गोऽग्निगुणो भेदित इत्यु-पपन्नम् ।

अथाष्टास्रे सार्धद्वाविंशति (२२ । ३०) भागज्या द्विगुणा भुजो-ऽस्तीति तावत् सुप्रसिद्धम् । तत्र शरवेदभागज्यावर्गः $= \frac{\text{त्रिव १}}{\text{२}}$ । अस्य मूलं शरवेदभागज्या = त्रि (० । ४२ । २६) । त्रिज्यातः शुद्धा जाता शरवेदभागानामुत्क्रमज्येयम् = त्रि (० । १७ । ३४) "त्रिज्योत्क्रमज्याभिहते–" त्रिव (० । १७ । ३४) दलस्य त्रिव (० । ८ । ४७) मूलं सा द्विद्विभागज्येति चतुर्गुणदलार्ध-त्रिव (० । ३५ । १८) मूलं द्विगुणा सार्धद्विद्विभागज्याऽष्टास्रभुजरूपा त्रि(०।४५।५४) । व्यासार्धं त्रिज्येत्ययं वाऽष्टास्रभुजः = व्या(०।२२।५७) । अत्रैको भुजो भुजौ व्यासार्धतुल्यौ च द्वौ भुजाविति त्रिभुजम् । तादृ-शान्यष्टावष्टास्रे भवन्ति तत्रैकस्य फलम् = व्याव (० । ५ । १८) अष्टघ्न-मष्टास्रे फलम् = व्याव (० । ४२ । ४) । अतः फलमनेन (० । ४२ । २४) भक्तं तन्मूलं व्यासः स्यादष्टास्रे । तत्र संचारेण फलं पञ्चसप्ततिगुणं त्रिपञ्चाशद्विहृतं तत्पदं व्यास इत्युपपन्नं यथोक्तम् ।

अथ पद्मकुण्डे यदष्टास्रं तत्फलमेकं तथा तद्भुजार्धो-द्भवतुल्यचतुर्भुजान्यष्टसंख्याकान्यष्टास्रे । तत्फलं भुजवर्गद्विघात-तुल्यं तथा भुजतुल्यव्यासवृत्तस्य फलाष्टांशरूपविषमत्रिकोण-फलानि षोडशसंख्याकानि द्विगुणतद्वृत्तफलतुल्यानीति सर्वफलं स्वफलतुल्यं जातमेव । तथान्यरीत्या फलमेवम् । एतदष्टास्रे भुजः = व्या (० । २२ । ५७) । अस्य वर्गः-व्याव (० । ८ । ४६ । ४२) वर्गः = व्यावव (० । १ । १७ । २) पञ्चगुणः व्यावव (० । ६ । २५ । १५) अष्ट-

भक्ताः व्याव (० । ० । ४८ । ८) चतुर्गुणस्यास्य व्याव (० । ३ । १२ । ३६) मूलं भुजतुल्यव्यासवृत्तफलं द्विगुणम् व्याव (० । १३ । ५२ । ४२) तथा भुजवर्गद्विघातसुल्यं फलम्=व्याव (०।१७ । ३३ । २४)। तथाऽष्टास्रफलम्=व्याव (० । ४२ । २४)। फलत्रययोगः स्वफलमिदम् =व्याव (१। १३ । ५०) यतो विलोमेन फलमनेन १ । १३ । ५० भक्तं तन्मूलं व्यासस्तत्र सवर्णितो हरः सुखार्थं गृहीतः ४४३० । तेन फलस्य गुणो ३६० हर-४४३ चेत्युपपन्नं यथोक्तम् । यथैकहस्तमपि फलं गुणगुणं हरभक्तं व्यासवर्गः=४६८ । ५ । एतन्मूलं व्यासः =२१ । ३८ । ७ । भुजश्च ८ । १६ । ३१ । अष्टास्रफलम् =३३० । ४६ । ४४ चतु० १२६ ।५७। ३७। वृत्त० १०८ । १६ । १३।

अथ द्वितीयपद्मकुण्डोपपत्तिः ।

> अष्टास्रभुजसंभूतात् समत्रिभुजतः फलम् ।
> द्विगुणाष्टास्रकभुजाढ्यामावृत्तफलं तु यत् ॥
> तत्पदंशमितं चान्यत् फलं चान्तरकं तयोः ।
> युक्तं पंडशकफले पत्रस्यैकं फलं भवेत् ॥
> तदष्टघ्नं भवेत् पद्मे तथाष्टास्रफलं युतम् ।
> यथोक्तमेव पद्माख्ये फलं तत् सकलं यथा ॥

एकहस्ते चैकपत्रे त्रिभुजस्य फलम् २५ । २६ । ४२ । २५ तथा । फलं वृत्तस्य षष्ठांशे ३० । ५७ । ४२ । २० तथा तद्विवरोऽयम् ५ । ३० । ५८ । ५५ ॥

तत्पडंशकयोगैकपत्रजं ३ । २८ । ४२ । १५ चाष्टकं गुणम् । पद्मे पत्राष्टकफलं २८९ । ४९ । २८ भवेत् तत्-तेन संयुतम् ॥ यदष्टास्रफलं २८४ । १० । २१ तत् तु सूक्ष्मं पद्मफलं भवेत् । यथेप्सितं द्वि तत्सिद्धिरव्यक्तगणितादपि ॥

अत्राष्टास्रभुजप्रमाणं यावदेकम् या १ । त्रिभुजफलवर्गः = यावव (० । ११ । १५) । अस्य मूलं याव (० । २५ । ५१) । वृत्तषडंशफलवर्गः = यावव (० । १६ । ४०) । अस्य मूलं फलम् = याव (० । ३१ । ३०) फलान्तरम् = याव (० । ५ । ३८) । वृत्तषडंशफलेन युतमेकपद्मफलम् = याव (० । ३७ : १५) । अष्टघ्नमष्टपद्मजम् = याव (४ । ५८) । यथाष्टास्रफलं भुजः या १ हरेणानेन ० । २२ । ५७ भक्तो व्यासः = $\frac{\text{या १}}{\text{० । २२ । ५७}}$ । व्यासवर्गः = $\frac{\text{याव १}}{\text{० । ८ । ४६}}$ । अयं विमघ्नगुणः पश्चाद्विभक्तः फलम् = याव (४ । ५० । ११) अष्टास्रे । इदमष्टपद्मजफलेन युतं जातं पद्मकुण्डफलम् = याव (८ । ४८ । ११) अतः फलम् ८ । ४८ । ११ अनेन भक्तं भुजवर्गमानं स्यात् तत्र संचारः । हरेऽस्मिन् रूपं गुणस्तदा रूपमिते हरे को गुण इति लब्धो गुणः = (० । ६ । ७ । १४) तद्गुणितकुण्डफलस्य भुज इत्युपपन्नम् ।

अथ पद्मास्रे द्विगुणा षट्त्रिंशदंशज्या भुजोऽस्ति । षट्त्रिंशज्या = त्रि (० । ३५ । १६) वा व्या (० । १७ । ३८) । इयं द्विगुणा पद्मास्रे भुजः = व्या (० । ३५ । १६) । अत्र तत्तुल्यभूमौ व्यासार्धतुल्यभुजाभ्यां योऽवस्रस्तदुभयतस्त्र्यस्रयोरैक्यादायतमुत्पाद्य तत्फलं फलपञ्चमांशरूपं पञ्चगुणं च पद्मास्रे फलं स्यात् । तत्र भुजार्धं भुजः = व्या (० । १७ । ३८) । व्यासार्धं कर्णस्तद्वर्गान्तरमूलं लम्बः = व्या (० । २४ । १७) । आयते लम्बः कोटिर्भुजार्धं भुज इति तद्घाते फलम् = व्याव (० । ७ । ८) आयते । पञ्चघ्नं स्वफलम् = व्याव (० । ३५ । ४०) । अतो विलोमेन फलम्-

नेन ० । ३५ । ४० भक्तं व्यासवर्गं इति सवर्णितो हरो गृहीतः २१४० तेन फलस्य गुणः = ३६०० । हरश्च = २१४० । विंशत्याऽपवर्त्तनाद्गुणहरौ १८०, १०७ वेत्युपपन्नं यथोक्तम् ।

द्विगुणा(१) वृत्तमन्वंशज्यका पूरं । ३ । ५२ समासके भुजः ।
यष्टिव्यासार्धतः स्वीयकुण्डव्यासार्धतोऽस्त्ययम् व्या (० । २६ । १ । ५६) ॥
भूर्भुजोऽत्र भुजौ व्यासखण्डतुल्यौ चिबाहुके ।
समत्र तत्फलं कुण्डे फलं व्याव(० । ४१ । ३)स्यात् तेन तत्फलम् ॥
अनेन ० । ४१ । ३ व्यत्ययाद्भक्तं व्यासः स्यात् तत्परं किल ।
हरे लब्धिम् ८२१ गुणयाय-१२०० मित्यस्ति फलवासना ॥
अथ वा कुण्डक्षेत्रफलं स्वगुणगुणितं तन्मूलं भुजो व्यासश्च ।
सूक्ष्मासन्नतया ग्राह्यं मूलमासन्नसंज्ञकम् ।
वस्तुभूतपदप्रख्यं कार्यं रेखात्मकं पदम् ॥
अथाष्टोद्दृतायाः करण्याश्च लब्धं तथेष्टं तयोरल्पकं चोत्क्रमज्याम् ।
प्रकल्प्याथ लब्धाङ्कवेष्टाङ्कयोगाद्दलेनाथ वृत्तं लिखेत् तद्वृतौ हि ॥
प्रदत्त्वोत्क्रमज्यां च तन्मध्यसूत्रे ततस्तत्क्रमज्या च रेखात्मिका या ।
तदेव स्वरेखात्मकं मूलमत्र भवेत् तत्करण्याश्च कुण्डादिसिद्धयै ॥
करण्युक्तिवत् स्वेष्टलब्ध्योः करण्योरपीह प्रसाध्ये पदे रेखिकाख्ये ।
तयोरल्पिका चोत्क्रमज्यां प्रकल्प्य तदैक्यार्धविस्तारखण्डोत्थवृत्ते ॥
यथोक्त्या क्रमज्यात्मिका रेखिका स्यात्
करण्यास्तदेवास्ति मूलस्य मूलम् ।
इहाभीष्टभेदात् पदेनैव भेदो
भवेदित्यमार्यैर्भृशं तद्विचार्यम् ॥

विशेषवासनाः ।

(१) एतदर्थं शेषवासनाऽवलोकनीया ।

कुण्डानां भुजव्यासगुणकाः ।

चतुर्भुजम्	वृत्तकुण्डम्	अर्धचन्द्रम्	त्रिभुजम्	प्र. योनिकुं	द्वि. योनिकुं	षडस्रम्	अष्टास्रम्	प्र. पद्मम्	द्वि. पद्मम्	पञ्चास्रम्	सप्तास्रम्	कुण्डानि
१ ० ०	० ० ०	० ० ०	२ १८ ३३	० ४० ४३	० ३३ ३०	० २३ १०	० १२ २४	० ७ ७	० ६ ७	० ३८ ५१	० ३६ ३०	भुजगुणकाः
२ ० ०	१ १५ ५३	२ ३१ ४७	३ ४ ४५	० ५४ १७	१ ७ १	१ ३२ ४०	१ २४ ५४	० ४८ ४६	० ४१ ५१	१ ४० ५६	१ २७ ४१	व्यासगुणकाः

इमानि कुण्डानि मयोदितानि

(१)स्वार्षागमप्रोक्तदिशि स्थितानि ।

वृद्धावनौ चाम्बुसमीकृतायां

कार्याणि तज्ज्ञैरिह सत्फलार्थम् ॥ १६७ ॥

यथोदितक्षेत्रफलस्य साम्य-

प्रदर्शनार्थं तु ममैष यत्नः ।

कुण्डस्य होमार्थमिहाथ तत्र-

त्योऽन्यो विशेषः सुधियाऽन्यतन्त्रात् ॥ १६८ ॥

इति कुण्डविचारः ।

विशेषशरणः ।

(१) स्वेषां श्रुतिस्मृत्यनुकूमतानुयायिनां ये आर्षागमा वेदब्राह्मणादिप्रमाणानि तत्र प्रोक्ता कथिता या दिग् दिशा कुण्डनिर्माणादेशेति यावत् । तत्र स्थितानि तज्ज्ञैः सत्फलार्थं कार्याणि विशुद्धकुण्डादिगुणिपनैर कुण्डरचना विधेयेति ।

जीवाज्ञानार्थं सारणी।

चापम्	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०
क्रमज्या	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०
	२	५	८	११	१३	१६	१८	२१	२३	२५	२६	२८	२९	३०	३१	३२	३२	३२	३२	३१	३०	२८	२६	२४	२१	१८	१४	१०	५	०
	४९	३८	२४	७	४५	१८	४३	१	९	८	५४	२८	४९	५५	४४	१७	३२	२७	२	१६	७	३५	३८	१५	२५	८	२१	५	१८	०
	४३	१७	३४	२३	३८	८	४६	२३	५०	०	४४	५५	२५	७	५४	४०	१७	४०	४३	२१	२८	१	५५	६	३२	१०	५६	५१	५२	०
	१५	२९	०	५४	२६	५३	११	२३	४०	२३	३४	३१	४०	४६	४२	८	१८	१५	१७	२३	३८	२७	२६	४४	४०	४	५३	२७	४१	०

चापम्	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०
क्रमज्या	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३६	३७	३८	३९	४०	४०	४१	४२	४३	४३	४४	४५	४५	४६	४७	४७	४८	४९	४९	५०	५०	५१	५१
	५४	४७	४०	३३	२४	१६	६	५६	४५	३४	२१	८	५५	४०	२५	९	५२	३५	१६	५७	३७	१६	५५	३२	८	४४	१९	५२	२५	५७
	८	४२	४२	५	५२	१	३२	२२	३३	२	४८	५२	११	४६	३५	३७	५२	१९	५७	४५	४३	५०	५	२७	५६	३२	१२	५८	४८	४१
	१३	३३	१	४०	३०	३६	२	५२	१२	७	४५	१२	३८	१२	३	२३	२३	१६	१६	३५	३१	१९	१६	४०	५०	६	५०	२३	८	२९
	२७	४०	५४	२	७	५२	४२	४३	१६	२५	१	१०	४४	२९	५३	४९	५८	५६	१०	५५	४०	२२	१३	१५	३०	५६	३४	२०	१३	१४

चापम्	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०
क्रमज्या	५२	५२	५३	५३	५४	५४	५५	५५	५६	५६	५६	५७	५७	५७	५७	५८	५८	५८	५८	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	५९	६०
	२८	५८	२७	५५	२२	४८	१३	३७	०	२२	४३	३	२२	४०	५७	१३	२७	४१	५३	५	१५	२४	३३	४०	४६	५१	५५	५७	५९	०
	३७	३६	३७	३९	४२	४५	४९	५१	५३	५३	५२	४८	४१	३२	१९	३	४३	१९	५१	१८	४०	५७	९	१६	१८	१३	३	४८	२७	०
	५१	४०	२४	३०	२८	४९	२	४२	२२	३६	०	१२	४९	३१	५८	५२	५६	५२	२८	२८	४०	५४	५८	४३	३	५०	५८	२५	६	०
	२४	४८	३३	५०	१९	८	५४	४५	२०	२२	४४	२७	३८	३५	४३	३७	२	५४	१८	३९	५४	१०	८	४६	१७	५	४६	७	७	०
																											१४	५०	४५	०

ज्याखण्डज्ञानार्थं सारणी ।

चापम्	क्रमखण्डानि	चापम्	क्रमखण्डानि	चापम्	क्रमखण्डानि
१	१ २ ४५ ४३ १५	३१	० ५४ ८ १३ २७	६१	० ३० २० २२ १०
२	१ २ ४० ३४ १४	३२	० ५३ १४ २० १३	६२	० २९ ५८ ६९ २४
३	१ २ ४६ १६ ३१	३३	० ५२ ४२ २८ १४	६३	० २९ ० ४३ ४०
४	१ २ ४२ ४२ ५६	३४	० ५२ २३ ३८ ८	६४	० २८ २ ६ १७
५	१ २ ३० ४३ ३२	३५	० ५१ ४६ ४० ५	६५	० २७ २ ५८ ४
६	१ २ ३२ ३० २७	३६	० ५१ ९ ६ ४५	६६	० २६ ३ ३० १३
७	१ २ २५ ३७ ४८	३७	० ५० ३० २५ ५०	६७	० २५ ३ १३ ४६
८	१ २ १७ ६ ४२	३८	० ४९ ४१ ४२ ५९	६८	० २४ २ ३९ ५१
९	१ २ ८ ७ १७	३९	० ४८ १० १० ३३	६९	० २३ १ २२ ३५
१०	१ १ ५८ ९ ४३	४०	० ४८ २८ ५५ ९	७०	० २२ ० ३४ २
११	१ १ ४६ ४० १०	४१	० ४७ ६६ ३० ६	७१	० २० ८ ८ २०
१२	१ १ ४२ ० ५१	४२	० ४६ ३ ७ ३९	७२	० १९ ६ ११ ६३
१३	१ १ २ ३० ५	४३	० ४६ १९ २६ ९	७३	० १८ ५६ ३७ ११
१४	१ ० ९ ६२ ६	४४	० ४५ ३६ ३३ ६	७४	० १७ ४० ४१ ५७
१५	१ ० ४८ ४७ ३	४५	० ४४ ४८ ५१ ८२	७५	० १६ ३७ २७ ८
१६	१ ० ३२ ४९ १२	४६	० ४४ २ १२ ६६	७६	० १५ ४३ ५३ २४
१७	१ ० १४ २७ १०	४७	० ४३ १५ ० ९	७७	० १४ ८० ३ २४
१८	० ५९ ०० ३० ५७	४८	० ४२ २६ ५२ ०८	७८	० १३ ५५ ५६ ५२
१९	० ५९ ३५ ३ ०	४९	० ४१ ३७ ४० १४	७९	० १२ ३१ ५५ ४२
२०	० ५९ १३ ८ ६	५०	० ४० ४८ १९ ०९	८०	० ११ २७ ० २१
२१	० ५८ ५१ ७ १५	५१	० ३९ ५७ ४४ ४१	८१	० १० ०० १२ १५
२२	० ५८ २७ २२ ४२	५२	० ३८ ६ ८७ ४२	८२	० ९ १७ १३ १६
२३	० ५८ ३ ५३ ५९	५३	० ३८ १ ५६ ५१	८३	० ८ १२ ३ ५८
२४	० ५७ ३६ ११ २७	५४	० ३७ २२ २४ २	८४	० ७ ४६ ४५ ३८
२५	० ५७ १८ ० ४६	५५	० ३६ ०९ १० १५	८५	० ५ २१ १९ ३१
२६	० ५६ ४२ ३७ २४	५६	० ३५ ३० १६ २०	८६	० ४ ५५ ४६ ४८
२७	० ५६ १४ ४६ ८२	५७	० ३४ ८० ८३ ३८	८७	० ३ ५० ४१ २४
२८	० ५५ ४० ५४ ३८	५८	० ३३ ४४ ३० ४१	८८	० २ ४८ २६ ११
२९	० ५५ १३ १ १६	५९	० ३२ ४२ १४ ५२	८९	० १ ३८ ४१ ०
३०	० ५४ ८१ ७ १०	६०	० ३१ ४९ २१ २	९०	० १ ३२ ५१ ५३

इत्थं हि जीवानयनप्रभेदैः
प्रत्यंशजज्यानयनं विधाय ।
षष्टिघ्नभज्यान्तरतो विलेख्याः
प्रत्यंशजीवा व्यवहारसिद्ध्यै ॥ १६९ ॥

अथात्र जीवानयने भुजांशा
ये तज्ज्यका कोष्ठगताऽस्ति सिद्धा ।
श्रमं विनैवानयनोद्यतानां
ज्योतिर्विदां ज्यागणितोपलब्ध्यै ॥ १७० ॥

लवादधस्तेत् कलिकादिकं स्या-
दतीतभोग्यान्तरखण्डकघ्नम् ।
षष्ट्या हृतं तद्युतयातजीवा
जीवा भवेत् साऽभिमता सुखार्थम् ॥ १७१ ॥

या ज्या विशुद्धा भवति ज्यकाङ्कात्
तच्चापमंशात्मकमस्ति सिद्धम् ।
शेषं तु षष्ट्या गुणितं विभक्तं
ज्यकान्तरेणात्र कलादि लब्धम् ॥ १७२ ॥

युतं लवाद्यं भवतीह चापं
कलीकृतं तद्धि कलात्मकं स्यात् ।
क्रमज्ययोत्या क्रमशिञ्जिनीह
षष्ट्युता कोटिभवक्रमज्या ॥ १७३ ॥

स्यादुत्क्रमज्या यदि खण्डकानि
भुक्तांशखण्डैक्यवशाद्यथोक्ता।
क्रमज्यका सा क्रमखण्डकैः स्या-
द्विलोमखण्डैरिह चोत्क्रमज्या॥ १७४॥

शिरोमणौ ज्यकाभोग्यखण्डं स्पष्टं कृतं तु यत्।
स्थूले सूक्ष्मत्वविश्वासात् तदर्थं किञ्चिदुच्यते॥१७५॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेत् स कोटिः क्रमज्यया।
अनुपातः कथं नो स तथा कोट्युत्क्रमज्यया॥ १७६॥
तुल्यन्यायाद्भवेद्येन त्रिज्यार्धमतिसूक्ष्मतः।
* कोटिज्यकानुपातेन राशिज्या नैव सिध्यति॥ १७७॥
सिद्धभोग्ययुतिद्वारा(१) सर्वभोग्ययुतावधि।
एवं विभज्यका नैत्र किं च सन्धौ तु खण्डयोः॥१७८॥

---

* अत्र विशेषः।

अत्रायं तात्कालिकगतिसिद्धान्तमत्रास्त्येव श्रीभास्करप्रकारं खण्डयति। तात्कालिकगत्यानयनार्थं तु द्रष्टव्यं मत्कृतं दीर्घवृत्तलक्षणम् (२)।

विशेषकारणः।

(१) यदि दशभिरंशैर्भोग्यखण्डं तदा शेषांशैः किमित्यत्र या शेषांशसम्बन्धिनी ज्यावृद्धिः सा च स्थूला पदान्ते चापज्यान्तरस्यापचीयमानत्वात्। अतोऽत्र तथोपायो विधेयो यथा ज्यावृद्धिः सूक्ष्मा भवे-

---

(२) वस्तुतस्तात्कालिकगतिविचारप्रपञ्चस्तत्पूज्यचरणकृत-'चलनकलन'-नामग्रन्थ एवास्ति।

*** यातैष्यखण्डयोगार्धं यद्भोग्यं कल्प्यते त्वया ।**
तदसद्येन सत् तत्र भुक्तमेवास्ति खण्डकम् ॥ १७९ ॥

विशेषशरणः ।

इति विचार्य श्रीमान् भास्कराचार्यस्तथा भोग्यखण्डं स्थूलं स्वल्पकालो-
चरः तत् सूक्ष्मं भवेत्तस्माद्वर्तं भोग्यखण्डं स्पष्टभोग्यखण्डं
स्वीकृतवान्, न तद्भोग्यखण्डं स्फुटं किन्तु तत्तात्कालिकं फलं सूक्ष्मं स्यादि-
त्यर्थः । अतः "सद्भोग्यघटिद्वारा"-इत्यादिना भट्टेन संदिग्धमनन-
यनयोर्धूलिः क्षिप्तेति ।

* अत्र विशेषः

अभावे कोणानामासन्नमानेन त्रिज्यया कथं सिद्ध्यतीति न
जानाति ततो भास्करप्रकारं खण्डयति । आसन्नमानेन विलोक्य गणनं
ततो यातैष्ययोः खण्डकयोर्विशेष इत्यस्योपपत्तिः—

कल्प्यते य-चलचापमानं यस्य जीवा=ज्याय । सदा च-तुल्यचाप-
वृद्धौ (ज्याय) अस्यास्तात्कालिको गतिरभीष्टा, च युत-चापज्या
=ज्या(य + च) । द्वयोर्ज्ययोरन्तरम् =ज्या(य + च)—ज्याय
=ज्यावृद्धिः । त्रिकोणमित्या ज्यावृद्धिः

$$= \frac{२\ \text{कोज्या} \left\{ य + \frac{च}{२} \right\} \cdot \text{ज्या}\ \frac{च}{२}}{त्रि}$$

∴ य-चापस्य च-गतौ जीवाया गतिरियमतः च भक्ता जाता य-चापस्य
तत्काली जीवागतिः ।

$$= \frac{२\ \text{कोज्या} \left\{ य + \frac{च}{२} \right\} \text{ज्या}\ \frac{च}{२}}{त्रि \cdot च} = \frac{\text{कोज्या} \left\{ य + \frac{च}{२} \right\}}{त्रि} \times \frac{\text{ज्या}\ \frac{च}{२}}{\frac{च}{२}}$$ ।

अथात्र यथायथा च-मानमल्पं भवेत् तथातथा तत्कालासन्नवेगेन जीवागतिः स्यात् तेन यदि च-मानं शून्यं तदा जीवायास्तत्कालगतिः

$$= \frac{\text{कोज्याप}}{\text{त्रि}} \text{ । यतस्तदा} \frac{\text{ज्या} \frac{1}{2} \text{च}}{\frac{1}{2} \text{च}} = 1 \text{ ।}$$

(अथ यदि प-चापस्य स्वगत्या पूर्वोक्तथा तात्कालिकी गतिस्तदा प-चापस्य शरद्विदतुसंख्यया गत्या का जाता तद्गतौ जीवातात्कालिकी गतिः

$= \frac{\text{कोज्याप.२२५}}{\text{त्रि}}$ इदमेव तत्कालवेगेन भोग्यखण्डं गृहीत्वा भास्कराचार्येण ग्रहाणां तात्कालिकी गतिः साधिता सा गतिर्यत्र फलमानं परमं भवेत् तत्र शून्यसमा भवत्येव कमलाकर इदं सर्वमज्ञात्वैव श्रीभास्करमतं खण्डयति) (१)

एवं " यातैष्ययोः खण्डकयोर्विशेषः "-इत्यादिविधौ गतखण्डमानं $=$ ज्याग $-$ ज्या (ग $-$ १०)

भोग्यखण्डमानं $=$ ज्या (ग $+$ १०) $-$ ज्याग, खण्डयोरन्तरम्

$= २$ ज्याग $- \{$ ज्या (ग $-$ १०) $+$ ज्या (ग $+$ १०) $\}$

$$= २ \text{ ज्याग} - \frac{\text{२ ज्याग.कोज्या १०}}{\text{त्रि}} = \frac{\text{२ ज्याग . उज्या १०}}{\text{त्रि}} \text{ ।}$$

एवं खण्डयोर्योगमानम् $=$ ज्या (ग $+$ १०) $= \frac{\text{२ कोज्याग.ज्या १०}}{\text{त्रि}}$ ।

विशेषशरणः ।

(१) कोष्ठकान्तर्गतविषयस्य महाप्रश्नाधिकारे३१०तमश्लोके विशिष्टं मोपजनम् ।

अथ क्रमेण खण्डान्तरम् $= \frac{२ ज्याग . उज्या १०}{त्रि} = \frac{२ ज्याग . ज्या^2 १०}{त्रि . २ त्रि}$

$\because$ कोज्या^{2} १० = त्रि^{2} − ज्या^{2} १० $\therefore$ आसन्नपदेन कोज्या १०

$= त्रि - \frac{ज्या^2 १०}{२ त्रि}$ $\therefore$ उत्क्रमज्या १० $= \frac{ज्या^2 १०}{२ त्रि}$ । खण्डयोगः

$= \frac{२ कोज्याग . ज्या १०}{त्रि}$ । अथ शेषांशज्या $= \frac{ज्या १० . शे}{१०}$ ।

शेषकोटिज्या $= त्रि - \frac{ज्या^2 १० . शे^2}{२ त्रि . १००} = त्रि - \frac{उज्या १० . शे^2}{१००}$

आसन्नमूलेन ।

अथ गतशेषयोर्योगज्यैवाभीष्टज्या तदानयनार्थं न्यासः ।

$\left\{ \begin{matrix} \frac{ज्या १० . शे}{१०}, & त्रि - \frac{उज्या १० . शे^2}{१००} \\ ज्याग & कोज्याग \end{matrix} \right\}$ $\therefore$ अभीष्टज्या

$= \frac{कोज्याग . ज्या १० . शे}{त्रि . १०} + ज्याग - \frac{ज्याग . उज्या १० . शे^2}{त्रि . १००}$ । ततो

गतज्येष्टज्ययोरन्तरम् $= \frac{कोज्याग . ज्या १० . शे}{त्रि . १०} - \frac{ज्याग . उज्या १० . शे^2}{त्रि . १००}$

$= \frac{खण्डयोगदल . शे}{१०} - \frac{खण्डान्तर . शे^2}{२ \times १००}$

$= \frac{शे}{१०} \left\{ खण्डयोगदल - \frac{खण्डान्तर . शे}{२०} \right\}$ कोष्ठकान्तर्गतफलमेव

भास्कराचार्येण स्फुटभोग्यखण्डं साधितं तत् तु समीचीनमेव कमलाकरो व्यर्थं खण्डयति ।

कोटिज्यकानुपातस्य स्थूलत्वाद् भोग्यखण्डकैः ।
ज्यासिद्धावल्पबुद्ध्या तु यत् कृतं मोढितस्त्वया ॥ १८० ॥
तत् त्याज्यं भोग्यखण्डस्य स्पष्टताकरणं खलु ।
त्यक्त्वा सूक्ष्माणि खण्डानि बलात् सुस्थूलखण्डकैः ॥ १८१ ॥
स्पष्टज्यानयनं तेऽस्ति तदेवं स्पष्टखण्डकम् ।
यातैष्यखण्डभेदघ्नं शेषं खण्डांशकैर्भजेत् ॥ १८२ ॥
तदूनं भुक्तमेवास्ति भोग्यं स्पष्टं भवादृशाम् ।
नास्मादृशामिदं सूक्ष्मज्यकाखण्डकसाधनात् ॥ १८३ ॥

इति ज्यानयनविधिः ।

अथोच्यते मया सूक्ष्मं स्फुटकर्म सवासनम् ।
पूर्वं यादृक् च सिद्धान्ते गदितं रविणा स्वयम् ॥ १८४ ॥

जिष्णुजार्यभटभास्करमुख्यै-
रन्वपूरुषपरम्परयाऽत्र ।
वासना निजधिया निजतन्त्रे
नाश्रिताऽर्करचितानवबोधात् ॥ १८५ ॥
तत्सखेन्दूचितगोलसंस्थां
ज्ञात्वेव योक्ता स्फुटता यथार्थम् ।
सुन्यर्चिता श्रीरविणाऽथ सैवो-
च्यते यतोऽन्यैरुदिता न सम्यक् ॥ १८६ ॥

रवेर्मन्दपरिध्यंशास्त्रयोदश कलास्तथा ।
खसागरायतुस्त्रिंशद्विलिप्ताख्यास्तथा विधोः ॥ १८७ ॥

परिध्यंशाः कुरामाश्च कलाः सप्तार्णवास्तथा ।
द्विद्वितुल्यविलिप्ताश्च तथाऽऽरपरिधेर्लवाः ॥ १८८ ॥
एकलिप्तोनसार्धाग्निपर्वता ७३।२९ बोधनस्य तु ।
द्रुपुलिप्ताढ्यनागाश्विलवा २८।५ देवगुरोस्तथा ॥ १८९ ॥
मुनिलिप्ताढ्यदन्तांशा भृगुजस्य लवा भवाः ।
शनेः षडग्विलिप्ताढ्यसर्याब्ध्यंशाश्च मान्दजाः ॥ १९० ॥
(१)ओजान्तपरिधेर्भागवर्गाद्भांशवर्गतः ।
तत्परिध्यंशवर्गोनैर्भांशवर्गाङ्कैर्हृतात् ॥ १९१ ॥
पदं सदैकरूपास्ते मान्द्राः स्युः परिधेर्लवाः ।
ओजान्तव्यत्ययादित्थं बोजोक्त्या ह्यत्र वासना ॥ १९२ ॥
द्वयब्धिरसा द्वयगिभुवो द्विशैलाः खर्तुदस्रकाः ।
खाब्धयः परिधेर्भागाः शैघ्या भौमात् फलाप्तये ॥१९३॥
ओजान्तेऽर्कोदिताश्चैते युग्मान्ताद्द्व्यधिका गुरौ ।
सैकाः शनौ ज्ञारसितेष्वेकविद्व्यूनिताः क्रमात् ॥ १९४॥
मध्यकक्षाव्यासदलं त्रिज्या यन्मानतः किल ।
तन्मानात्परिधेर्व्यासदलं चान्त्यफलज्यका ॥ १९५ ॥

विशेषशरणः ।

(१) अस्य वासना ग्रन्थकृतैव शेषवासनायामतिविशदं विहिता, सैव पूज्यचरणैः सूर्यसिद्धान्ते 'रवेर्मन्दपरिध्यंशा'-इत्यादिपद्यस्य सुधावर्षिण्यां टीकायां नव्यसंकेतैः संरक्षिता तत्र भट्टस्याभिप्रायदौर्बल्यं च मत्पादीति विज्ञैरखिलं विलोक्यम् ।

इयं नृपाः पञ्चवेदा मान्द्रान्त्यफलजज्यका ।
रवेस्तथेषवोऽत्यष्टिस्त्रीषवो हिमदीधितेः ॥ १९६ ॥
साङ्घ्यर्कप्रमिता भौमे विवर्ग्यशाः पवना बुधे ।
गुरौ बाणा द्विधमलाः षडंशोनद्वयं कवेः ॥ १९७ ॥
शनेरष्टौ शरा मान्द्रा क्रमादन्त्यफलज्यका ।
तथैवाष्टाग्नयः शून्यसागरा भूमवश्च च ॥ १९८ ॥
तथा द्विद्विमिताश्चान्द्रेस्तथाऽर्कप्रमिता गुरौ ।
तथा सत्र्यंशरामाब्धिप्रमिता भार्गवे तथा ॥ १९९ ॥
ऋतवः खाब्धयः सौरे शैघ्रान्त्यफलजज्यका ।
भांशत्रिज्याप्रमाणेन परिधेरनुपाततः ॥ २०० ॥

यदुक्तेन शुद्धो यदुक्तस्य केन्द्रं
भवेत् त्रित्रिभैरेकमेकं पदं स्यात् ।
अयुग्मं तु युग्मं क्रमात् तानि चक्रे
भवन्तीह चत्वारि दोःकोटिसिद्ध्यै ॥ २०१ ॥
अयुग्मे पदे यातमेष्यं तु युग्मे
भुजो भाङ्कहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता ।
ततः स्वस्वकेन्द्रोत्थदोःकोटिजीवे
परिध्यंशनिघ्न्यौ विभक्ते च भांशैः ॥ २०२ ॥
क्रमात् स्वस्वदोःकोटिसंज्ञे फले स्तः
फलान्त्यज्यया वा हते त्रिज्ययाऽऽप्ते ।
त्रिभज्योद्धृतं दोःफलं यद्यथोक्त्या

फलान्त्यज्यकैवेह वेद्या बुधैः सा ॥ २०३ ॥
मृगादिकर्कादिगते च केन्द्रे
स्वकोटिजीवान्त्यफलज्ययोश्च ।
योगोऽन्तरं कोटिरिहाथ दोर्ज्या
भुजस्तयोर्वर्गयुतेः पदं स्यात् ॥ २०४ ॥
श्रुतिस्तथा कोटिफलत्रिमौर्व्यो-
र्योगोऽन्तरं चात्र यथोक्तकेन्द्रे ।
कोटिश्च तद्दोःफलवर्गयोगा-
न्मूलं स एव श्रवणो भवेद्धि ॥ २०५ ॥
केन्द्रस्य दोर्ज्या गुणिता हतान्त्य-
फलज्यया कर्णहृतान्नचापम् ।
सूक्ष्मं फलं स्यादभवतो हि मध्य-
स्फुटान्तरं शून्यशरे ग्रहस्य ॥ २०६ ॥
त्रिज्याहतं दोःफलमेव कर्ण-
हृतं तु तच्चापमितं फलं वा ।
सुसूक्ष्ममित्थं मृदुनीचमार्ये-
र्निःसंशयं कार्यमिदं ग्रहज्ञैः ॥ २०७ ॥
त्रिज्याहतः(१) कर्णहृतः हतश्चेद्-

विशेषशरणः ।

(१) ∵ $\text{मुफ} = \dfrac{\text{ज्याभु} \times \text{ज्याअंफ}}{\text{त्रि}} = \dfrac{\text{ज्याभु} \cdot \text{१}}{\text{भां}}$

यथोक्त आद्यः परिधिः स्फुटः स्यात्।
तस्साधितं दोःफलचापमेव
फलं भवेद्यत्रोक्तफलेन तुल्यम् ॥ २०८ ॥
त्रिज्याहता(१) कर्णहृतैव दोर्ज्या
स्फुटा भवेत् तां परिप्रकल्प्य वा स्यात्।
यथोक्तवद्दोःफलचापमेव
फलं यथोक्तेन फलेन तुल्यम् ॥ २०९ ॥
त्रिज्याहता कर्णहृता हतान्त्य-

विशेषकारणः।

$$\therefore \text{ज्याफ} = \frac{\text{ज्याभु} \times \text{ज्याअंफ} \times \text{त्रि}}{\text{त्रि} \times \text{क}} = \frac{\text{ज्याभु} \times \text{प} \times \text{त्रि}}{\text{भां} \times \text{क}}$$

यद्यत्र $\text{ज्यास्फुअंफ} = \frac{\text{ज्याअंफ} \times \text{त्रि}}{\text{क}}$ वा $\text{स्फुप} = \frac{\text{प} \times \text{त्रि}}{\text{क}}$ कल्प्यते

$$\text{तदा ज्याफ} = \frac{\text{ज्याभु} \times \text{ज्यास्फुअंफ}}{\text{त्रि}} = \frac{\text{ज्याभु} \times \text{स्फुप}}{\text{भां}}$$

अतो ज्ञायते यदि भुजफलं फलज्या कल्प्यते तदा स्थूलं फलं वस्तुतस्तु स्फुटा फलज्या कर्णानुपातेनैवातस्तदर्थमन्त्यफलज्यैव स्फुटा वा परिधिरेव स्फुटः कल्पित इति विशेषिस्यम्।

(१) पूर्वश्लोके $\text{ज्याफ} = \frac{\text{ज्याभु} \times \text{ज्याअंफ} \times \text{त्रि}}{\text{त्रि} \times \text{क}}$

$$= \frac{\text{ज्याअंफ}}{\text{त्रि}} \times \frac{\text{ज्याभु} \times \text{त्रि}}{\text{क}} = \frac{\text{ज्याअंफ} \times \text{ज्यास्फुभु}}{\text{त्रि}}$$

अतः सर्वमुपपन्नम्।

फलज्यकैवात्र भवेत् स्फुटाख्या * ।
यत् तद्भुजाद्दोःफलचापमेतत्
सूक्ष्मं फलं वोक्तफलेन तुल्यम् ॥ २१० ॥
त्रिज्याहता कर्णहृता भुजज्या
तच्चापबाह्वोर्विवरं फलं वा ।
ज्ञेयोऽत्र बाहुः प्रतिमण्डलस्य
पूर्वोदितादृभिन्नपदैः स चैवम् ॥ २११ ॥
चापं तु यत् खान्त्यफलज्यकाया-
स्तिभं युतोनोनयुतं तु तेन ।
पदानि तानीह भवन्ति तेषु
बाहुस्य यातैष्यमयुग्मयुग्मे ॥ २१२ ॥
षड्भेद-† जातं सकृदुक्तमित्थं
त्वयासकृत् तत्समसूक्ष्ममेवम् ।
कर्णानुपातात् स्फुटतां विहाय
सर्वत्र यद्दोःफलचापमत्र ॥ २१३ ॥

विशेषशरणः ।

* एतदर्थमस्यैवाधिकारस्य १०८ तमश्लोकस्य टिप्पणी विलोक्या ।

† $\text{ज्याफ} = \dfrac{\text{ज्याभु} \times \text{ज्याअंफ} \times \text{त्रि}}{\text{त्रि} \times \text{क}} = (१)\ \dfrac{\text{ज्याभु} \times \text{ज्याअंक}}{\text{क}}$

$= (२)\ \dfrac{\text{ज्याभु} \times \text{ज्यास्फुअंफ}}{\text{त्रि}} = (३)\ \dfrac{\text{ज्याभु} \times \text{ज्यास्फुप}}{\text{त्रि}}$ . .

याचासकृत् साधितमेव सूक्ष्मं
सकृद्यथोक्तेन फलेन तुल्यम् ।
एवं यथाऽत्रैव सकृत्प्रकारा-
दपि स्वमान्दं किल दोःफलं स्यात् ॥ २१४ ॥

सकृद्यथोक्तायथयोर्व्यवस्था-
सन्नं तथाऽहं प्रवदामि सम्यक् ।
गूढस्फुटत्वानवयोर्व्रजात-
मूढभ्रमज्ञानविभञ्जनार्थम् ॥ २१५ ॥

रं सदैकरूपैश्च परिध्यंशैः पुरोदितैः ।
प्त(१)भेदोत्थं साध्यं फलं नेदं कथं घन ॥ २१६ ॥
त्रिज्यागुणान् कर्णहृतान् कृत्वा पूर्वोक्तवत् स्फुटान् ।
गुग्मौजान्तपरिध्यंशास्ततोऽनुपतनात् स्फुटैः ॥ २१७ ॥
ष्टिमध्यपरिध्यंशैः फलं कार्यं विचक्षणैः ।
गुग्मौजान्तपरिध्यंशान् मान्दान् स्पष्टान् वदामि तान् ॥
वैवर्चंशा मनवः सूर्ये दन्तास्त्र्यंशोनिता विधौ ।

विशेषवारणः ।

$$= (४) \frac{\text{ज्या।स्फुभु} \times \text{ज्या।अंफ}}{\text{त्रि}} \quad = (५) \frac{\text{ज्या।स्फुभु} \times \text{प.}}{\text{मां}}$$

:(६) ज्या (स्फुभु — भु) अतः षड्भेदजातमित्युपपन्नम् ।

(१) षड्भेदजातं फलं पूर्वमुक्तम् । अथ यदि भुजफलसमामेव
लज्यां मत्वा तच्चापं भुजे संस्कृत्य ततः पुनर्भुजफलमेवासकृत् साध्यते
दा तदपि सूक्ष्मं फलं भवितुमर्हतीति सप्तभेदोद्भवमित्युपपन्नम् ।

ओजान्तोत्थपरिध्यंशाः प्रोक्ता भौमाद्योच्यते ॥ २१९ ॥
ओजे द्व्यंगा वसुयमा रदा रुद्रा गजाब्धयः ।
द्वितीययुग्मपादान्ते सपञ्चांशेन्द्रभागकाः ॥ २२० ॥
रवेरङ्ककलोनेषुत्र्यंशा हिमदीधितेः ।
सत्र्यंशा युग्मनन्दांशाः कुसुते कलयैकया ॥ २२१ ॥
ऊनाः सार्धशरामाश्च बुधे साङ्घ्रिशराग्नयः ।
भागा गुरौ च सत्र्यंशा भवांशा भृगुनन्दने ॥ २२२ ॥
त्रिलिप्तोना रसेष्वंशाः शनौ तुर्यपदान्तजे ।
युग्माख्येऽथ सूर्यस्य सषष्ठांशास्त्रयोदश ॥ २२३ ॥
विधोर्नन्दद्विभागाश्च सप्तांशाः कुजस्य तु ।
सैकलिप्तैकषष्टिस्तु बुधे वह्निकलान्विताः ॥ २२४ ॥
रसद्व्यंशा गुरौ भागा लिप्ताश्चाङ्कद्विसंमिताः ।
कावेर्विंत्र्यंशरुद्रांशाः विन्त्र्यंशत्र्यब्धिभागकाः ॥ २२५ ॥

क्रमादोजयुग्मपरिधिदर्शनम् ।

सू.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.	मान्दाः परिधयः
१३ ४०	३१ ४०	७२	२८	३२	११	४८	ओजपदान्ते
१४ १२	३४ ५१	८२ २०	३० २८	३५ १५	११ २०	५५ ५७	द्वितीययुग्मान्ते
१३ १०	२८ १२	६१ १	२६ ३	२८ २८	१० ४०	४२ ४०	चतुर्थयुग्मान्ते
१३ ४१	२२ १	७६ ४०	२८ १६	३२ २२	२१ ०	४८ १०	सौम्यास्ते युग्मान्ते

ग्रानेः श्रीरविणा स्वल्पान्तरत्वाद्यघतस्य वै ।
द्वितोयतुर्ययोगार्धे गृहोताः परिधेर्लवाः ॥ २२६ ॥
नाशङ्कनोयं न चले किमित्थं फलवासना ।
विचित्राऽस्ति यतस्तत्र गोलस्थितिविभेदतः ॥ २२७ ॥
यत्रासन्नं युग्मपदं तज्जाद्यं विबुधैरिह ।
अयुग्मं त्वेकमेवोक्तं परिधिज्ञानहेतवे ॥ २२८ ॥
ओजयुग्मान्तरगुणा भुजज्या त्रिज्ययोद्धृता ।
युग्मवृत्ते धनर्णं स्यादोजाढूनाधिके स्फुटः(१) ॥ २२९ ॥
कर्णानुपातजस्पष्टाः परिध्यंशाः पुरा कृताः ।
यथा सूक्ष्मफलार्थं वै तद्वत्त्रापि चाहृताः ॥ २३० ॥

सर्वैः प्रकारैः फलमेकमेव
पूर्वोक्तभङ्ग्यैव यथा ससूक्ष्मम् ।
सिद्धं भवेत् तन्नयका निषद्धुं
ज्योतिर्विदां संशयभञ्जनार्थम् ॥ २३१ ॥

युग्मान्तजादोजपदान्तजातै-
र्मध्येऽनुपातात् परिधेः स्फुटत्वम् ।
फलोपपत्त्या विहितं सदस्ति
जानन्ति नेत्यं जडबुद्धयस्तु ॥ २३२ ॥

विशेषशरणः ।
(१) स्फुटः परिधिरिति ।

इत्थं मयोक्तं परिधेः स्फुटत्वं
तदेव यच्छ्रीरविणा मयार्थम् ।
प्रोक्तं खशाखेऽथ परं तु तत्र
संदृश्यते युग्मपदान्तपाठः ॥ २३३ ॥

उक्ताद्विसंवादतया स चायं
प्रायो बुधैरज्ञपरम्परास्थैः ।
प्राङ्नाशितः संप्रति सप्रमाणं
विज्ञैः सभक्त्या नितरां गृहीतः ॥ २३४ ॥

आर्योदितां च ग्रहगोलसंस्थां
ज्ञात्वैव रव्याश्रयपाठ उक्तः ।
स्थित्यन्यथात्वेऽनुगतः प्रसिद्धः
स एव युक्तो मम नाग्रहोऽत्र ॥ २३५ ॥

यद्वाक्फलेऽत्र यवयानुपाते
कृतेऽपि सौरे परिधेः स्फुटत्वम् ।
तद्वासनाविद्भगवान् स एव
नारायणो मण्डलगो(१) न चान्यः ॥ २३६ ॥

वस्तुतस्तु न हि सौरमतस्य
कल्पनां ग्रहभवामवगन्तुम् ।

विशेषशरणः ।

(१) सर्वथाऽशरणो भट्टः स्पष्टमिदेव वक्तीति ।

अन्यथा स्थितिवशाद्विपर्ययो-
ऽपि भ्रमोऽत्र जडबुद्धिनरः कः ॥ १३७ ॥

अतीन्द्रियार्थविज्ञानं प्रमाणं श्रुतिरेव हि ।
श्रुतिर्यत्र प्रमाणं स्याद्युक्तिः का तत्र नारद ॥ १३८ ॥

जिज्ञासोर्युक्तिरिष्टाऽस्ति यदि श्रुत्यनुसारिणी ।
इत्थं शाकल्य एवाह ब्रह्मोक्तस्वनिबन्धने ॥ १३९ ॥

इत्थं कृतैस्तैः परिधिस्फुटांशै-
र्यथोक्तदोःफलचापमेव ।
फलं न कर्णाविधवत् सकृत् स्या-
ज्ज्योतिर्विदां(१) संव्यवहारयोग्यम् ॥ १४० ॥

आर्षोक्तगूढस्फुटतामबुद्ध्वा मान्ददोःफलम् ।
सकृद्देयोदितं स्वोक्तौ भास्कराद्यैर्न(२) सच्च तत् ॥१४१॥

विशेषशरणः ।

(१) ओजयुग्मपदभेदतः परिधिस्फुटतां विधाय ततो यद्भुजफलं तत् कर्णाभीयं सकृद्-व्यवहारयोग्यमित्येवं वदतो भट्टस्य हृदि मालिन्यमासीत् । वस्तुतः परिधिस्फुटवशतो भुजफलं ततो मन्दकर्णस्तस्मान्मन्दफलमेवमिह वास्तवमन्दकर्णस्याज्ञानात् कथमपि सकृत्कर्मणा स्पष्टं फलं न भवतीति भट्टाशयः ।

(२) आर्षोक्तप्रपञ्चस्याकथनेन तदाशयमज्ञात्वैव "ये केन्द्रदोर्ज्ये लघुखण्डकोत्थे" इत्यादिना ये रविचन्द्रयोर्मन्दफले साधिते तत्रासकृत्पदानुपादानात् सकृदेव यत् कृतं तत् सन्देहतः स्फुटप्रमाणवाञ्छित

तुलादिमेषादिगते च केन्द्रे
फलं धनर्णं क्रमशश्च वेद्यम् ।
सुसंस्कृतो मन्दफलेन मध्यो
मन्दस्फुटः स्यादथ वा स्फुटाख्या ॥ २४२ ॥

कर्णानुपातप्रभवा स्वमान्द-
केन्द्रस्य दोर्ज्या विहिताऽस्ति पूर्वम् ।
तच्चापसूत्रेन युतं हि मन्द-
स्फुटोऽथ वेद्यं रविचन्द्रयोर्हि ॥ २४३ ॥

परं तु तच्चापमिहाद्यपादे
चापं तथा द्व्यादिपदक्रमेण ।
विहीनितं चक्रदलात् तदेव
चक्रार्धयुक्तं वियुतं तु चक्रात् ॥ २४४ ॥

विशेषशरणः ।

आर्षशरणो भास्कराचार्यविरोधी भट्टो "ये केन्द्रयोर्ज्ये"... इत्यत्र स्फुटकेन्द्रांशव्यासस्य धतः फलज्याग्रानमिति मनसि निधायैव 'सम'—इत्युक्तवान्, एव "मृदुदोःफलस्य चापं बुधा मन्दफलं वदन्ति" अत्रापि प्राचीनशरणस्य भास्करस्य न भट्टाग्रे गतिः । वस्तुतश्च ग्रहग्रहणाधिकारे "मन्दश्रुतिर्द्राक्श्रुतिवत्" इत्याद्युपपत्तिविचारेण "बुधा मन्दफलं वदन्ति"-इह बुधा इति कथनेन कर्णानयने ब्रह्मगुप्तपक्षपाती भास्करः पाठपठितमन्दपरिधिजातमृदुभुजफलं फलज्यासममिति न ज्ञातवानिति स्फुटमिदं च चलनकलनादिनवीनसिद्धान्तस्य प्रयोजनमिति विशेषेऽन्यम् ।

मृदुस्फुटाविव सदाऽर्कचन्द्रा-
चेवं स्फुटौ स्तश्च तयोरभावात् ।
शीघ्रोच्चकस्याथ कुजादिकानां
स्फुटक्रियां वच्मि मृदुद्रुताभ्याम् ॥ २४५ ॥
स्वमन्दफलसंस्कारान्मध्यमः स्यान्मृदुस्फुटः ।
स्वशीघ्रफलसंस्कारात् स्यात् सकृत् स स्फुटग्रहः॥२४६॥
मध्ये शीघ्रफलस्यार्धं मान्दमर्धफलं तथा ।
मध्यग्रहे मान्दफलं सकलं शीघ्रमेव च ॥ २४७ ॥
इत्थं सौरक्रमप्रामाण्यतः स्पष्टक्रियोदिता ।
तत्फलद्वयमेवाहुः पूर्णमार्गविरोधिनः ॥ २४८ ॥

अत्रापि चेन्मान्दवदन्यशीघ्र-
केन्द्रस्य दोर्ज्या क्रियते स्फुटाऽस्याः ।
चापं तु यत् स्वीयमदोद्भवं त-
च्चलोच्चयुतं स्फुटखेचरो वा ॥ २४९ ॥
असकृत् साधितं मान्दं फलमेवं स्फुटार्कतः ।
स्पष्टसूर्ये विलोमेन संस्कृतं मध्यमो भवेत् ॥ २५० ॥
इत्थं सौरोचितं प्रोक्तं सकृद्दोःफलमेव चेत् ।
स्वीयं केवलमर्कोच्च स्फुटं वामं स मध्यमः ॥ २५१ ॥

अथोपपत्तिं द्रष्टुं मध्यमस्य-
कक्षास्थितव्यासदले त्रिभज्या ।

भङ्क्या तदङ्कं स्वदृशीघ्रवृत्त-
व्यासार्धकं स्वान्त्यफलज्यकेन्द्र ॥ २५२ ॥

यथा भगोलोऽस्ति कदम्बमध्यात्
भमण्डलं स्वाङ्कलवैः कुकेन्द्रात् ।
स्वाकाशगोगोलेऽपि तथैव कक्षाः
खे-गामिनां तत्समसूत्रतः स्युः ॥ २५३ ॥

परं तु यत् प्राग्भ्रमणात् खगस्य
केन्द्रस्य भुक्त्या भ्रमतीह बिम्बम् ।
तद्वृत्तकेन्द्रं क्षितिगर्भगं नो
किन्त्वन्तरेऽतोऽन्त्यफलज्यकाग्रे ॥ २५४ ॥

भूकेन्द्रमाद्यं च ततो द्वितीयं
केन्द्रं भवेत् स्वान्त्याफलज्यकाग्रे ।
ताभ्यां विधेये त्रिभजीवयैव
मध्यस्वकक्षाप्रतिमण्डलाख्ये ॥ २५५ ॥

क्रमादथाद्याद्दृशु तद्द्वितीय-
स्पृक्सूत्रमूर्ध्वं कृतमुच्चसंज्ञम् ।
तथैव यच्चापरदेशयातं
नीचाभिधं सूत्रमिलासुकेन्द्रात् ॥ २५६ ॥

यत्रोच्चसूत्रं प्रतिमण्डलेऽस्ति
तत्र ग्रहोच्चं परिकल्पनीयम् ।

तथैव नीचं किल नीचसूत्रं
स्वकक्षिकायामपि तद्वदेव ॥ २५७ ॥
उक्तं हि सूत्राद्वितयं कुगर्भाद्-
दूरस्थितत्वान्निकटस्थितत्वात् ।
तद्वृत्तयोः केन्द्रगते(१)ऽथ तिर्यग्-
गते च सूत्रे सुधिया विधेये ॥ २५८ ॥
तयोर्यदूर्ध्वाधरमन्तरालं
सर्वत्र तत् स्वान्त्यफलज्यकाख्यम् ।
नीचोच्चसूत्राच्च समान्तरेण
तद्वृत्तयोरन्तरगं च सूत्रम् ॥ २५९ ॥
ऊर्ध्वाधरस्वान्त्यफलज्यकाख्यं
सर्वत्र तच्चापि विदाऽवबोध्यम् ।
यच्चस्य बिम्बं प्रतिमण्डलेऽस्ति
तन्मण्डलं च भ्रमतीन्द्रकाष्ठाम् ॥ २६० ॥
केन्द्रस्य भुक्त्यैकदिनेऽथ तेन
बिम्बभ्रमः स्वप्रतिमण्डलात् स्यात् ।
यथेष्टकाले भ्रमणाच्च बिम्बं
भवेच्च तत्स्पृक् चितिगर्भतः स्यात् ॥ २६१ ॥

विशेषशरणः ।

(१) अत्र सन्धिः माषादिकः ।

सूत्रं भचक्रे किल यत्र तत्र
मेषादितः स्पष्टखगः फलार्थम् ।
प्रकल्पितः पूर्वमतीन्द्रियज्ञै-
स्तत्साधनार्थं च वदामि युक्तिम् ॥ २६२ ॥

उच्चाद्विलोमं खलु तुङ्गभागै-
र्मेषादिरस्मात् खचरोऽनुलोमम् ।
ज्ञेयस्तदुच्चान्तरमत्र केन्द्रं
तज्ज्या भुजज्या खचरावधि स्यात् ॥ २६३ ॥

तिर्यक् खनीचोच्चकसूत्रतश्च
बाहुस्तथा कोटिरिहाथ वेद्या ।
ऊर्ध्वाधरा मध्यमकक्षिकास्थ-
तिर्यक्स्थसूत्रात् खचरावधिस्था ॥ २६४ ॥

सा कोटिजीवान्त्यफलज्ययोः स्या-
द्योगान्तराभ्यां मृगकर्किकेन्द्रे ।
तद्बाहुकोट्योः कृतियोगमूलं
कर्णः कुगर्भात् खचरावधि स्यात् ॥ २६५ ॥

अथात्र तन्मध्यमकक्षिकायां
तत्कोटिसूत्रं किल यत्र तत्र ।
मध्यो ग्रहो यत्र च कर्णसूत्रं
तत्र स्फुटस्तत्र फलं वदन्तः ॥ २६६ ॥

तत्साधनं च ग्रहबिम्बकेन्द्रा-
दधोमुखे ते द्युतिकोटिसूत्रे ।
कुगर्भतिर्यग्गतसूत्रगा स्यात्
केन्द्रस्य दोर्ज्यैव भुजस्तदन्तः ॥ २६७ ।
बिम्बात् तथैवान्त्यफलज्यकाख्य-
द्युतावपि स्वीयफलाय जात्यम् ।
तत्कर्णसूत्रे च भुजज्यका दोः
तथा स्वबिम्बाल्लघुकर्णसूत्रे ॥ २६८ ॥
अधोमुखे मध्यमखेटबिम्बा-
न्तरस्वरूपान्त्यफलज्यकाख्ये ।
का स्यात् फलज्येत्यनुपाततः
स्यादाद्यप्रकारोऽयमिहोपपन्नः ॥ २६९ ॥
मध्यग्रहं मध्यमकक्षिकास्थं
केन्द्रं प्रकल्प्यान्त्यफलज्यया वा ।
नीचोच्चवृत्तं कुरु मध्यमस्पृक्
कुगर्भतस्तद्धृतिगं च सूत्रम् ॥ २७० ॥
ऊर्ध्वाधरं तद्धृतिगोर्ध्वपाली
लग्नं च तदग्र भवेत् तदुच्चम् ।
नीचं तथाऽधःस्थितपालिलग्नं
तिर्यक्स्थसूत्रं च तयोश्च मध्ये ॥ २७१ ॥

21305

नीचोच्चवृत्तप्रतिवृत्तयोगे
विरुग्रं वरीवर्ति सदैव यस्मात् ।
नीचोच्चमध्ये परिधौ तु भांशा-
ङ्किते स्वबिम्बावधि तुङ्गदेशात् ॥ २

केन्द्रांशकाः स्वप्रतिवृत्तजाता
एवात्र तज्ज्ये भुजकोटिजीवे ।
नीचोच्चसंस्थात् परिधिप्रमाणात्
ते एव दोःकोटिफलाह्वये स्तः ॥ २७३ ॥

यस्मात् तदूर्ध्वाधरसूत्रतश्च
तिर्यक्स्थसूत्राच्च यथा कुमध्ये ।
तिर्यक्स्थसूत्रं भवतीह तस्मा-
न्नीचोच्चतिर्यग्गतसूत्रकं हि ॥ २७४ ॥

भागान्तरस्थं त्रिभजीवया स्या-
दतोऽत्र केन्द्रे मृगकर्किसंज्ञे ।
त्रिज्या तदूर्ध्वाधरसंस्थितत्वात्
त्रिभज्यकाकोटिफलाह्वयोश्च ॥ २७५ ॥

योगान्तराभ्यां भवतीह कोटिः
कुमध्यतिर्यक्स्थितसूत्रतश्च ।
बाहुस्तथा दोःफलमेव ताभ्यां
कर्णः स एवास्ति कुबिम्बमध्ये